

**Кыргыз Республикасынын
Билим берүү жана илим министрлиги**

Ош мамлекеттик университети

Култаева Акмарал Кубанычбековна

**АЙМАКТЫН ТАБИГЫЙ-ТУРИСТТИК ПОТЕНЦИАЛЫН
БААЛООНУН ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ
(КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАГЫНЫН МИСАЛЫНДА)**

Адистиги: 25.00.36 - геоэкология

**Илимий жетекчи: Низамиев А.Г.,
география илимдеринин доктору**

Ош - 2016

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....4

1-БӨЛҮМ. ТАБИГҢЙ-ТУРИСТТИК ПОТЕНЦИАЛДЫ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫК БААЛООНУН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ИЛИМИЙ-УСУЛДУК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Аймактык туризмди өнүктүрүүнүн концептуалдык негиздери...10

1.2. Аймактын табигый-туристтик потенциалы: аныктамасы, түзүлүшү жана изилдөө деңгээли.....17

1.3. Табигый-туристтик потенциалды баалоонун критерийлери жана усулдары.....23

2-БӨЛҮМ. КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАГЫНЫН ТАБИГҢЙ-ТУРИСТТИК РЕСУРСТАРЫНА МҮНӨЗДӨМӨ ЖАНА АЛАРДЫ БААЛОО

2.1. Жаратылыш компоненттерине мүнөздөмө берүү.....31

2.1.1. Рельефи жана орографиясы.....33

2.1.2. Геологиялык түзүлүшү жана пайдалуу кен байлыктары.....39

2.1.3. Климаттык ресурстары.....43

2.1.4. Суу ресурстары.....51

2.1.5. Өсүмдүктөр дүйнөсү.....60

2.1.6. Жаныбарлар дүйнөсү.....67

2.1.7. Ландшафттар жана өзгөчө корукка алынган жаратылыш территориялары.....
...71

2.2. Табигый-туристтик ресурстарын компоненттер боюнча баалоо...80

3-БӨЛҮМ. КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАГЫНЫН ТАБИГҢЙ-ТУРИСТТИК ПОТЕНЦИАЛЫН ПАЙДАЛАНУУНУН ТАРМАКТЫК ЖАНА ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ ЖАНА БАГЫТТАРЫ

3.1. Туризмдин өнүгүүсүн мамлекеттик башкаруу жана тармактын өнүгүү тенденциялары.....	92
3.2. Аймакта туристтик иш-аракетти өнүктүрүүнүн геоэкологиялык шарттары.....	110
3.3. Жаратылышты рекреациялык пайдалануунун учурдагы өзгөчөлүктөрү жана багыттары.....	119
НЕГИЗГИ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР.....	131
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ.....	133

КИРИШҮҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кыргызстан территориясы боюнча салыштырмалуу чакан өлкө болгону менен ал табигый-географиялык жактан, ага байланыштуу социалдык-, экономикалык- жана экологиялык-географиялык жактан бири-биринен кескин айырмаланган аймактардан туруп, ар түрдүү генезистеги, структурадагы жана сапаттагы туристтик ресурстарга ээ. Мындай шарт тиешелүү аймактарда туризмдин ар кандай түрлөрүн жана формаларын өнүктүрүүгө жана ошол эле маалда калктын кеңири суроо-талабын камсыз кылууга мүмкүнчүлүк берет.

Мындан улам Кыргызстанда туризм аймактык экономиканын приоритеттүү тармагы катары өнүгүүгө шарты бар аймак болуп анын түштүк бөлүгү эсептелинип, өлкөнүн 4 административдик-территориялык бирдигин (Баткен, Жалал-Абад жана Ош областтары жана Ош шаары) өз ичине камтып турат. Аталган аймактын ыңгайлуу географиялык абалы табигый көрүнүшүн сактап калган ландшафттар жана бай тарыхый-маданий мурастар менен айкалышып, азыркы ар тармактуу туризм индустриясын калыптандырууга зор өбөлгөлөрдү түзүп турат. Башкача айтканда, аталган аймактын “Орто Азиянын бермети” аталган Фергана өрөөнүнүн курчоосунда, “Дүйнөнүн чатыры” аталган Памир-Алай жана Тянь-Шань тоо түздүмдөрүнүн четки алкактарында жайгашкан абалы ага уникалдуулук жана контрасттуулук касиеттерди берип турат. Дүйнөдөгү эң ири жана жалгыз реликттик жаңгак-жемиш токойлору, бадам жана мисте массивдери менен катар жапайы анар, анжир, жүзүм, тыт таркалган өрөөндөр, жыштыгы боюнча дүйнөлүк мааниси бар арча токойлору, эң көп сандагы үңкүрлөр жана тарыхый-маданий эстеликтер ушул аймакта жайгашкан.

Бирок түштүк аймактын территориясы экологиялык-географиялык жактан али жетишсиз изилденип, ал туризм тармагынын комплекстүү өнүгүүсүнө жана текши жайгашуусуна кедергисин тийгизип келет. Ошондой эле изилдөөлөрдүн басымдуу бөлүгүндө туризмдин өнүгүүсүнүн социалдык-

экономикалык артыкчылыктары каралып, ал эми экологиялык жагдайларына жетиштүү көңүл бурулбай келет. Мунун натыйжасында бүгүнкү күндө айрым территорияларда туристтик жүк (басым) ашыкча байкалып, ал эми кээ бир потенциалдуу жайлар али такыр өздөштүрүлбөй келет. Мына ушуга байланыштуу аймактын табигый-туристтик потенциалын геоэкологиялык баалоонун илимий-теориялык усулдарын жана жолдорун иштеп чыгуу жана анын жыйынтыктары боюнча тиешелүү иш-чараларды аткаруу зарылдыгы диссертациялык изилдөөнүн актуалдуулугун аныктап турат.

Диссертациялык ишти изилдөөнүн максаты жана милдеттери.

Кыргызстандын түштүк аймагында туристтик тармактын өнүгүүсүнүн жана жайгашуусунун табигый потенциалын геоэкологиялык жактан баалоо. Ушундай максатка ылайык диссертациялык иште бири-бири менен байланышкан төмөндөгүдөй милдеттер коюлду жана аны чечмелөө каралды:

-аймактын (территориянын) табигый-туристтик потенциалын аныктоонун теориялык-усулдук негиздерин талдоо жана терминологиялык аппаратты тактоо максатында болгон ата мекендик жана чет элдик тажрыйбаларды иликтөө;

-аймактын табигый-туристтик ресурстарын геоэкологиялык баалоонун усулдук жана критерийлик негиздерин кароо;

-Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик ресурстарына компоненттик мүнөздөмө берүү менен жалпы территориялык интегралдык баалоо жүргүзүү;

-аймактын табигый-туристтик потенциалынын компоненттерин туризмдин ар кандай түрлөрүн уюштурууга пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүн баалоо жана рекреациялык жагымдуулук деңгээли боюнча аймактын территориясын зоналаштыруу;

-аймакта туризм тармагын өнүктүрүү жана жайгаштыруу максатында мамлекеттик башкаруу өзгөчөлүктөрүн кароо жана тармактын өнүгүү тенденцияларына талдоо жүргүзүү;

-аймактын жаратылышын рекреациялык жактан пайдалануунун учурдагы геоэкологиялык шарттарын жана өзгөчөлүктөрүн кароо жана туризмдин өнүгүүсүнүн багыттарын аныктоо.

Изилдөөнүн объектиси. Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик потенциалы.

Изилдөө предмети – Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик потенциалынын территориялык жактан геоэкологиялык өзгөчөлүктөрү.

Илимий изилдөөнүн жаңылыгы төмөнкү аргументтер менен аныкталат:

-аймактын (территориянын) табигый-туристтик потенциалын геоэкологиялык баалоодо ата мекендик жана чет элдик тажрыйбалар ар тараптуу каралуу менен анын илимий-теориялык негиздери жана усулдары изилденди жана жалпыланды;

-аймактын (территориянын) табигый-туристтик потенциалынын негизги түшүнүктөрү теориялык жактан такталды жана жалпыланды;

-Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик потенциалына компоненттер боюнча баалоо жүргүзүлдү; табигый территорияларды рекреациялык пайдаланууда геоэкологиялык баалоо үчүн көрсөткүчтөр жана критерийлер сунушталып, жалпы территориялык интегралдык баалоо жүргүзүлдү;

-аймактын табигый-рекреациялык потенциалы биринчи жолу геоэкологиялык жактан баалануу менен анын натыйжасында территориянын рекреациялык потенциалынын аймактык өзгөчөлүктөрү аныкталып, экологиялык-рекреациялык зоналаштыруу жүргүзүлдү; илимий ишти аткаруу учурунда ГИС-технологияны колдонуу менен **5 карта** түзүлдү;

-аймакта жаратылышты рекреациялык пайдалануунун өзгөчөлүктөрүнө комплекстүү талдоо жүргүзүү менен туризмдин өнүгүү багыттары аныкталды.

Иштин практикалык маанилүүлүгү. Кыргызстанда туризм калыптанып келе жаткан тармак катары өнүгүүдө ар кандай мамлекеттик программаларда анын геоэкологиялык өбөлгөлөрүн жана натыйжаларын кошо кароого илимий негиз боло алат; диссертациянын материалдары рекреациялык территорияны аныктоо схемасын долбоорлоодо жана жаратылышты коргоо иш-чараларында экологиялык негиздүү илимий-усулдук жана маалыматтык каражат катары пайдалуу; жаратылыштын компоненттерин өзүнчө же комплекстүү пайдалануу боюнча сунуштар туристтик ишкана-уюмдар тарабынан тиешелүү продукт иштеп чыгууда, рекреация чөйрөсүн туруктуу өнүктүрүү программаларын даярдоодо негиз боло алат; сунушталган экологиялык-туристтик зоналаштыруу туризмдин объектилерин рационалдуу жайгаштыруу, рекреациялык жүктү оптималдуу бөлүштүрүү, функционалдык зоналарда жаратылышты пайдалануунун сарамжалдуу режимдерин колдонуу жана ландшафттардын биологиялык ар түрдүүлүгүн сактоого өбөлгө түзөт.

Изилдөөнүн экономикалык маанилүүлүгү. Диссертациялык иштин жыйынтыктары Кыргызстандын түштүк аймагында туризм тармагынын экологиялык талаптарга ылайык пропорционалдуу жайгаштырууга мүмкүнчүлүк берет; туризм ишмердүүлүгүнө тартылган ландшафттарды сарамжалдуу жана кайра калыбына келтирүү принциптери менен пайдалануу аркылуу аларды көп жылдык колдонуу менен аймак үчүн экономикалык пайда алып келүүгө болот.

Диссертациянын жактоого коюлган негизги жоболору:

1. Кыргызстанда, анын ичинде анын түштүк бөлүгүндө туризм тармагынын өнүгүү жана жайгашуусунда аймакта туризмди өнүктүрүүнүн концептуалдык негиздеринин, табигый-туристтик потенциалды геоэкологиялык баалоонун усулдук базаларынын теориялык жана илимий-усулдук негиздери каралды.

2. Табигый-туристтик потенциалды геоэкологиялык баалоо боюнча ата мекендик жана чет элдик изилдөөлөрдү жана таанууларды ар тараптуу

талдоонун негизинде анын түзүмдүк компоненттеринин түшүнүк аппараты жалпыланды.

3. Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик ресурстарына компоненттик мүнөздөмө берүү менен алардын экологиялык касиеттери жана көрсөткүчтөрү башкы рекреациялык баалуулук берүүчү каражат экендиги аныкталды. Табигый-туристтик потенциалдын ар бир компонентинин аймактык өзгөчөлүктөрү аныкталып, туризмде колдонуу мүмкүнчүлүктөрү ачылып көрсөтүлүү менен жалпы территориялык интегралдык баалоо жүргүзүлдү.

4. Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик ресурстарынын экологиялык баалуулугу аныкталуу менен алардын функционалдык зоналаштыруусу көрсөтүлдү жана негизги багыттары такталды. Туризм тармагынын келечекте ар тараптуу өнүгүшү геоэкологиялык шарттар менен гана коштолору илимий жактан негизделди.

Автордун жекече салымы. Аймакта туризм тармагынын жайгашуусу жана өнүгүүсү теориялык жактан жалпыланды жана айрым жоболору такталды. Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик потенциалына геоэкологиялык баалоо жүргүзүү менен жаратылыш ресурстарынын жана шарттарынын аймактык өзгөчөлүктөрү аныкталып, анын негизинде аларды сарамжалдуу жана көп жылдык максатта пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрү жана сунуштары иштелип чыкты. Аймактын табигый-туристтик потенциалын геоэкологиялык баалоонун зоналаштыруу картасы түзүлдү.

Изилдөөнүн жыйынтыгында туризм тармагынын эффективдүү өнүгүшү бир гана экологиялык талаптарды толук сактоо менен жүргүзүлүүгө көз каранды экендиги жана аймактын бардык ландшафттарынын рекреациялык баалуулугун алардын экологиялык касиеттери жана көрсөткүчтөрү гана аныктап тургандыгы далилденди.

Изилдөөнүн теориялык жана усулдук негиздерин геоэкология, рекреациялык география, туризм географиясы жана экономикасы жаатында

эмгектенген ата мекендик жана чет өлкөлүк илимпоздордун илимий-теориялык изилдөөлөрү жана усулдук иштелмелери түздү. Алардын катарына Атышов К.А., Бобушев Т.С., Веденин Ю.А., Ердавлетов С.Р., Квартальнов В.А., Мироненко Н.С., Низамиев А.Г., Преображенский В.С., Твердохлебов И.Т., Чонтоев Д.Т. ж.б. эмгектерин кошууга болот. Ошондой эле бул илимий иш Алаев Э.Б., Баранский Н.Н., Оторбаев К.О., Саушкин Ю.Г. өндүү белсемдүү окумуштуулардын өндүргүч күчтөрдү жайгаштыруу боюнча концептуалдык изилдөөлөрү менен тыгыз байланышта аткарылды. Мындан тышкары изилдөө мезгилинде ар түрдүү илимий иш-чаралардын материалдары, мамлекеттик башкаруу органдарынын жана статистика кызматынын маалыматтары пайдаланылды.

Изилдөөнүн усулдарына салыштырма-географиялык, статистикалык, картографиялык, геоинформациялык, талаалык изилдөө, баллдык жана эксперттик баалоо усулдарын кошууга болот.

Изилдөөнү апробациялоо жана жыйынтыктарын жайылтуу. Диссертациянын негизги жыйынтыктары, жоболору жана усулдук сунуштары аймактык, республикалык жана эл аралык конференцияларда талкууланды жана илимий журналдарда жарыяланды. Илимий-теориялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары ОшМУнун “география” жана “туризм” адистиктеринин студенттери үчүн айрым предметтердин бөлүгү катары пайдаланылды.

Макалаларды жарыялоо. Диссертациянын материалдары боюнча 14 илимий макала жарык көргөн.

Иштин түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, 3 бөлүмдөн, корутундудан жана адабияттардын тизмесинен туруп, 36 таблица, 5 сүрөт жана 5 картаны өз ичине камтыйт.

1-БӨЛҮМ. ТАБИГЫЙ-ТУРИСТТИК ПОТЕНЦИАЛДЫ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫК БААЛООНУН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ИЛИМИЙ-УСУЛДУК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Аймактык туризмди өнүктүрүүнүн концептуалдык негиздери

Туризм XXI кылымда адамдардын бакубат жашоо образынын ажырагыс компоненти катары дүйнөлүк масштабда социалдык-экономикалык өнүгүүнүн башкы көрсөткүчтөрүнүн бири болуу менен дүйнөлүк чарбанын, ал эми айрым өлкөлөрдүн улуттук экономикасынын негизги тармагына айланды. Туристтик кызматтарды пайдалануу бардык өлкөлөрдө жылдан жылга сапаттык жактан да, сандык жактан да өсүүсү менен мүнөздөлүп жатат. Ал эми бул максатта туристтик агымдардын багыты дүйнөнүн жаңы жана уникалдуу рекреациялык ресурстарына ээ аймактарына бурулуп жатат. Бул багытта көңүл буруучу райондордун бири болуп табигый касиеттерин сактап калган кооз жаратылышы жана анын уникалдуулук мүнөзгө ээ болгон компоненттери менен кызыктуу Кыргызстан эсептелет.

Туризмдин аймактын экономикасын жогорулатуудагы мааниси аны өнүктүрүү зарылчылыгын негиздейт жана өлкөдөгү же анын аймактарындагы жүрүп жаткан көпчүлүк трансформациялык процесстерге, тагыраак айтканда, административдик райондордун экономикалык аракетин жана өз алдынчалуулугун күчөтүүгө өбөлгө түзөт. Бул шарттарда чарбанын тармактарынын өнүгүүсүнүн аймактык аспектилерин изилдөөгө көп көңүл бурууну талап кылат. Анын ичинде курамдык бөлүгү катары туризмди да кароо максатка ылайык. Ал өзүнчө бир чоң система катары ар түрдүү максаттагы жана мазмундагы социалдык-экономикалык системалар менен, айрыкча туризм объектилери жана туристтик инфраструктура жайгашкан аймак менен тыгыз карым-катнашта болот [80, 37-б.].

Мына ушуга байланыштуу иштин бул бөлүгүнүн негизги максаты “аймак” жана “аймактык туризм” түшүнүктөрүнө аныктама берүү, аны

географиялык бирдик катары өзүнө тиешелүү мүнөздөрүн ачып көрсөтүү болуп саналат.

Рекреация жана туризм жаатында аймактык изилдөөлөрдүн көлөмүн азыркы кездеги жарыяланган илимий адабияттар боюнча айтса болот. Каралып жаткан маселе боюнча бир топ илимий иштер бар жана алар автор үчүн аймактык туризмди изилдөөдө негизги илимий база катары милдет аткара алды.

Көпчүлүк авторлордун ою боюнча “аймак” деген терминге так аныктама жок. Учурдагы аймактык изилдөөлөрдүн усулдук концепциясы жана багытынын түрдүүлүгүнүн негизги себеби аймактын территориялык, экономикалык, социалдык-маданий ж.б. бирдиктүү критерийлеринин жоктугунда жатат. Ошондой эле аймактын экономикалык жана социалдык-маданий өнүгүүсүндө туризмдин орду, ролу жана мүмкүнчүлүгү толук аныкталган эмес.

Аймак – чектелүү ички ресурстарга, өндүрүш структурасына жана социалдык инфраструктурага ээ, белгилүү бир деңгээлде сырткы чөйрө менен байланышы жана өзүнүн өзгөчө талабы бар татаал территориялык-экономикалык комплекс [1, 234-б.]. Башка окумуштуулар “аймак” деп, экономикалык-географиялык же коомдук түзүлүшү окшош дүйнөнүн райондорун же өлкөнүн административдик бирдигин: республика, край, шаар, область же болбосо бир нече өлкөлөрдүн тобу деп билишет [87, 216-б.]. А.Б.Алаев (1983) өз эмгегинде “аймак” деген термин район деген сөздүн синоними катары колдонула тургандыгын белгилеген [3, 59-б.]. Ал эми А.Г.Низамиев (2013) төмөндөгүдөй комплекстүү аныктама берет: жаратылыш ресурстарынын тутумдаш курамына жана ири өлчөмүнө ээ болгон жана аларды өздөштүрүүгө жана сунуштоого адистешкен белгилүү бир жердин бөлүгү; ал өлкөнүн бир бөлүгүн же бир топ өлкөлөрдүн территориясын камтышы мүмкүн. Ошону менен бирге эле аталган окумуштуу аймакты “территория” деп которгон туура эместигин белгилейт. Анткени, аймак менен территория – географиялык маңызы боюнча бири-

биринен айырмалуу категория деген пикирди айтат [62, 5-6-б.].
Окумуштуунун бул ой-пикири колдоого татыктуу.

Демек, жогоруда келтирилген жана башка ой-пикирлердин негизинде төмөндөгүдөй жыйынтыкка келсе болот: аймак – бул ар кандай чоңдуктагы, белгилүү бир деңгээлде табигый-географиялык жактан окшоштук, функционалдык жактан бирдиктүүлүк мүнөзгө ээ болгон аянт болуп, географиялык, демографиялык, экономикалык, социалдык, улуттук-маданий, административдик, ресурстук, экологиялык ж.б. көрсөткүчтөрдүн негизинде чектелген өлкөнүн же кандайдыр бир мейкиндиктин (территориянын) бир бөлүгү.

Ал эми туристтик аймак деп эмнени айтабыз? Жалпысынан ал калктын эс алуусун жана ден соолугун чыңдоосун уюштурууга атайын шарттары, курулуштары жана тейлөө чөйрөлөрү бар территория деп түшүндүрөт. Турист саякат жасоо максатында тандап алган туристтик продукт (тейлөө комплекси) жайгашкан географиялык территория туристтик аймак деп эсептешет. Мына ушуга байланыштуу туристтик продукттун биримдүүлүгү жана атаандаштык касиеттүүлүгү боюнча аймак болуп биригип, стратегиялык-коммерциялык бирдик катары башкарылышы зарыл [55, 32-33-б.].

Биздин оюбузча, туристтик аймак деп, туризмди өнүктүрүүгө жаратылыштык, тарыхый-маданий жана социалдык-экономикалык кубаты жана бедели бар, туристтерди жана эс алуучуларды тейлөөгө мүмкүнчүлүгү (токтоо, жайгашуу, тамактануу ж.б. үчүн курулмалар) бар атайын территория деп жыйынтыктоого болот.

Чарбанын ар кандай тармактарын (анын ичинде туристтик да) өнүктүрүүдө административдик-территориялык принциптин негизинде бөлүнгөн аймактар гана башкаруу органдарында уюштуруучулук түзүмгө ээ. Ал эми дал ушул аймактык түзүлүштөр (структуралар) тармактардын (мейманканалар, транспорттук ишканалар, соода ж.б.) карым-катнашын камсыз кыла алат жана алардын рыногуна, калктын абалына, айлана-

чөйрөгө, аймактын конкуренттүүлүк беделине таасир эте алат. Ошондой эле жергиликтүү калктын туризмге болгон оң көз карашын калыптандырат жана ошол аймакта инновациялык туристтик долбоорлорду ишке ашырууга шарттарды түзөт.

Туризм экономиканын тармагы катары территориялык жайгашуусу боюнча өлкөнүн аймагынын табигый-географиялык жана социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык аймактык структуралардан турат. Демек, каралып жаткан илимий иште темага ылайык аймактык туризмдин илимий-теориялык негиздерин карайбыз.

Аймактык туризм деп эмнени айтабыз жана ал кандай касиеттерге ээ?

Айрым илимпоз-адистердин ою боюнча, аймактык туризм деп, аталган аймакка белгилүү бир туристтик иш-аракет мүнөздүү болгон жана өнүктүрүүгө шарттары да окшош болгон өлкөлөрдүн же территориялардын жыйындысын айтабыз [1, 234-б.]. Бул ойду улай эле өзүбүздүн аныктаманы берүүгө аракет жасап көрөлү: аймактык туризм – бул кандайдыр бир табигый-географиялык жана социалдык-экономикалык жалпылыгы бар территорияда жайгашуу менен өзүнө тиешелүү сунуштоо жана керектөө мүмкүнчүлүктөрү (дарамети) бар туризмдин территориялык бөлүгү. Демек, бир аймактык туризм экинчи бир аймактык туризмден материалдык-техникалык базасы, сервис деңгээли менен гана эмес, сунуштоо өзгөчөлүгүнө карап, керектөөчүлөрдүн (туристтердин) саны, алардын социалдык курамы менен да айырмаланат.

“Аймактык туризм” түшүнүгү бири-бири менен тыгыз байланышкан эки – географиялык жана социалдык-экономикалык аспекти камтыйт. Биринчиси туристтик ресурстардын мейкиндик боюнча таралуусун, жергиликтүү калктын рекреациялык муктаждыгынын көлөмүн жана калктын ошол райондун сунушуна канааттануу деңгээлин, ошондой эле сырткы туристтик агымды районго тартуу мүмкүнчүлүгүн чагылдырат. Ал эми экинчиси райондун рекреациялык жактан өздөштүрүү деңгээлин көрсөтөт. Эгерде биринчи аспект туризмди өнүктүрүүнүн потенциалдык

мүмкүнчүлүктөрүн ачып көрсөтсө, экинчиси туристтик рыноктун тигил же бул сегментке кирүүгө жол ачкан аталган аймактагы туристтик иш-аракеттердин жыйынтыгын чагылдырат [55, 32-33-б.].

Аймактык туризмдин өзгөчөлүгүн бир нече факторлор аныктайт. Аларды статикалык жана динамикалык деп бөлүүгө болот. Статикалык факторлорго географиялык (орографиялык, климаттык, гидрографиялык ж.б.) факторлорду киргизүүгө болот. Ал кооз жаратылыш, жагымдуу климат, жергиликтүү рельеф, жер алдындагы байлыктар (минералдык суулар, дары баткактар, үнкүрлөр ж.б.), мындан сырткары тарыхый-маданий факторлор (архитектуралык эстеликтер, тарыхый болмуштар ж.б.) болушу мүмкүн. Ал эми динамикалык факторлордун ичинен демографиялык, социалдык-экономикалык, материалдык-техникалык жана саясий факторлорду бөлүп көрсөтүүгө болот. Жогорудагы аталган факторлордун баары ар түрдүү баага, мааниге ээ болуп, ар түрдүү убакытта жана мейкиндикте өзгөрүшү мүмкүн [33, 320-б.].

Мындан сырткары туризмге тиешелүү эмес, бирок туризмдин өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир эте турган факторлор бар. Аларды образдуу түрдө сырткы жана ички факторлор деп атоого болот. Сырткы факторлорго демографиялык жана социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр: калктын маданий жана эстетикалык талаптарынын, билим деңгээлдеринин жогорулашы ж.б. кирет. Ал эми саясий жана укуктук жөнгө салуулардын өзгөрүшү, технологиялык жетишкендиктер, соода-сатыктын жана транспорттук инфраструктуралардын өзгөрүшү, саякаттын коопсуздугун камсыз кылуу шарттары да тармактын өнүгүүсүнө кыйла таасирин тийгизет. Ички факторлор – бул түздөн-түз аймактык туризмге жана материалдык-техникалык базанын өнүгүүсүнө таасир тийгизген факторлор: коомдук тамактануу ишканалары, рекреациялык чөйрө, чекене соода ж.б. Дал ушул эки факторлордун тобунун таасири астында туризм жана рекреациянын өнүгүүсү ар бир аймакта өзүнүн өзгөчө мүнөзүнө ээ боло алат [55, 32-35-б.].

Аймакта туризмдин өнүгүүсүн уюштуруу негизинен ошол аймактагы бардык туристтик ресурстарды комплекстүү жана максималдуу колдоно ала турган туризмдин формасын жана түрүн тандап алуу керек. Туризмди өнүктүрүүдөгү жогорку потенциал жаратылыш шарттары, географиялык абалынын өзгөчөлүгү, тарыхый мурастар, туризмдин материалдык-техникалык базасынын өнүгүү деңгээли, туристтерди өзүнө тартуу касиети сыяктуу ресурстардын өзгөчөлүгү, түрдүүлүгү жана көлөмү менен мүнөздөлөт.

Биздин оюбузча, аймактык туризмдин өнүгүүсүн жана абалын чарбалык иш-аракет чөйрөсү катары баалоодо төмөнкү бир нече кырдаалдарды эске алуу зарыл:

-аймактагы туристтик агымдардын багыттары, туристтик максатта чыккан топтордун курамы (социалдык абалы, жашы, туризмдин кайсыл түрүнө кызыгуусу ж.б.);

-жергиликтүү бийликтин жана туристтик органдардын туризмге болгон мамилеси;

-аймактын чарбалык структурасындагы туризмдин орду;

-аталган аймакта туризмдин өнүгүү келечеги жана мүмкүнчүлүгү;

-туризм иш-аракетинин жаратылыш чөйрөсүнө тийгизген таасирлери.

Мындан улам орус окумуштуусу В.Г.Заиканов (2005) өзүнүн эмгегинде аймакты комплекстүү геоэкологиялык баалоодо жаратылыштык-экологиялык динамикасы менен биргеликте социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрдү, жаратылыштык-ресурстук потенциалынын абалын жана айлана-чөйрөгө болгон антропогендик таасирдин жыйынтыктарын эске алуу зарыл экендигин белгилейт [29, 319-б.].

Жогорудагы ар түрдүү илимий булактардын маалыматтарына таянып, туризмдин аймактык калыптануусун төмөндөгүдөй белгилеп өтөбүз:

-аймактын калкынын экономикалык, социалдык, маданий, билим берүүчүлүк ж.б. жашоо чөйрөлөрүндөгү маанилүү социалдык-экономикалык көрүнүш;

-эс алууну жана бош убакытты пайдалуу уюштуруунун кызыктуу жана ышкылуу формасы;

-аймактык экономиканын жогорку кирешелүү жана салыштырма коопсуз тармагы;

-аймактын табигый жана тарыхый-маданий кубаттуулугун колдонуунун альтернативдүү жолу.

Мында акыркысына токтоло турган жагдай бар. Аймактын туристтик кубаттуулугуна геоэкологиялык талдоо жасоодо көбүнчө туризмдин экологиялык ж.б. түрлөрүн өнүктүрүү үчүн гана көңүл бурулуп келе жатат. Ал эми туризм иш-аракеттеринин айлана-чөйрөгө тийгизген терс таасирлери жөнүндө жетиштүү изилдөөлөр жокко эсе. Бирок экономиканын башка тармактарына, мисалы, тоо-кен, химиялык, энергетика, машина куруу ж.б. өнөр жайларына салыштырмалуу экологиялык таза тармак болушу көп окумуштуулар тарабынан негизделген [65, 15-16-б.].

Ар бир аймакта туристтик максатта колдонулуучу ресурстар бар. Алар аймактын социалдык, экономикалык, саясий, техникалык жана экологиялык мүнөздөгү шарттары менен белгилүү бир деңгээлде мааниге ээ. Бирок ар бир аймактын ресурстары кубаттуулугу өзүнө гана мүнөздүү болгон туристтик ресурстардын сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрүнө ээ. Ошондуктан аймактык туризмди өнүктүрүүнү пландаштырууда жана аймактык туристтик продуктунун жаралуусунда туристтик ресурстарды изилдөө жана баалоо эң керектүү шарттардын бири болуп саналат. Изилденип жаткан туристтик ресурстардын мүнөзүнөн, баалуулугунан, көлөмүнөн жана жеткиликтүүлүгүнөн туризм ошол аймактын өнүгүүсүндөгү приоритеттүүбү же экинчи деңгээлдеги багыт экендиги далилденет [80, 91-б.].

Кийинки учурда туризм тармагын аймактык деңгээлде комплекстүү иликтөө күч алууда. Анткени, туризмдин тез өнүгүшү коомдук эмгектин бөлүнүшүн кыйла тереңдетип, экономиканын башка тармактарына “мультипликатордук эффекттин” негизинде таасирин тийгизип жатат. Ушундай жагдайдан улам азыр чакан туристтик комплекстерден тартып,

дүйнөлүк маанидеги туризм индустриясы калыптанган аймактардын абалын жана келечегин жеткиликтүү билүү үчүн ар тараптуу изилдөөлөр болуп жатат. Бул багытта илимий иш жүргүзүү объектиси катары Кыргызстандын түштүк бөлүгүн (Баткен, Жалал-Абад (Тогуз-Торо районунан тышкары) жана Ош областтары жана Ош шаары) бир туристтик аймак тартибинде карап, туризм өлкөнүн экономикасынын приоритеттүү тармактарынын бири экендигин аймактык изилдөө жана талдоо аркылуу аныктоого аракет жасадык.

1.2. Аймактын табигый-туристтик потенциалы: аныктамасы, түзүлүшү жана изилдөө деңгээли

Туризм чарба тармагы катары ресурстук багытка ээ жана анын өсүп-өнүгүшү үчүн туристтик ресурстардын саны, курамы жана сапаты чечүүчү ролду ойнойт. Бул жалпысынан аймактын туристтик потенциалы деп түшүнсө болот. Биздин изилдөөдө Кыргызстандын түштүк аймагы өзүнө гана мүнөздүү болгон жаратылыштык, тарыхый-маданий жана социалдык-экономикалык шарттары бар өзүнчө потенциалга ээ рекреациялык аймак катары каралууда.

Бул жерде адегенде “потенциал” деген түшүнүктүн маани-маңызын талдап алуу зарыл. Анткени, акыркы мезгилдерде бул термин туристтик адабияттарда жалпылык мааниде да, атайын да формаларда көп кездешет. Мисал катары төмөндөгүдөй түшүнүктөрдү айтууга болот: “туристтик потенциал”, “ландшафттын рекреациялык потенциалы”, “жаратылыштык потенциал” ж.б. Бирок бул терминдин конкреттүү мазмунун ачып көрсөтүү бир кыйла кыйынчылыктарды жаратат. Себеби, “потенциал” деген сөз туризмге гана тиешелүү эмес, бул жалпы колдонуудагы сөз болуп саналат да, колдонуу маанисине карай өзгөрө берет. Лингвистикалык жактан алганда, “потенциал” деген сөз орус тилинин төл сөзү эмес, ал латын тилинен алынган “*potentia*” – “күч” же кандайдыр бир маселени чечүүдөгү

каражат, мүмкүнчүлүк, запас деген түшүнүктөрдү берет [14, 1058-б.]. Демек, аталган термин эл аралык мааниге ээ болгондуктан ошондой аталышта колдоно берсе болот. Бирок айрым бир адабияттарда “потенциал” түшүнүгүн “кубаттуулук” же “дарамет” деп которуп жүрүшөт. Албетте, илимий сөздүн ар түрдүүлүгү жана байлыгы үчүн бул котормо түшүнүктөрдү колдонсо ылайыктуу.

Алсак, А.Г.Низамиев (2013) туристтик дарамет деп, туристтик ишмердүүлүктү уюштуруу үчүн табигый, тарыхый-маданий жана социалдык-экономикалык өбөлгөлөрдүн жыйындысын айтат [62, 31-б.]. Ал эми Д.В.Николаенконун ою боюнча, аймакта рекреациялык иш-аракеттерди уюштурууга жаратылыштык, тарыхый-маданий жана социалдык-экономикалык өбөлгөлөрү бар бардык ресурстар анын рекреациялык кубаттуулугун түзөт [61, 42-б.]. Ландшафттын рекреациялык потенциалын физикалык жана психикалык факторлордун айкалышуусунун негизинде адамдын ишмердүүлүк жөндөмдүүлүгүн калыбына келтирип жана адамдын организминде оң таасир эткен бардык жаратылыштык жана маданий шарттардын жыйындысы деген аныктаманы да жолуктурууга болот [70, 164 б.].

Ошондой эле бүгүнкү күндө социалдык-экономикалык жана геоэкологиялык системалардын кубаттуулугу жөнүндө сөз кылганда калктын пайдалуу иш-аракеттерине керектелүүчү ресурс (аймактык, жаратылыштык, эмгек жана адамдын антропогендик иш-аракеттеринин ресурстары) катары элестетилет [13, 81-б.].

Бирок дагы бир баса белгилей кетүүчү маселе, “потенциал” термини “ресурс” деген терминге мааниси боюнча канчалык жакын болсо да, экөөнүн ортосунда айырмачылыктар бар. Айтсак, “потенциал” “ресурстан” айырмасы жеке түрдө айтылганы менен ал көптүк түрдөгү мааниси – предметтердин, кубулуштардын жана көрүнүштөрдүн жыйындысын түшүндүрөт. Ал эми ресурс конкреттүү бир предметти же компонентти билдирип турат. Же болбосо, рекреациялык потенциал деп, туристтердин

жан-дүйнөсүн канааттандыра алуучу жана физикалык күчүн калыбына келтирүүчү мүмкүнчүлүгү бар, аймактагы белгилүү бир уникалдуу объектилердин (жаратылыштык, маданий, социалдык-маданий) болуусун айтабыз. Демек, рекреациялык иш-аракеттер үчүн жагымдуу шарт түзгөн ар түрдүү жаратылыштык жана антропогендик факторлордун айкалышуусу рекреациялык ресурс деп эсептелсе, ал эми рекреациялык ресурс рекреациялык потенциалдын түзүмдүк бөлүгүнүн негизи деп айтууга болот [48, 100-б.].

Аймактын рекреациялык-ресурстук потенциалынын башка аныктамасын келтирип көрөбүз: “жергиликтүү жана сырттан келген калктын эс алуусун, ден соолугун калыбына келтирүү максатында уюштурулган ар түрдүү рекреациялык иш-аракеттерди камсыз кылуу үчүн жаратылыштык, тарыхый-маданий жана социалдык-экономикалык мүмкүнчүлүктөрү бар аймактарды айтабыз” [87, 216 б.].

Адистердин пикирине ылайык, аймактын потенциалынан төмөндөгү иерархиялык деңгээлдерди бөлүп көрсөтүүгө болот: жаратылыш-ресурстук потенциал, рекреациялык потенциал, маданий потенциал, туристтик тармактын өзүнчө бир ишканасынын потенциалы, ири шаардын потенциалы ж.б. [13, 81-б.]. Мында потенциалды колдонуу чөйрөсүн так атоо (туристтик потенциал) жана анын территориялык объектисин көрсөтүү (Кыргызстандын түштүк аймагы) максатка ылайык.

Рекреациялык потенциалдын компоненттеринин аймактык айкалышуусу ар түрдүү деңгээлдеги туристтик системанын (түзүмдүн) адистешүүсүнө таасирин тийгизет жана ал өз учурунда туризмдин тиешелүү түрүн өнүктүрүүнү шарттайт. Потенциалдын компоненттери аймактагы туристтик иш-аракеттердин кайсы түрүн өздөштүрүүдө колдонуу мүмкүнчүлүгү бар экендигине карай бааланат. Туристтердин талабына жана туризмдин жаңы түрүн өнүктүрүү шартына жараша туристтик түзүм аймактын өзүндө болгон социалдык, өндүрүштүк ж.б. факторлорду колдонуп, кубаттуулугун андан ары да күчөтүүгө умтулат.

Жыйынтыктап айтсак, рекреациялык потенциал деп, туризм индустриясынын уламдан-улам өзгөрүп туруучу туристтик суроо-талабын канааттандыруу үчүн колдонулуучу туристтик аймактын жаратылыштык, жаратылыштык-антропогендик жана антропогендик ресурстарынын жыйындысын айтабыз.

Туристтик потенциалдын маанилүү түзүүчүсү болуп туристтик ресурстар эсептелет. Булар адамдардын талаптарын канааттандыра турган, туризм процессинде пайда болуучу туристтик кызыкчылыктардын объектилери катары бааланат. Туристтик ресурстардын саны эсепсиз боло бербейт, ал эми сапаты да дифференциалдуу, экономикалык жыргалчылык катары андан ары өсүп-өнүгүү үчүн бир кыйла каражаттарды талап кылат. Ошондой эле элдик байлык болуп саналат да, туристтик продуктту өндүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүү менен таанып-билүүчүлүк, спорттук, туристтик, ден соолукту чыңдоо ж.б. максатында колдонулат.

“Рекреациялык ресурстар” жана “туристтик ресурстар” түшүнүгү дээрлик бири-бирине дал келет, бирок биринчиси жалпы түшүнүк да, экинчиси ага салыштырмалуу бир тараптуу ойду түшүндүрөт. Бул жумушта эки термин тең жалпылоочу түшүнүк катары колдонулду.

Бирок И.В.Зорин жана В.А.Квартальнов (2000) рекреациялык ресурстарды туристтик ресурстардын бир бөлүгү катары карашат. Алар материалдык мүмкүнчүлүктүн чегинде жана технологиялардын жардамы менен белгиленген бир убакыт ичинде аныкталган, адамдардын тобунун эс алуусун жана ден соолугун калыбына келтирүүсүн уюштурууга колдонула турган, рекреациялык иш-аракеттер үчүн керектөөчүлүк баалуулугу жана комфорттук касиеттери бар жаратылыштык жана антропогендик геосистемалар, табылгалар (артефакттар), жаратылыштын көрүнүштөрү болушу мүмкүн [30, 212-б.]. Ал эми Н.С.Мироненко жана И.Т.Твердохлебовдун (1981) рекреациялык ресурстарга берген жана бүгүнкү күнгө классикалык болуп калган аныктамасы төмөндөгүдөй: “рекреациялык иш-аракеттердин ар түрдүү формасын уюштуруу үчүн колдонулган,

уникалдуулук, тарыхый жана көркөмдүүлүк баалуулугу, оригиналдуулук, эстетикалык, дарылык ж.б. касиеттери бар географиялык чөйрөнүн компоненттери жана антропогендик объектилер рекреациялык ресурс деп аталат” [56, 208-б.].

Рекреациялык потенциалдын негизги мазмунун рекреациялык ресурстар түзөт. Аныктамасы төмөндөгүдөй: рекреациялык ресурс деп, адамдын эмоционалдык, физикалык жана жан дүйнөсүн байытуучу, жаңы күчтөрдү жаратууга өбөлгө болгон табигый-ландшафттык жана тарыхый-маданий элементтерди айтабыз.

Жаратылыштык-рекреациялык ресурстар туристтик иш-аракеттерди уюштуруу үчүн мааниси бар дарылык, уникалдуулук, оригиналдуулук, эстетикалык ж.б. көптөгөн касиеттерге ээ жаратылыш компоненттерин (геологиялык түзүлүштөр, рельеф, климат, жер астындагы жана үстүндөгү суулар, өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсү ж.б.) өз ичине камтыйт.

Рекреациялык ресурстар бир катар өзгөчөлүктөргө жана касиеттерге ээ: биринчиден, рекреациялык талаптардын өсүүсүнө, экономикалык, социалдык жана техникалык мүмкүнчүлүктөргө жараша алар бара-бара тарыхый мааниге ээ боло алат. Мисалы, убакыттын өтүшү менен өндүрүштүк материалдар, эски техникалар жана жабдуулар рекреациялык ресурска айланат; ал эми, экинчиден, аябагандай чоң аянттарды ээлешкендиктен эс алуу, социалдык-экономикалык көрүнүш катары аянтка болгон талабы токой жана айыл чарбасы керектеген аянттарга барабар болууда.

Ресурстук түзүм аймактын жаратылышты рекреациялык пайдалануу мүмкүнчүлүгүн аныктай алат. Социалдык чөйрөнүн багытынын максаты боюнча рекреациялык иш-аракеттин эки аспектисин бөлүп көрсөтүүгө болот: активдүү-ден соолукту чыңдоочу жана маданий-таанып-билүүчүлүк [60, 50-53-б.]. Биринчи аспектиси төмөндөгүдөй түрлөрдү камтыйт: акварекреация, санатордук-курорттук эс алуу, трекинг, хайтинг, лыжа тебүү ж.б. Экинчиси аймактын кызыктуу жерлерине, табигый, тарыхый

жана маданий эстеликтерине, массалык көңүл ачуу жайларына саякат жана зыярат кылуу түрлөрүн камтыйт.

Рекреациялык потенциалды колдонуу мүмкүнчүлүгүн, тартуу шарттарын жана сапаттык мүнөздөрүн бири-бирине салыштыруу аймактын рекреациялык потенциалын баалоого, рекреациянын чарбалык айланууга тартылуу шарттарын прогноздоого, рекреациялык иш-аракетти экономикалык объект катары эле эмес, социалдык-экономикалык объект катары кароого мүмкүнчүлүк берет [36, 7-21-б.].

Жаратылышты рекреациялык пайдалануу комплекстүүлүк жана сарамжалдуулук принциптерине негизделген. Учурдагы коомдун өнүгүүсү жаратылышты пайдаланууну изилдөө экономикалык маанисин гана аныктайт. Мында ресурстун көп функционалдуулугу жана анын социалдык жана экологиялык мааниси толук эске алынбай келет, ошондуктан жаратылышты пайдалануунун сарамжалдуу системасын уюштурууда жаңыча талаптар керек экени талашсыз.

Кыргызстандын түштүк аймагы ландшафттык түрдүүлүгү жана бай тарыхый-маданий мурастары менен таанымал. Өлкөнүн туруктуу өнүгүү концепциясынын негизинде аймактын баалуу жана маанилүү табигый жана маданий объектилерин рекреациялык ресурс катары кароо менен аларды жок болуп кетүүдөн, булгануудан сактап, экономикалык пайда алууга болот.

Окумуштуулар В.Н.Жердев жана Т.В.Зязина (2003) аймактын рекреациялык потенциалын изилдөөнүн үч деңгээлин көрсөтүшкөн:

1.Физикалык-географиялык деңгээл. Рекреация үчүн биринчи кезекте керектүү болгон жаратылыш потенциалы аныкталат. Изилдөөлөр үчүн аймактын физикалык-географиялык абалы базалык компонент болуп саналат. Бул деңгээлде алынган жыйынтык табигый ландшафттын компоненттеринин системалуу анализин көрсөтүүсү зарыл жана ал изилдөөнүн кийинки деңгээли болгон социалдык-экономикалык иликтөөнүн негизин түзө алат.

2.Социалдык-экономикалык деңгээл. Аймактын рекреациялык система катары ишке кирүү мүмкүнчүлүгүн жана түзүлүүнүн социалдык-экономикалык өбөлгөлөрүн изилдөө жана талдоо бул деңгээлдин максаты болуш керек. Изилдөөнүн бул деңгээли калктын бардык катмары жаратылыштык жана маданий мурастар менен камсыз болуусун жана алардын жеткиликтүүлүгүн ачып көрсөтүүсү зарыл. Рекреациялык ландшафттардын эң жогорку өнүгүү деңгээли болуп аймактын чегинде территориялык-рекреациялык системанын болуусу эсептелет. Анын элементтери – аймактын жаратылыштык, тарыхый-маданий өзгөчөлүгү, атайын рекреация максатында курулган объектилер (инфраструктура, көмөкчү структуралар ж.б.). Территориялык-рекреациялык системанын ишке кирүүсү социалдык-экономикалык системанын бардык элементтеринин болушунан жана алардын бири-бири менен тыгыз байланышынан түздөн-түз көз каранды.

3.Изилдөөнүн экологиялык деңгээли аймактын рекреациялык мүмкүнчүлүктөрүн төмөндөтүүчү – айлана-чөйрөгө терс таасирин тийгизген факторлорду аныктоону билдирет. Авторлордун ою боюнча, рекреациялык потенциалды экологиялык жактан изилдөөлөр ландшафттын ичинде элементтердин бири-бири менен болгон байланышынын негизинде ландшафттык жана социалдык-экономикалык изилдөө деңгээлдери менен бирдей, параллел жүргүзүлүшү керек [28, 4-12-б.].

Аймактын рекреациялык сапатын төмөндөтүүчү факторлорго антропогендик-механикалык бузуулар, химиялык булгоочу заттар, пейзаждын эстетикалык бузулушу ж.б. кирет. Мындай бузулуулар ландшафттын деградация болуусуна алып келип, аймакты рекреация үчүн жараксыз абалга келтирет. Айлана-чөйрөнүн химиялык заттар менен булганышы да аймактын рекреациялык баалуулугун кескин төмөндөтөт.

Демек, аймактын (территориянын) табигый-рекреациялык потенциалын изилдөө жана баалоо – татаал жана көп баскычтуу процесс. Мындай изилдөөнү жүргүзүү үчүн чөйрөнүн жаратылыш компоненттери менен катар

анын экономикалык, социалдык, экологиялык жана административдик-укуктук компоненттери сыяктуу факторлорду кошо изилдөө талап кылынат.

1.3. Табигый-туристтик потенциалды баалоонун критерийлери жана усулдары

Туризм ишмердүүлүгүн уюштурууда территорияны геоэкологиялык жактан баалоо чечүүчү маселелердин бири болуп эсептелет. Экологиялык баа берүү – бул айлана-чөйрөнүн абалын, башка факторлордун тийгизген даражасын аныктоо, сандык жана сапаттык мүнөздөрүн, баалуулук жактарын аныктоо экендигин эске салабыз [68, 22-б.]. 1960-70-жылдары эле совет окумуштуулары бул жаатта бир катар илимий ийгиликтерге жетишип, баалоонун критерийлерин жана усулун иштеп чыгышкан. Ошондой эле рекреациялык аймактарды жана ресурстарды талдоо, баалоо жана бонитировкалоо боюнча көптөгөн адабияттар жарык көргөн. Бул эмгектердеги колдонулган усулдар аймактын туристтик потенциалын талдоодо да колдонсо болот. Мисалы, Л.И.Мухинанын эмгегинде ири масштабдагы ландшафттык изилдөөнүн тажрыйбалары каралат жана жаратылыштык-антропогендик комплекстин формалары, усулдары каралып, рекреациялык талдоо жүргүзүлөт [57, 94 б.]. Ал эми Н.А.Данилованын изилдөөсүндө чагылдырылган усулдар рекреациялык максатта колдонулуучу аймактын климаттык жарамдуулугун аныктоодо жакшы натыйжаларын берет [21, 156 б.].

1990-жылдардын 2-жарымында жана XXI кылымдын башында жарык көргөн илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктары улуу муундардын тажрыйбасына таянат. 1996-жылы Москва мамлекеттик университетинин илимпоздору тарабынан иштелип чыккан “Россиянын түндүгүнүн рекреациялык потенциалын баалоо” аттуу эмгекте рекреациялык потенциалды баалоо маселеси боюнча маанилүү иштер аткарылган. Бул изилдөөдө Россиянын түндүгүндөгү зор мейкиндикти ээлеп жаткан Кольск

жарым аралынан баштап, Чукоткага чейинки аймактын рекреациялык потенциалын баалоо каралган. Мындан сырткары рекреациялык потенциалдын жаралуу факторлору көрсөтүлүп, аны баалоонун критерийлерин сунуштаган [71, 163 б.]. Географиянын жаңы багыты – геоэкологиянын дагы бир негиздөөчүсү Б.И.Кочуров (2002) өзүнүн кесиптештери Ю.В.Бабина жана В.А.Лобковский менен Астрахань областынын мисалында аймакка комплекстүү геоэкологиялык баалоо жүргүзүшкөн. Мында көңүл негизинен табигый факторлорго – климаттык шарттарга, аймактын эстетикалык сапаттарына, суу акваториялары жана түрдүү дарак өсүмдүктөрүнүн болушуна бурулган [40, 257-264-б.]. Ю.П.Ковалевдун (2002) Смоленск областынын мисалында аймактын рекреациялык потенциалын изилдөө боюнча бир нече эмгектери жарык көргөн. Мында аймактын туристтик-рекреациялык потенциалын баалоодогу эске алуучу факторлорду көрсөтүп, ландшафттын этикалык жана эстетикалык баалуулугун талкуулаган [35, 112-118-б.].

Ошондой эле В.П.Чижова (2000) атайын корукка алынган аймактарды рекреациялык потенциалдын негизги түзүмдүк бөлүгү экендигин белгилеген. Автор өзүнүн көпчүлүк эмгектеринде аймакты туристтик максатта өздөштүрүүдөгү рекреациялык басымга өзгөчө көңүл бурган [92, 69-74-б.; 93, 282-286-б.]. В.А.Шкаликовдун (2002) жаратылыш эстеликтерин жана атайын корукка алынган аймактарды маданий-ден соолукту чыңдоочу, таанып-билүүчүлүк, маданий-ырым-жырымдык, жаратылышты коргоочулук, билим берүүчүлүк, илимий сыяктуу рекреациялык функциясына карай классификациялоо боюнча берген сунушу да өзгөчө мааниге ээ [98, 46-51-б.]. Аймактын табигый-туристтик потенциалын баалоодо мындай усул абдан пайдалуу.

Экологиялык туризм боюнча белгилүү адис А.В.Дроздовдун аймактын рекреациялык потенциалын баалоо маселелерине арналган бир катар эмгектерин белгилесе болот [23, 228-б.; 25; 26, 220-221-б.]. Мында экологиялык-туристтик потенциалды аныктоо, анын компоненттерин жана

критерийлер тобун, белгилүү бир аймактын рекреациялык потенциалын аныктоо жолдорун чагылдырган.

Көпчүлүк окумуштуулар аймакты рекреациялык өздөштүрүүдө, анын рекреациялык потенциалын баалоодо эң алгач экологиялык-географиялык экспертиза жүргүзүп, ландшафттын рекреациялык комфорттуулугун аныктап алуу керектигин баса белгилешет [28, 31-б.].

Аймакты геоэкологиялык баалоонун усулдук принциптерин В.Г.Заиканов сунуштаган [29, 319 б.]. Мындан сырткары геоэкологиялык изилдөөлөрдүн актуалдуулугун Н.Г.Степаненко да баса белгилейт. Ал туристтик райондордун экологиялык абалын жана рекреациялык чөйрөнүн комфорттуулугун, жаратылышты рекреациялык пайдалануунун эффективдүүлүгүн баалоону аныктоо маселелерин караган [81, 467-471-б.].

Жогоруда аталган жана башка көптөгөн материалдардын негизинде аймактын рекреациялык потенциалын баалоо маселеси боюнча изилдөөлөр ар түрдүү аймактарда жүргүзүлүп жаткандыгы маалым болду. Мында адистердин, бир жагынан, жалпы идеясы жана усулдук колдонмолору окшош болсо, экинчи жактан, баалоо жолдору жана критерийлери боюнча кыйла айырмачылыктар бар.

Азыркы кезде табигый-туристтик потенциалды баалоо усулун иштеп чыгууга көп көңүл бурулуп жатат. Себеби, табигый ресурстарды иштетүү көп тармактуулугу менен айырмаланып, анын экологиялык-экономикалык маанисин ого бетер жогорулатат. В.С.Преображенскийдин ою боюнча, баалоо – бул адамдын айлана-чөйрөнүн элементтери менен болгон карым-катнашынын чагылуусу, күзгүсү. Ал эми рекреациялык баалоо жөнүндө сөз болгондо адам менен рекреациялык ресурстардын карым-катнашы тууралуу ой жүгүртөбүз деген сыяктуу ойлорун айткан. Себеби, рекреациялык иш-аракеттер процессинде ресурстардын негизги керектөөчүсү адам болуп саналат. Мында жаратылыш шарттары үч аспектини камтыйт: технологиялык (рекреациялык аракеттерди практикага (турмушка) ашыруу мүмкүнчүлүктөрүн жана инженердик өздөштүрүүсүн баалоо),

психологиялык (жаратылыш комплекстеринин адамга таасир этүүчү эмоционалдык касиеттери) жана физиологиялык (организм үчүн жаратылыш шарттарынын комфорттуулук деңгээли) [83, 222-б.]. Рекреациялык ресурстарды баалоо мына ушул 3 аспектинин бирдей камтылуусун талап кылат, себеби, рекреациялык пайдалануунун формаларын жана алардын интегралдык баалуулугун аныктоого жакшы натыйжасын берет.

Рекреациялык потенциалды баалоону изилдөө – өтө татаал процесс, ал дисциплиналар аралык усулду талап кылат. Аймакта туризмди уюштуруу жана өнүктүрүү максатында геоэкологиялык жактан баалоо төмөндөгү абалдарды эске алууну талап кылат:

-туризмдин өнүгүүсүнө өбөлгө түзгөн жана, тескерисинче, тоскоолдуктарды жараткан мүмкүнчүлүктөрдүн потенциалын аныктоо;

-аймактын рекреациялык системасын геоэкологиялык жана социалдык-экономикалык шарттарда өнүгүүсүн талдоо;

-ушул мезгилге чейин түптөлгөн туристтик инфраструктуранын сарамжалдуулугун жана максаттуулугун баалоо;

-аймактын экологиялык абалын жакшыртуу жана табигый-туристтик потенциалды колдонуунун эффективдүүлүгүн арттыруу боюнча иш-чараларды иштеп чыгуу.

Белгилеп өтсөк, өлкөнүн территориясынын табигый-туристтик ресурстарынын потенциалын изилдөө, аларды экономикалык-географиялык жана геоэкологиялык жактан баалоонун методологиялык негиздери К.Атышов жана Д.Чонтоевдин [9, 250 б.; 94, 232 б.] эмгектеринде комплекстүү каралган. Ал эми туризм тармагынын тоолуу шарттарда өнүгүшү, аны жайгаштыруунун экологиялык өзгөчөлүктөрү Т.С.Бобушев, Э.Сагынтай кызы жана Б.У.Турдумамбетов тарабынан терең иликтенген [12, 184 б.; 74, 264 б.; 90, 175 б.].

Жогорудагы авторлордун илимий-усулдук жана теориялык жыйынтыктарынын негизинде бул иште табигый-туристтик потенциалды геоэкологиялык баалоонун маселелерин карадык.

С.А.Севастьянова (2004) белгилегендей, рекреациялык ресурстарды баалоо бир нече аспектилер аркылуу ишке ашат. Алар (же көрсөткүчтөр) рекреациялык иш-аракеттердин негизги түрлөрүнө жараша ар кандай болушу мүмкүн. Көбүнчө ресурстарды функционалдык, гигиеналык, эстетикалык, техникалык-экономикалык жана жаратылышты коргоочулук аспектилеринде баалоо сунушталат [79, 114-115-б.]. Ушул эле аспектилерди аймактын табигый-туристтик потенциалын баалоодо да колдонсо болот. Мында жаратылыш комплекстеринин антропогендик басымга туруктуулугун эске алуу зарыл.

Аталган ар бир аспект баалоонун өз алдынча принциптерине жана критерийлерине таянышы керек. Бирок табигый-туристтик потенциалды бөлөк кароо же баалоо максатка ылайык. Эң алгач потенциалдын компоненттеринин ар бир тобуна ар түрдүү критерийлерди, ыкмаларды жана жогорудагы аталган баалоонун аспектилердин бирин тандап алуу зарыл. Мисалы, жаратылыштын элементтерин жана ландшафттын өзүн баалоонун критерийи болуп, анын келип чыгуусу, тарыхы, уникалдуулугу, сакталуусу, аттрактивдүүлүгү, флора жана фаунанын түрдүк курамы сыяктуу ж.б. көптөгөн мүнөздөрү эсептелет. Туристтик ресурстарды баалоодо анын сандык жана сапаттык өзгөчөлүктөрүн жана функционалдык белгилерин эске алуу керек.

Аймактын табигый-туристтик потенциалынын көпчүлүк бөлүгүн сандык көрсөткүчү боюнча баалоого болот. Ошондуктан акыркы жыйынтыктоочу бааны алуу үчүн баалоонун бардык сандык көрсөткүчүн сапаттык көрсөткүчкө которуу максатка ылайык. Сапаттык шкаланын салттуу тепкичтери 1.1-табл. келтирилди. Ал эми мындан да деталдуу шкаланы колдонуу баалоонун максатына жараша болушу мүмкүн.

1.1-таблица

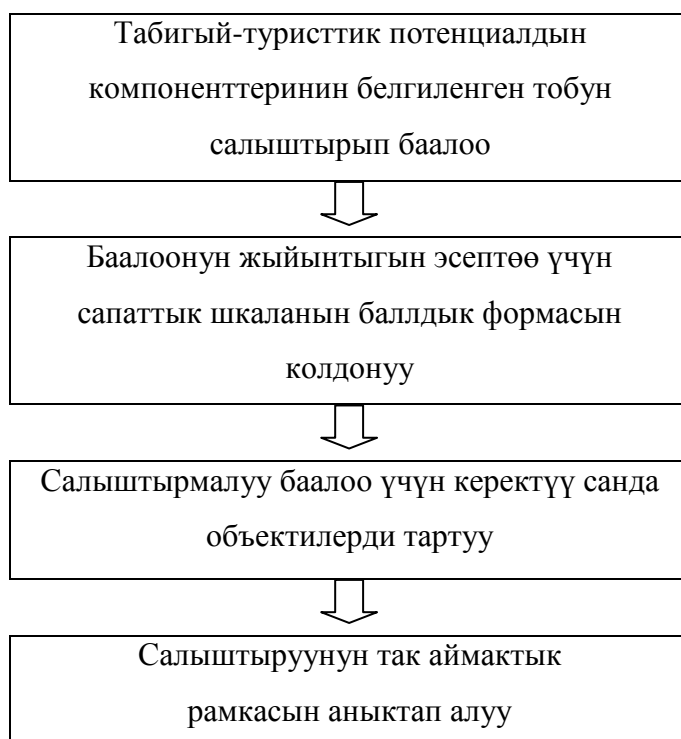
Сапаттык баалоонун шкалалары

Сөз менен берилиши	Балл менен берилиши	Белги менен берилиши
өтө жогору	5	+++
жогору	4	++
орто	3	+

төмөн	2	-
өтө төмөн	1	--

Кайсы бир аймактын же объектинин туристтик потенциалын интегралдык баалоо шарттуу түрдө гана жүргүзүлөт, себеби, ал сөзсүз сапаттык көрсөткүчүн камтыйт да, башка бир объектинин потенциалына салыштырмалуу маанини түшүндүрүшү мүмкүн [24, 75-б.].

Бул изилдөөнүн негизги максаты Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик потенциалын геоэкологиялык баалоо болуп саналгандыктан салыштырмалуу баалоо Баткен, Жалал-Абад жана Ош областтарынын ортосунда жүрөт. Демек, кайсы бир аймактын табигый-туристтик потенциалын баалоо төмөндөгүдөй ырааттуулукта жүрүшү маанилүү жыйынтыктарды берет (1.1-сүрөт).

1.1-сүрөт. **Аймактын табигый-туристтик потенциалын баалоонун ырааттуулугу**

Аймактын рекреациялык жактан изилдөөлөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө, масштабына, табигый жана тарыхый-маданий шарттардын жана ресурстардын түрдүүлүгүнө карабастан бул жаатта эмгектенген илимпоздордун көпчүлүгү аймактын рекреациялык баалоо процедурасы төмөндөгүдөй бир нече этаптарды камтуусу зарыл экендигин белгилешет:

- негизги түшүнүктөрдү аныктоо;
- баалануучу объектти ачып көрсөтүү жана негиздөө;
- баалануучу субъектти ачып көрсөтүү;
- баалануучу көрсөткүчтөрдү аныктоо, баалоо шкаласын иштеп чыгуу;
- алынган жыйынтык боюнча талдоо жана сүрөткө алуу [46, 26-б.].

Биздин изилдөө да мына ушул сыяктуу аймактын рекреациялык кубаттуулугун баалоонун мазмунуна жана ырааттуулугуна таянат. Улуу муундардын тажрыйбаларынын негизинде Кыргызстандын түштүк областтарынын табигый-туристтик потенциалын баалоо усулу иштелип чыгып, изилдөөдө колдонулду. Бул аталган аймактын табигый-туристтик потенциалын интегралдык жана комплекстүү баалоого мүмкүнчүлүк берди.

Туризм үчүн жаратылыш комплекстерин баалоонун жекелик усулу эле эмес, интегралдык баалоо да керек. Эс алуунун кайсы бир түрүн өнүктүрүүдө жаратылыш комплекстерин бири-бири менен салыштырып баалоо үчүн жекелик усул эң алмаштыргыс болуп саналат. Ал эми суммалык (интегралдык) баалоо туристтик адистешүүсүнө жараша туризмдин ар кайсы түрлөрүн өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүгү бар аймактарды ылгап алууга жардам берет. Бул айрыкча рекреациялык райондоштурууда, тармактарды жайгаштыруунун генералдык жана концептуалдык схемаларын түзүүдө, ар кандай илимий жана практикалык маселелерди чечүүдө мааниси чоң [91, 7-б.].

Ошентип, геоэкологиялык баалоо процессинде табигый-туристтик потенциалдын бардык аспектилерин – экологиялык кырдаалды, инфраструктуранын масштабын, ресурстардын сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрүн, алардын туристтик басымга туруктуулугун ж.б. кароо

талапка ылайык. Туристтик ресурстарды мындай комплекстүү экологиялык баалоо аймактык рекреациялык потенциалды аныктоого мүмкүнчүлүк берип, аны илимий негизде рационалдуу өздөштүрүүгө усулдук негиздерди түзүп берет.

2-БӨЛҮМ. КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАГЫНЫН ТАБИГЫЙ-ТУРИСТТИК РЕСУРСТАРЫНА МҮНӨЗДӨМӨ ЖАНА АЛАРДЫ БААЛОО

2.1. Жаратылыш компоненттерине мүнөздөмө берүү

Жаратылыш жана анын ресурстары – адам баласынын турмуш-тиричилигинин жана материалдык байлыгынын эле эмес, бакубат жашоосунун жана ден соолугун чыңдоосунун да башкы булагы. Адамдын организмдеги физиологиялык процесстердин толук кандуу иштөөсү тышкы табигый чөйрө менен тыгыз байланышта болгондуктан жаратылыш ресурстары жана анын ыңгайлуу шарттары (кооз ландшафт, жагымдуу климат, таза аба жана суу ж.б.) рекреациялык ишмердүүлүктүн баштапкы каражаты болуп эсептелет.

Ю.Г.Саушкиндин ой-пикирине кошулсак, жаратылыш ресурстары деп, алардын катышуусуз азыркы жана келечектеги коомдук өндүрүш жашай албай турган жаратылыштын бардык компоненттерин атоого болот. Эми “жаратылыш ресурстары” деген түшүнүк кескин кеңейди жана кеңейип жатат. Алардын салттуу түрлөрүнөн башка Дүйнөлүк океандын муздары, Антарктиданын жана Арктиканын аралдарынын муз каптоолору, жер алдынын жылуулугу, климаттык ресурстар ж.б. атоого болот. Мындай кеңейүү “рекреациялык индустриянын” өнүгүшү менен да байланыштуу [77, 314-б.].

Аймакты туристтик максатта өздөштүрүүдө жана аны пайдаланууда табигый ресурстар чечүүчү фактор болуп саналат. Мындай абалды дүйнөлүк туризмдин өнүгүүсүнүн жана жайгашуусунун учурдагы абалы өзү эле далилдеп отурат. Дүйнөлүк туристтик борборлор табигый-географиялык шарттары ыңгайлуу жана рекреациялык ресурстар кездешкен жерлерде орун алган. Туризм тармагынын өсүп-өнүгүшү үчүн туристтик ресурстардын саны жана сапаты чечүүчү ролду ойнойт.

Демек, аймактын рекреациялык потенциалынын негизги, чечүүчү мааниге ээ болгон компоненти – жаратылыштык-туристтик ресурстар.

Алардын функционалдык, территориялык жана убакыт бирдигинде айкалышуусу туристтик иш-аракеттеринин эффективдүүлүгү үчүн зарыл деп түшүндүрүлөт.

Туризм жана эс алуу чөйрөсүн өнүктүрүүдө жаратылыш шарттарын, өбөлгөлөрүн изилдөө рекреациялык иш-аракеттерин баалоодогу эң алгачкы, салттуу баскычы болуп саналат. Себеби, жаратылыш ресурстары территориянын рекреациялык жарамдуулугун аныктоочу негизги фактор болуп саналат. Ал эми туристтик иш-аракеттери жаратылыштын бир эле компонентин эмес, бардык комплексин өзүнө тартат [47, 32-44-б.]. Демек, табигый-туристтик ресурстар – бул адамдардын туристтик жүрүш мезгилинде ар кандай суроо-талаптарын, каалоолорун канааттандырууга ылайык болгон жаратылыштын предметтери жана кубулуштары [62, 27-б.].

Территориянын табигый-туристтик потенциалын комплекстүү баалоодо геоинформациялык системалар (ГИС) технологиясын колдонуу – учурдагы усулдарынын бири. Мунун негизинде ар кандай максаттагы (өздөштүрүү, куруу, коргоо, мониторинг жүргүзүү, экономикалык же экологиялык баалоо жүргүзүү ж.б.) деталдуу карталарды түзүүгө болот жана алар табигый-туристтик ресурстар, алардын абалы, сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрү, өзгөрүү динамикасы жөнүндө объективдүү жана так маалыматтарды бере алат.

Албетте, илимий, эстетикалык, экологиялык ж.б. касиеттери менен жаратылыштын бардык компоненттери азыркы учурда туристтик багытта пайдаланышы мүмкүн эмес. Алар аймактын потенциалы катары кийинки келечекте өздөштүрүлүшү ыктымал. Мына ушуга байланыштуу андай потенциалдуу ресурстарды коргоо жана көбөйтүү иштери кошо жүрүп турушу зарыл.

Иштин бул бөлүмүндө Кыргызстандын түштүк аймагынын ландшафттарынын ар бир компонентине (рельеф, климат, суу ресурстары, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү, өзгөчө корукка алынган территориялар) рекреациялык көз карашта мүнөздөмө берилди. Себеби, бул

географиялык объектилердин жыйындысын эсепке албай туруп, аймактын табигый-рекреациялык потенциалын аныктоо мүмкүн эмес.

2.1.1. Рельефи жана орографиясы. Рельеф – жердин үстүнкү бетинин тилмеленүүсү, келип чыгуусу, жашы жана өнүгүү тарыхы боюнча айырмаланган формаларынын жалпылыгы. Ал ландшафттын эстетикалык баалуулугуна түздөн-түз таасирин тийгизет, жаратылыштын башка компоненттери менен биргеликте аймактын рекреациялык өздөштүрүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктайт; туристтик иш-чараларды өнүктүрүүгө же, тескерисинче, чектөөгө түрткү болот. Ал салыштырма бийиктиктин айырмачылыгы, жер бетинин тилмеленүүсү, суу агымдарынын түшүү деңгээли, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн таркалышы менен аныкталып, территориянын мейкиндик боюнча айырмаланышын пайда кылуу менен туризм үчүн ар түрдүүлүк, контрасттуулук, пейзаждуулук, уникалдуулук жана типтүүлүк сыяктуу мүнөздөрдү жаратат.

Кыргызстандын башка аймактары сыяктуу эле анын түштүк бөлүгү да жайгашкан тоо системасы – Тянь-Шандын рельефи негизинен неоген мезгилинин аягында жана төртүнчүлүк мезгилдин башында Тянь-Шандык байыркы эпигерциндик структураларында кырка тоолор менен өрөөндөрдүн ортосундагы карама-каршы багытта жүргөн ургаалдуу тектоникалык кыймылдын натыйжасында калыптанган. Мындай тектоникалык соңку кыймылдар татаал дифференциалдуулугу менен айырмаланып, азыркы тоолуу рельефтин пайда болушун шарттаган. Аймактын рельефи **2.1-картада** берилди.

Тянь-Шань жалпысынан тектоникалык көтөрүлүүлөрдөн (тоо кыркаларынан) жана тектоникалык ийилүүлөрдөн (өрөөндөрдөн) туруп, бир канча бийик көтөрүлгөн ири тоо түзүмү болуп саналат. Аймактын тоолору орографиялык райондошуусу боюнча Батыш (Фергана, Пскем, Чаткал, Курама ж.б.) жана Түштүк Тянь-Шанга (Алай, Түркстан ж.б.) биригет.

Памир-Алай орографиялык району Памир тоо түзүмүнө таандык болуп, Кыргызстандын территориясында Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталын жана Алай өрөөнүн камтыйт.

Фергана тоо кыркасы Фергана өрөөнүн Ала-Бука, Тогуз-Торо жана башка Нарын тараптын майда өрөөндөрүнөн бөлүп турат. Структуралык түзүлүшү боюнча Ички Тянь-Шандын батыш чеги болуп эсептелет. Торугарт тоосу Алай тоо кыркаларына тутумдашкан жериндеги эң бийик Үч-Сейит тоо түйүнү 4940 м бийиктикке жетет. Фергана тоо кыркасы – эң маанилүү табигый чек: Ортонку Нарын жана Фергана өрөөндөрүн бөлүп турган жалаң эле орографиялык эмес, климаттык, гидрологиялык жана ландшафттык чек ара. Анын түндүк-чыгыш капталы кыска жана кескин төмөндөп, түштүк-батыш капталы болсо жазы жана акырындап барып, Фергана өрөөнүнүн түздүгүнө өтөт.

Чаткал тоо кыркасы Фергана өрөөнүн түндүгүнөн курчап, Кыргызстандын аймагында Сары-Челек көлүнөн Гава-Сайдын өрөөнүнө чейин созулган. Анын жалпы узундугу түштүк-чыгышты карай 225 км ге созулуп жатат. Кыргызстандын чегинде 165 км ди түзөт. Чаткал кырка тоолорунун эң бийик чокусу – 4503 м бийиктиктеги Авлетин тоосу.

Ал эми Алай-Түркстан орографиялык району Фергана өрөөнүн түштүк жагынан курчап, Тар суусунун алабынан батышка карай Ак-Суунун алабына чейин созулат.

Чоң-Алай тоосу кеңдик багытта 2500 км ге созулуп, жалы аркылуу Кыргызстан менен Тажикстандын чек арасы өтөт. Орточо бийиктиги 5500 м ди түзүп, эң бийик жери 7134 м ге барат (Ленин чокусу).

Алай кырка тоосу чыгышта Адышев кырка тоосунан башталып, батышты карай 350 км ге созулат. Анын негизги огу батышка карай бир нече тарамдарга тарап, чакан өзүнчө кырка тоолорду жаратат. Алардын абсолюттук бийиктиги улам батышка барган сайын артат. Алай кырка тоосу Сохтун алабында бүтөт. Орографиялык түзүлүшү эң татаал. Эң бийик чокусу – Тамдыкул (5539 м).

Түркстан кырка тоосунун Кыргызстандын аймагындагы узундугу 150 км ди түзөт (түштүк капталы Тажикстанга карайт). Орточо бийиктиги 4300-4400 м. Эң бийик чокусу – Аскалуу тоо (5621 м). Түндүк этеги Фергана өрөөнүнүн түздүктөрүнө такалат.

Жалпысынан Тянь-Шандын рельефи гипсометриялык жагдайына, геологиялык өсүп-өнүгүү тарыхына жана түрдүү геоморфологиялык процесстердин жүрүшүнө жараша 3 комплекске бөлүнөт.

Тоо этегиндеги түздүктөр менен өрөөндөр комплекси негизинен кенен ойдуңдар жана тоо аралык өрөөндөргө бөлүнөт. Бул комплекс тоо капталдарынан агып чыккан суулардын шилендилеринен турган этек (тилмеленүүсү – 5-10 м ге жетет), анча эңкейиш эмес, майда кум менен чопо аралаш жаткан түздүктөр. Фергана өрөөнүнө мүнөздүү жана бул өрөөндөгү дарыя тектирлеринин жалпы саны бга чейин жетип, алардын ар бири Тянь-Шандагы төртүнчүлүк мезгилдеги мөңгү каптоо жана тартылуу, климаттын кургакчыл жана нымдуу болуу этаптары менен тыгыз байланыштуу.

Бөксө тоолор жана адырлар комплекси негизинен кырка тоолор менен аккумуляциялык түздүктөрдүн аралыгында жайгашкан. Алардын ири аймактары – Фергана өрөөнүн курчаган адырлар менен бөксөлөр. Бул формалардын рельефи татаал: дөңсөөлөр, жалдар, кырлар, тар капчыгайлуу өрөөндөр, суу тектирлердин калдыктары. Рельефи мезозой жана кайнозой замандарындагы борпоң тоо тектер менен чөкмөлөрдөн куралып, адырлар менен бөксөлөрдөгү эрозиялык тилмеленүүлөрдүн тереңдиги 200-500 м ге жетет. Бөксөлөр менен адырларга шайкеш рельефтин чап (бедленд), суу өрөөндөрүн карай жантайган жал сымал түрлөрү тоо этектеринде кеңири кездешет.

Бийик тоолор комплекси аймактын басымдуу бөлүгүн ээлейт. Негизинен палеозой жана андан байыркы замандардын жалаң кристаллдык тоо тектеринен турат. Бул комплекстин рельефи соңку тектоникалык кыймылдардын натыйжасында тоолордун жогору көтөрүлүүсүнөн калыптанып, негизинен тектоникалык-денудациялык типтер басымдуу.

Тектоникалык кыймылдын түрдүү ылдамдыгына, денудациялык талкалануунун деңгээлине жана эрозиялык тилмеленүүлөрдүн тереңдигине жараша ар кандай гипсометриялык бийиктиктеги жана формадагы тоолуу рельеф пайда болгон.

Бийик тоолор комплексинде сырт, төр, тепши сымал өрөөн, жалама аска-зоо, тар капчыгай, корум шагылдуу тоо капталы сыяктуу рельефтин типтери менен формалары кеңири кездешет. Тоо капталдарындагы эрозиялык тилмеленүүнүн тереңдиги 2000 м ге чейин жетет. Мезозой доорунда пайда болгон тоо тектеринен куралган орто бийиктиктеги жана бийик тоолор бар. Мындай тоолорго Фергана өрөөнүнүн түштүгүндө жайгашкан Алай, Түркстан жана Чоң-Алай тоо кыркалары кирет.

Аймактын рельефинин татаал түзүлүшү спорттук жана экстремалдык туризмди өнүктүрүүгө зор өбөлгө түзөт. Тактап айтканда, тилмелүү түздүктөрдө (5-10 м), бөксө тоолор жана адырларда (200-500 м) жана бийик тоолордо (2000 м) ар түрдүү категориядагы (жөө жана ат жүрүштөрдөн тарта альпинисттик чыгууларга чейин) туристтик маршруттарды уюштурууга болот. Туристтерди кызыктыруучу 4-6⁰ эңкейиш жерлерде 6-8 км аралыкка татаал трассалуу жөө жүрүштөрдү уюштурууга мүмкүнчүлүктөр бар. Кыш мезгилинде орто бийиктиктеги жана бийик тоолордо спорттун кышкы түрлөрүнүн бардыгын (лыжа, чана, сноуборд тебүү жана туристтик жүрүштөр) уюштурууга болот. Мындан сырткары, рельефтин ар түрдүү формаларынын болушу жана тилмеленүүсү аймактын эстетикалык баалуулугун жогорулатып, ландшафттын кооздугу адамдын эмоциялык-психологиялык абалына жагымдуу таасир этип турат. Мисалы, дүйнөлүк туризмдин практикасында эки же андан көп жаратылыш зоналарынын айкалышкан жерлерин, токой-талаа зоналарын ландшафт менен дарылоо (ландшафтотерапия) иш-аракеттеринде ийгиликтүү колдонгондугу белгилүү [37, 90-91-б.].

Рельефтин түздүктүү формасына караганда тоолуу формасы туризм жактан алда канча кызыктуу жана ыңгайлуу экендиги дүйнөлүк практикада

аныкталган. Жер бетинин деңиз деңгээлинен бир топ жогору жатышы, анын катуу тилмелениши табигый чөйрөнүн же ландшафттардын жана климаттык абалдын өтө ар түрдүү болушун шарттайт. Тоолуу чөлкөмдөр түздүктөргө салыштырганда ар түрдүү генезистеги жана формадагы туризм үчүн кызыктуу геоморфологиялык түзүлүштөрдүн (тоо чокулары, үңкүрлөр, жалама аскалар, ашуулар, даңгилер, шаркыратмалар, капчыгайлар, кокту-колоттор, чуңкурлар ж.б.) болуусу менен өзгөчөлөнөт.

Аймактын учурдагы экзогендик рельеф түзүүчү факторлордун бири эрозия, жер көчкү процесстери, сазга айлануу, карсттык жана техногендик процесстер болуп саналат. Рекреациялык мекемелерди курууда мындай абалды сөзсүз түрдө эске алып, территорияны геологиялык жана гидрогеологиялык шарттарын дыкат изилдөө зарыл. Карьер сыяктуу рельефтин антропогендик формалары спорттук же таанып-билүү туризминин кээ бир түрлөрү үчүн колдонууга жарашы мүмкүн.

Изилденүүчү аймакта рельефтин кызыктуу формасы – үңкүрлөрдүн көп санда болушу туризмдин экстремалдуу түрлөрүн, мисалы, спелеотуризмди өнүктүрүүгө шарт түзөт. Кыргызстанда изилденген 300дөн ашуун үңкүрлөр бар жана алардын көпчүлүгү түштүктө кездешет. 2.1-табл. аймактагы ири үңкүрлөрдүн маалыматы берилген.

2.1-таблица

**Кыргызстандын түштүк аймагынын
ири үңкүрлөрүнүн негизги мүнөздөмөсү**

Аталышы	Жайгашышы	Узундугу, м	Тереңдиги, м
Канигут	Баткен областы	3000 ден ашуун	100
Победная	Ош областы	1500 дөй	80
Кара-Үңкүр	Ош областы	960	40
Юбилейная	Баткен областы	510	0
Чилустун	Ош областы	380	0
Сюрприз	Ош областы	360	40
Ферсман	Ош областы	350	240
Беш-Үңкүр	Ош областы	250	90
Чоң-Бариттүү	Ош областы	186	48

Жогоруда келтирилген үңкүрлөрдүн ичинен эң ириси – Канигут үңкүрү Баткен районундагы Самаркандек кыштагынан 18 км батыш тарапта,

Мадыген тоосунун чыгышындагы Шадымыр капчыгайында жайгашкан. Өлкөдөгү эң узун үңкүр. VI-VII кылымдарда андан коргошун, темир казылып алынган. Кокон хандыгы өлүм жазасына тартылгандарды күмүш казып алуу үчүн үңкүргө түшүргөндүгү тууралуу маалыматтар бар. Үңкүрдүн жанында таштан салынган турак-жайдын урандылары бар.

Өлкөнүн жер алдындагы ар түрдүү легендалар менен байланышкан кереметтүү рельефтин бул формаларын туристтик таанып-билүүгө тартууга мезгил келип жетти. Себеби, үңкүрлөргө болгон саякат да – бийик тоолорду багынтуу сыяктуу эле кызыктуу жана тобокелчиликтүү жүрүш. Татаал өтмөлөр, чуңкурдуктар, лабиринттер, ар түрдүү минералдар, жер алдындагы тынчтык – булардын баары саякатчылардын өзгөчө муктаждыктарын канаатандырат.

Демек, жогоруда белгиленгендей, Кыргызстандын түштүк областтарынын территориясынын литогендик негизин рекреациялык максатта өздөштүрүүсүн төмөндөгүдөй аспектилер менен көрсөтүүгө болот:

-рельеф жаратылыш комплексинин негизги сырткы жүзүн жана территориянын сырткы келбетин түзөт, анын татаал формасы, аны түзгөн тоо тектери экскурсиялык кыдыруунун өзгөчө объектиси боло алат;

-рельефтин туристтик аракеттерди өткөрүү үчүн же эс алуу мекемелерин куруу үчүн орунду тандоодо чечүүчү мааниси бар;

-рельеф экстремалдык туризмде техникалык фактор катары каралат;

-территорияны туризм багытында пайдаланууда рельеф жана аны түзгөн элементтер тоскоол болуучу фактор катары да каралат.

Демек, туризмдин жайгашуусунда рельефтин өзгөчө маанилүү орду бар жана анын тармактык өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир этери белгилүү. Жалпысынан изилденип жаткан аймактын литогендик негизи спорттук, экстремалдык жана ден соолукту чыңдоочу иш-аракеттерди жыл бою уюштурууга өбөлгө түзөт. Башкача айтканда, аймактын рельефине байланыштуу альпинизм, треккинг, тоо-лыжалык туризм, аскага чыгуу, дельтапланеризм сыяктуу түрлөрүн өнүктүрүүгө жана ийгиликтүү

уюштурууга шарттар бар. Бирок ошол эле учурда республиканын түштүк областтарынын рельефи татаал болгондуктан кээ бир зоналарда туристтик маршруттарды, туристтик базаларды жайгаштырууга ыңгайсыздыктарды жана тоскоолдуктарды жаратарын эске алуубуз керек. Мындан сырткары жолдорду жана объектилерин курууда, коммуникация жана башка инженердик курулмаларды түзүүдө материалдык чыгымдарды ашыкча талап кылары белгилүү.

2.1.2. Геологиялык түзүлүшү жана пайдалуу кен байлыктары.

Геологиялык түзүлүш – Жер катмарынын ар кандай тарыхый замандардан бери ички жана сырткы таасирлердин астында калыптануу жана өнүгүү прмасы. Ал туризм үчүн өзгөчө кызыктуу формаларды (жер астындагы жана үстүндөгү рельефтин түрдүү формалары) жаратуучу табигый процесс.

Кыргызстандын геологиялык түзүлүшү абдан татаал. Анын бирден бир өзгөчөлүгүнүн мүнөздөмөсү мезозойго чейинки жана мезозойдун түзүлүштүк кабаттарын түзгөн эки чоң тоо тектердин комплекстеринин болушу болуп эсептелет. Биринчиси ички өтө татаал түзүлүшү менен күчтүү бузулуштарга учураган, ар түрдүү фациядагы чөкмө, магмалык, метаморфизмделген, көбүнчө континенталдык чөкмө терригендик калың катмарлардан түзүлгөн. Төмөнкү комплекстин тектери Тянь-Шандын көптөгөн кырка тоолорун түзөт, мезокайназойдун чөкмөлөрү болсо тоо аралык өрөөндөрдү толтурат. Фергана жана Чоң-Алай кырка тоолору негизинен жогорку комплекстин тектери менен түзүлгөн [50, 35-б.].

Геологиялык жактан Тянь-Шань палеозой үчүн үч тектоникалык областка бөлүнөт: Түндүк, Ортоңку жана Түштүк Тянь-Шань.

Түндүк Тянь-Шанга Кыргыз, Талас-Ала-Тоосу, Арткы-Или, Суусамыр-Тоо, Жумгал-Тоо, Күңгөй- жана Тескей-Ала-Тоо таандык. Өзгөчөлүктөрү: кембрийге чейинки жана төмөнкү палеозойдун катталыштарынын кеңири өрчүүсү, бул геологиялык курактын гранитоиддик интрузиясы; негизги катталыштар – каледондук, өтмө катталыштар – байкалдык.

Ортоңку Тянь-Шань Чаткал, Пскем, Чандалаш тоо кыркаларын, Алабуга-Нарын ойдуңунун тоо курчоосун, Ак-Шыйрак, Күйөөлүү-Тоо жана Сары-Жаз тоо кыркаларын камтыйт. Тоо ийилүүлөрүндө орто палеозой карбонаттык жана карбонаттык-терригендик формациялар күчтүү өрчүгөн. Негизинен ортоңку-жогорку девондун жана төмөнкү-ортоңку девондун вулканиттеринин локалдык өрчүгөн катмарынын кызыл түстүү терригендик катмары байкалат. Көтөрүлүүлөрдүн негизин кембрийге чейинки түзүлүштөр түзөт. Негизги катталыштар – ортоңку карбонго тиешелүү, акыркылары – кечки карбон-пермдик түзүлүштөр.

Түштүк Тянь-Шанга Алай, Түркстан, Фергана, Ат-Башы, Жаңы-Жер, Борколдой-Тоо, Эңилчек-Тоо, Какшаал-Тоо жана Кайыңды тоо кыркалары кирет. Негизги өзгөчөлүктөрү: ортоңку жана жогорку палеозой түзүлүштөрүнүн кеңири таралышы, негизги катталыштар – ортоңку герциндик сызыктуу катталыштар, акыркысы кечки герциндик катталыштар [8, 136-б.].

Түштүк аймактын жер алдындагы табигый байлыктары илгертеден эле окумуштуулардын көңүлүн буруп келген. XIX кылымдын аягында геологиялык изилдөөлөрдү көрүнүктүү орус окумуштуулары П.П.Семенов-Тянь-Шаньский, Н.А.Северцев, А.М.Федченко, И.В.Мушкетов ж.б. жүргүзүшкөн. Аймак отун ресурстарынын (көмүр, мунай жана газ), түстүү жана сейрек металлдардын (сурма, сымап, коргошун, цинк, марганец ж.б.) кендери менен белгилүү.

Бирок иштин максатына ылайык, мында туризм үчүн кызыктуу кен байлыктарга токтолуп өтөбүз.

Аймак түстүү жана кооздук таштардын (мармар, гранит, сиенит, гипс, лиственит ж.б.) кендерине бай. Ал эми зергер буюмдарын жасоодо кеңири колдонулуучу түстүү таштардан корунд, гранат, аметист, тоо хрусталы, яшма, нефрит, халцедон, сапфир, циркон, агат, опал, андалузит ж.б. кездешет. Алар туристтик объектилерди жасалгалоо жана кооздоодо, туристтер үчүн эстелик буюмдарды (сувенирлерди) жасоодо пайдаланылат.

Туризм тармагынын негизги ресурстарынын бири – гидроминералдык суулар. Ошондуктан азыркы убакта алардын мейкиндик-убакыттык таркалышы жана касиеттеринин өзгөрүшү, геологиялык абалын жана гидрохимиялык курамын жаңыча усулдар менен изилдөө, сарамжалдуу пайдалануу жолдорун иликтөө жакшы жолго коюлуп жатат [31, 47-б.].

Кыргызстан – Борбордук Азияда гидроминералдык ресурстарга эң бай өлкө. Анын территориясында ичүүгө жарамдуу суулардын катарында минералдык суулардын булактары да белгилүү. Аларга химиялык микрокомпоненттерди камтыган, газдуу биологиялык активдүү суулар кирет. Мына ушул сапаттарына ылайык минералдык суулар адамдын ден соолугуна жагымдуу дарылык касиетке ээ. Түштүк аймакта термалдык жана минералдык суулардын бальнеологиялык бардык тобу табылган (2.2-табл.). Мында көмүркычкыл суу чыккан 20дан ашык булак белгилүү. Алар негизинен Фергана тоо кыркасынын түштүк-чыгыш тарабында, Тар, Кара-Кулжа жана Жазы дарыяларынын өрөөндөрүнө топтолгон. Мисалы, иод-бромдуу жана аз минералдашкан жылуу суулар Жалал-Абад жана Кочкор-Ата шаарларынын айланасында, Алай кырка тоосунун капталдарында, Гүлчө айылында чыгат. Дарыланууга жана ичүүгө керектелүүчү Кара-Шоро жана Жалал-Абад суулары геологиялык жактан чалгындалып, азыр кеңири пайдаланылууда. Сульфиддүү суулар республиканын түштүгүндө, негизинен мунай-газ кендерине жакын жерден чыгат (10дон ашуун булагы бар). Дары баткактар негизинен аймактын Фергана өрөөнүнө тиешелүү чектерде (Жалал-Абад ж.б.) кездешет.

2.2-таблица

**Кыргызстандын түштүк аймагындагы
термоминералдык суулардын көрүнүштөрү жөнүндө маалымат***

№	Жайгашышы	Минералдашуу суу, г/л	Химиялык түрү	Жылуулугу, °С	Ресурсу, м ³ /сут	Окшоштугу
1	Жалал-Абад областы, Жалал-Абад шаары	1,5	азоттуу, сульфат-хлориддүү, натрий-кальцийлүү	30-50	1814	Дон (Россия), Кришталева (Украина)

2	Жала-Абад областы, Таш-Көмүр шаары	4,8	Сульфидүү, хлорид-карбонаттуу, натрий-кальцийлүү	45	5 л/с	Янган-Тау (Россия)
3	Аксы району, Майлуу-Сай	4-5	хлорид-карбонаттуу натрий-кальцийлүү	-	150	Мацеста (Грузия)
4	Ноокен району, Кочкор-Ата шаары	25 390 95	иоддуу, бромдуу, хлорид-натрийлүү	85	334,5	-
5	Баткен областы, Сары-Бел участкасы	0,5	-	42	432	Обигарм, Горячинск ая
6	Ош шаары	2,7	хлорид-сульфаттуу магний-кальцийлүү	-	4,5 л/с	Жалал-Абад суулары
7	Ош областы, Кара-Шоро өрөөнү	1,5-35	гидрокарбонат-хлориддүү, хлорид натрийлүү	-	173	Арзни көмүр кычкыл суулары

*КРнын базар экономикасына өтүү чегиндеги минералдык чийки заттардын негизи. –Б, 2000. -463-464-б.

1996-жылы Жалал-Абад кенинин термоминералдык сууларынын (ТМС) 1814 м³/сут сандагы эксплуатациялык запастары бекитилген. Бул жерде минералдашуусу менен кабаттарга туура келген азоттуу термалдык минералдуу суулар ачылган. 30-50⁰С чыгышындагы температурасы менен химиялык түрү боюнча бул сульфат-хлориддүү жана натрий-кальцийлүү суулар. Алынган термоминералдык суулар нерв жана кыймыл-таяныч системалары, гинекологиялык оорулар, ашказан-ичеги жолу ж.б. дарылоодо пайдалуу. Ал эми Кара-Шоро газдалган минералдык суусу КР Саламаттыкты сактоо министрлиги тарабынан ашказан жана он эки эли ичеги, өт, эндокриндик системалар, анемия ж.б. оорулардын алдын алууда жана дарылоодо сунушталган. Бул суу сапаттык жана дарылык касиети боюнча белгилүү “Боржомин” минералдык суусунан да жогору турары изилденген (2.3-табл.).

2.3-таблица

“Кара-Шоро” минералдык суусунун химиялык курамы*

Туздардын жана элементтердин аталышы	Концентрациясы, мг/дм ³
Гидрокарбонаттар (НСО)	1500-1950
Сульфаттар (SO ₄)	20-75
Хлор (Cl)	2600-3200
Кальций (Ca)	200-320
Магний (Mg)	50-180
Натрий (Na) + калий (K)	1650-2300
Темир (Fe)	14-22
Жалпы минералдашуусу	6200-7500

*Маматалиева Ф.Т. Экономические и экологические проблемы в использовании ресурсов природной газированной минеральной воды источника “Кара-Шоро” Узгенского района //Известия ОшТУ, 2013, №1. С.131-132.

Демек, аймак минералдык суулардын зор запасына жана алардын баалуу бальнеологиялык касиеттерине ээ жана бул территориялык-рекреациялык системанын дарылоочу-ден соолукту чыңдоочу түрлөрүн кеңири өнүктүрүүгө жана жайгаштырууга ыңгайлуу жана келечектүү деп айтууга болот. Бирок азыркы учурда бул потенциал толугу менен колдонулбай жатат.

2.1.3. Климаттык ресурстары. Изилденип жаткан аймакта туризмди өнүктүрүүгө негиз болгон башкы факторлордун бири – климаттык ресурстар. Абанын тазалыгы, инсоляциянын жагымдуу шарттары, абанын температурасынын жана басымынын кескин эмес термелүүсү, тумандуу жана булуттуу күндөрдүн аздыгы аймак үчүн ыңгайлуу шарттар болуп саналат. Ошондой эле азыркы туризмдин кардарларынын суроо-талаптарынын өзгөрүшүнө байланыштуу климаттын катаал жана ыңгайсыз шарттарын да рекреациялык максатта пайдалануу максатка ылайык.

Илимий иштин мазмунуна жараша белгилеп өтүүчү жагдай, климаттык шарттардын адамдын организмине болгон таасири биоклиматтык фактор болуп эсептелет. Мына ушуга ылайык биоклиматтык параметрлер күндөлүк метеорологиялык мүнөздөмөлөрдөн айырмаланат, себеби, климаттык шарттар аба массасынын температурасы, шамалдын ылдамдыгы, нымдуулук, аба басымы сыяктуу метеорологиялык мүнөздөмөлөрүнүн комплекстүү таасир этүүсүн көрсөтөт. Ошондуктан ар кайсы жерлерди

мүнөздөөдө биоклиматтык параметрлердин системасы аябай маанилүү болуп саналат жана аймактардын биоклиматтык шарттарын салыштырууга мүмкүнчүлүк берет.

Түштүктүн климаттык шарттарынын калыптанышына анын географиялык жайланышы, жеринин бетинин түзүлүшү жана аба массалары зор таасир тийгизет. Кыш мезгилинде, көбүнчө түндүктөн арктикалык суук аба агымдары, ал эми жайкысын түштүк-батыштан жана Туран ойдуңунан келген континенттик аба массалары аймактын аба ырайын аныктап турат. Түндүктөн келген суук абаны Талас, Кыргыз Ала-Тоолору тоскондуктан кышында түндүк аймакка караганда анчалык суук болбойт. Айрыкча күз жана жаз мезгилдеринде жаан-чачындуу күндөр көп болуп, кышында температура бир топ төмөндөйт.

Өлкөнүн аймагында негизинен күнөстүү күндөрдүн саны көп болгон климаттык шарт басымдуулук кылат: күн тийүүнүн жылдык орточо узактыгы 2500-2700 саат. Бул ачык абада, талаа шартында дем алууга, гелиотерапияга өтө жагымдуу шарттарды түзөт. Кышкысын туруктуу ызгаардуу сууктун болбошу туризмдин кышкы түрлөрүн жайылтууга ыңгайлуу. Мына ушуга байланыштуу климатты дарылоо фактору катары жылдын ысык мезгилдеринде гана эмес, суук мезгилинде да пайдаланса болот.

Территориянын биоклиматтык потенциалын баалоо үчүн системалык усул колдонулат. Ар бир фактор боюнча жана биоклиматтын адамдын организминде таасир этүүчү медициналык-климаттык деңгээли боюнча жалпы интегралдык баалоо жүргүзүлөт. Көпчүлүк эмгектерде биоклиматтык параметрлер адамдын организминде болгон таасиринин жагымдуулук деңгээли боюнча аныкташкан.

Климатты баалоонун усулуна жараша климаттык шарттарды комфорттуу, субкомфорттуу жана дискомфорттуу деп бөлүүгө болот (2.4-табл.).

2.4-таблица

**Рекреациялык максатта территориянын
климаттык комфорттуулук деңгээлин аныктоо матрицасы***

Абанын температурасы, °С	Салыштырмалуу нымдуулук, %	Шамалдын ылдамдыгы, м/сек	Кардын калыңдыгы, см	Рекреация үчүн климаттын түрү же тиби
<i>Жайкы рекреация</i>				
15-25	30-100%	3 м/сек төмөн	-	Комфорттуу
15,25-30	30-80%	3 м/сек. жогору	-	Субкомфорттуу
<i>Кышкы рекреация</i>				
0-(-10)	60-70%	4 м/сек. төмөн	30-40	Комфорттуу
0-(-15)	60-70%	4-7 м/сек	40-60	Субкомфорттуу

*Деркачева Л.Н. Методические подходы к интегральному анализу климатических условий для рекреационных целей //География и природные ресурсы, №2. -2001. С.41-53.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, бул эмгекте биоклиматты баалоо үчүн Л.Н.Деркачеванын (2001) берген классификациясы колдонулду. Себеби, медициналык-климаттык шарттарды категориялоо курорттук зоналарды жана ден соолукту чыңдоочу жайларды уюштурууда, долбоорлоодо илимий негизделген критерийлердин мааниси чоң. Күн радиациясы, атмосфералык циркуляция, рельеф жана территориянын деңиздерден жана океандардан алыс жайгашкандыгы аймактын климатынын түзүлүүсүндөгү негизги факторлордон болуп саналат. Ал эми туризм үчүн күн тийүүнүн узактыгы, ультрафиолеттик режим жана атмосфералык циркуляция чечүүчү мааниге ээ экендиги талашсыз.

Инсоляциялык режим күн тийүү узактыгы менен аныкталат, бул мезгилде ар түрдүү рекреациялык иш-аракеттер ишке ашышы мүмкүн (2.5-табл.).

2.5-таблица

Инсоляциялык режим*

Көрсөткүчтөр	Таасир этүүсү		
	Дүүлүктүрүүчү	Машыктыруучу же көндүрүүчү	Абайлоочу
Жылдык күн тийүүнүн узактыгы, саат	1700дөн жогору	1700-2000 жана 2300дөн жогору	2000-2300

Июлдук күн тийүүнүн узактыгы, саат	280ден төмөн	280-300 жана 340 жогору	300-340
Бир жылдын ичиндеги күн тийбеген күндөрдүн саны	140тан жогору	100-140 жана 60тан жогору	60-100
Июлдагы күн тийбеген күндөрдүн саны	3төн жогору	2-3	1-2
Январдагы күн тийбеген күндөрдүн саны	25тен жогору	20-25 жана 10дон төмөн	10-20

*Севастьянова С.А. Экологический менеджмент в туризме. -СПб.: СПбГИЭУ, 2004. -С.114-115.

Күн радиациясы климат пайда кылуучу маанилүү фактор болуп саналат. Анын Жер бетине тийиши Күндүн бийиктик абалына жараша болот. Сары-Челек метеостанциясынын маалыматы боюнча, Күндүн чак түштөгү бийиктиги декабрда 25⁰тан, июнда 70⁰ка чейин болот. Күн тийүүнүн жылдык орточо узактыгы аймак үчүн 2800 саатты түзөт. Кыргызстандын шартында бир жылдын ичиндеги күн тийбеген күндөрдүн саны 80-120 күндү түзөт. Ал эми июлдагы күн тийбеген күндөрдүн саны 2-3 күндү гана түзөт. Январдагы күн тийбеген күндөрдүн саны бир аз көбүрөөк – 10-12. Инсоляциялык режимдин ыңгайлуу шарттары адамдын ден соолугуна машыктыруучу жана сактоочу мүмкүнчүлүктөрдү жаратат.

Ультрафиолеттик радиация режими Күндүн биологиялык активдүүлүгү менен, ал эми ультрафиолеттик нурдануу Күндүн горизонттун үстүндөгү бийиктиги менен аныкталып, ошол жердин географиялык кеңдигине жараша болот (2.6-табл.).

2.6-таблица

Ультрафиолеттик режимдин мүнөздөмөсү*

Аймактын кеңдиги, градус менен	УФ режимдин медициналык-климаттык мүнөздөмөсү	Комфорттулук деңгээли
63төн түндүгүрөөк	УФ жетишпеген узак убакыт	УФ жетишпеген активдүү дискомфорттуулук
57-63	Кышындагы УФ жетишпегендиктин белгиси	УФ жетишпегендиктин дискомфорттуулугу
57-47	Оптимальдуу	УФ режимдин комфорттуулугу
47-42	Жайкы УФ тин ашыкчалуулук белгиси	УФ ашыкчалыгынан жайкы дискомфорттуулук

42 ден түштүгүрөөк	УФтин ашыкча болгон узак убакыт	УФ ашыкчалык кылган активдүү дискомфорттуулук
--------------------	---------------------------------	---

*Севастьянова С.А. Экологический менеджмент в туризме. -СПб.: СПбГИЭУ, 2004. -С.114-115.

Каралып жаткан аймак $43^{\circ}16^1$ жана $39^{\circ}11^1$ түндүк кеңдиктеринде жайгашкандыктан жогорку 2.6-табл. мүнөздөмөнүн 4-көрсөткүчүнө (47-42 градустагы) туура келет. Территориянын географиялык абалы ультрафиолеттик режимдин оптималдуу комфорттуулугун көрсөтүп турат. Комфорттуу ультрафиолеттик режим ар кандай жүрөк-кан тамыр, дем алуу органдарын айыктырууга жакшы шарт түзөт. Ал эми Жалал-Абад жана Ош шаарларында июль жана август айларында аталган нурлардын ашыкчалыгынан жайкы дискомфорттук шарт түзүлүшү мүмкүн. Ультрафиолеттик нурларын ашыкча кабыл алуу адамдын терисине терс таасирин тийгизип, анын ар кандай деңгээлде күйүшүнө алып келет.

Атмосфералык циркуляция. Кыш айларында аймак Сибирь антициклонунун таасиринде туруп, аба ырайы көбүнчө ачык, кээде тумандуу болот. Аба ырайынын бузулушу негизинен муздак аба массаларынын аба толкундарына, ошондой эле түштүк циклондоруна, айрым учурларда түндүк, түндүк-батыш жана батыштан соккон суук аба массаларына байланыштуу. Жаз мезгилинде фронт боюнча кайталануучу кубулуштар күчөп, жаан-чачындуу жана тумандуу бүркөк күндөр басымдуу. Жайында Орто Азияда жай градиенттүү баро талаасы байкалат, фронт боюнча кайталануучу кубулуштар (айрыкча жогорку бийиктиктеги жай козголуучу циклон) күчөйт. Бирок муздак аба массасы трансформациялык процесстердин натыйжасында аба ырайын кескин өзгөртө алат. Күзүндө начар градиенттүү талаанын кайталануусу анча чоң эмес (30-40%ке чейин), тез-тез антициклондук абалдар болуп турат, муздак аба чанда согот, бирок анын таасиринен аба ырайы кескин муздап, катуу шамал болот. Шамал сутка ичинде багытын өзгөртүп, түн ичинде тоодон өрөөндү, күндүзү өрөөндөн тоону карай (тоо-өрөөн шамалы) согуп турат. Шамалдын айлык орточо ылдамдыгы 1,5-3,0 м/с. Атмосфера басымы тоо этектеринде 930 гПа

дан бийик тоолордо 600-550 гПа (же 700дөн 400 мм сымап мамычасына) чейин өзгөрөт.

Жылууулук режим жайкы жана кышкы рекреация, ошондой эле сууга түшүү үчүн ыңгайлуу болгон убакыттын узактыгы менен аныкталат. Мындан сырткары адамдын организминин жылууулукту кабыл алуу өзгөчөлүгүнө жараша да болушу мүмкүн. Жылууулук режиминин мындай медициналык-климаттык мүнөздөмөлөрүн төмөндөгү 2.7-табл. көрсө болот.

2.7-таблица

Жылууулук режиминин мүнөздөмөсү*

	Таасир этүү мүнөзү		
	Дүүлүктүрүүчү	Машыктыруучу	Абайлоочу
Аязсыз күндөрдүн саны	90 күндөн аз	90-180	180 күндөн көп
Жылууулук менен камсыз болуусу: комфорттуу шарттын жылуу мезгилде кайталанышы (%)	11ден аз 30дан көп	11-20	21-30
Сууга түшүү сезондун узактыгы	60 төмөн	60-90	90дон көп

*Севастьянова С.А. Экологический менеджмент в туризме. -СПб.: СПбГИЭУ, 2004. -С.114-115.

Республиканын түштүк аймагынын биоклиматтык көрсөткүчтөрү боюнча берилген фактылык материалдар областтардын Айдаркен (Баткен областы), Ак-Терек (Жалал-Абад областы) жана Ош метеостанцияларынан алынды [58]. Мындан улам +8-10⁰Сдан жогорку температурадагы күндөрдүн саны 300дү түзүп, жылууулук режиминин тасир этүүсүнө жараша абайлоочу мүнөзгө ээ болору аныкталды. Ал эми оптималдуу деп эсептелген +18-22⁰ С температурадан жогору болгон күндөрдүн саны 180-190ду түзөт. Жылдын орточо температурасы түндүк тарабында +2,4⁰Сдан, түштүгүндө +11,7⁰Сга чейин өзгөрөт. Жылдын эң жылуу айы – июль, анын орточо температурасы +17⁰Сдан +25,4⁰Сга чейин термелет. Жайкы убак аймактын түндүк тарабында 80 күнгө созулса, ал эми түштүк жана түштүк-батыш тарабында 115 күндү түзөт [45, 107-108-б.].

Демек, жайкы туризм жана эс алууну уюштуруу үчүн ылайыктуу убак аймакта 90-100 күндү түзөт. Ал эми сууга түшүү сезонунун узактыгы 60-70

күнгө барат. Бул өлкөнүн түндүк аймагына салыштырмалуу бир кыйла көп. Жай мезгилинде климаттык шарттар туризмдин активдешүүсүн күчөтөт. Мында экскурсия, сейил куруу сыяктуу эс алуунун түрлөрү көбүрөөк ишке ашып, ден соолукту чыңдоочу мааниси да жогору.

Аймактын температуралык шарты ар түрдүү, бул жерде вертикалдуу зоналдуулук кескин байкалат. Жай мезгилинин эң ысык айы июлдун орточо температурасы 1000 м бийиктикте 25-27⁰С, 1000-1400 м бийиктикте – 22-25⁰С, 1400-1800 м бийиктикте – 20-22⁰С, 1800-2400 м бийиктикте – 15-20⁰С, 2400-3100 м бийиктикте – 10-15⁰С, ал эми бийик тоолуу аймакта – 3100-3800 м бийиктикте 5-10⁰Сду түзөт. Республиканын түштүк аймагынын абсолюттук максимуму төмөнкү зоналарда 43⁰С, жогорку зоналарда 27⁰Сга чейин жетет. Ал эми аймактын түндүк тарабы болгон – Кетмен-Төбө ойдуңунда 800 м бийиктикте абанын температурасы бир аз төмөн, июлдун орточо температурасы 23-24⁰Сду түзөт.

Жаан-чачындын түшүшү бардык жерде бирдей эмес, түздүктөргө жана өрөөндөргө караганда тоолуу аймактарда жаан-чачын бир кыйла көп жаайт. Жаан-чачындын түшүшү бийиктик алкактуулук боюнча ар түрдүү. Эң көп жаан-чачын Фергана тоо кыркаларынын батыш жана түштүк-батыш капталдарында катталат. Бул жерлерде 400-500 мм жаан-чачын түшөт. Жогору көтөрүлгөн сайын ачык беттерге түшкөн жаан-чачындын түшүшү жогорулап (орточо ар бир 100 метрге 50 мм), 1700 м бийиктикте анын жылдык суммасы 900 мм ге жетет.

Жай мезгилинде жаан-чачындын саны эмес, жамгырлуу аба ырайынын кайталанышы туристтик иш-чараларга көбүрөөк тоскоолдук кылат. Жыл ичинде жаан-чачын жааган күндөрдүн саны 80ден 120 күнгө чейин, ал эми сутка ичинде эң көп жааган өлчөмү 90-100 мм ге чейин жетет.

Кышкы туризм үчүн ылайыктуу убак декабрь-январь-февраль айларына туура келет.

Кыш мезгилинде муздак абанын таралуусуна рельефтин формасы зор таасирин тийгизет: Фергана өрөөнүнүн тоо капталдарында январь айынын

орточо температурасы -3°C тан -10°C га чейин термелет, ал эми тосук өрөөндөр жана ойдуңдарда -14°C тан -17°C га дейре төмөндөйт. Фергана өрөөнүнүн капталдарында абанын температурасынын абсолюттук минимуму көбүнчө -26°C тан -34°C ду түзөөрү аныкталган, ал эми туюк өрөөндөр жана ойдуңдарда (Кетмен-Төбө, Чаткал, Алайку жана Алай) $-40-44^{\circ}\text{C}$ ду түзөт [2, 19-20-б.].

Кышкы мезгилдин эң суук айы январь болуп эсептелет, анын орточо температурасы түндүгүндө $-13,9^{\circ}\text{C}$ дан, түштүгүндө $-3,4^{\circ}\text{C}$ га чейин төмөндөйт. Жылдык жаан-чачындын 50-60%ы жылдын суук мезгилине туура келет. Чаткал өрөөнү менен Фергана тоо тизмегинин төмөнкү зонасында гана жылдык жаан-чачындын 35-45%ы кыш мезгилинде түшөт.

Аязсыз убакыт орточо эсеп менен 170-180 күнгө созулат.

Аймактын шартында кар катмары туруксуз. Түштүк-батыш өрөөндөрдө жаан-чачындын аз түшүшүнө жана кыштын жылуу болгондугуна байланыштуу кардын катмары мааниге ээ деле эмес. Фергана өрөөнүн түштүк тарабынан курчап турган орто бийиктиктеги тоо зоналарында 20 см ден азыраак болушу мүмкүн. Ал эми Фергана тоо кыркаларынын чокуларында кардын түшүшү мол – 150 см ге жетет [2, 19-20-б.].

Кар жаткан күндөрдүн саны орточо 110-120га жетет, ал эми аймактын түштүк райондорунда 90-100 күндү түзүшү мүмкүн. Жааган кардын калыңдыгы кыштын айларына жана бийиктик алкактуулук боюнча ар түрдүү болот. Жогоруда айтылган 3 метеостанциянын кардын калыңдыгын айлар боюнча берилген маалыматын төмөндөгү 2.8-табл. көрсө болот.

2.8-таблица

Кыргызстандын түштүк аймагындагы кардын калыңдыгы, см

Станциялар	8	9	10	11	12	1	2	3	4	5	6	7
Айдаркен	-	-	-	5	10	20	27	22	-	-	-	-
Ош	-	-	-	-	3	8	10	3	-	-	-	-
Ак-Терек-Каба	-	-	-	8	24	45	57	44	12	-	-	-

Фергана өрөөнүн курчаган кырка тоолордун капталдарында декабрдын 2-декадасынан баштап, төмөнкү зонада 2 айга, 2000 м ге чейинки бийиктикте 3-4 айга чейин кар туруктуу жатат. Кыр зонасында кар катмары ноябрдан баштап пайда болуп, 5-6 айга чейин жатат.

Кар катмарынын калыңдыгы төмөнкү зонада 10-20 см, 1000-2000 м бийиктикте 30-40 см, 2000 м ден жогору 60-70 см ге чейин жетет. Чаткал өрөөнү өлкөдөгү кар эң мол жааган жер болуп саналат. Мында 60-100 см калыңдыктагы кар катмары 4-5 ай жатат.

Аймактын климаттык шарттарынын кышкы туризм үчүн ыңгайлуулугун аныктоо үчүн В.Н.Адаменко жана К.Ш.Хайруллин тарабынан сунушталган СССРдин аймагын ызгаардуу мезгил деңгээлин биоклиматтык райондоштуруусу боюнча картасын колдондук [21, 156-б.]. Бул картада мурунку СССРдин аймагы кыштын ызгаардуулугу боюнча 5 районго – эң жылуу кыш мезгилден тартып, кыш адам үчүн өтө оор болгон райондорго бөлүнгөн. Мында жалпы эле биздин республиканын территориясы 2-районго – жумшак кыш мезгилдүү районго кирээри аныкталды. Демек, биз карап жаткан аймакта туризмдин кышкы түрлөрүн өнүктүрүүгө толук мүмкүнчүлүктөр бар. Кардын калыңдыгы болсо лыжа жана чана тебүү сыяктуу машыгууларды уюштурууга шарт түзөт.

Демек, республикабыздын түштүк аймагынын жылуулук, нымдуулук жана жаан-чачындын түшүү режиминин таасир этүүсү медициналык-климаттык мүнөздөмөлөргө ылайык адамдын организmine чыңдоочу жана машыктыруучу таасири бар деп айтса болот. Мелүүн континенталдык климат адамдын организми үчүн ашыкча адаптациялык жүк түшүрбөйт. Биздин аймактын жергиликтүү метеорологиялык шарты туристтер жана эс алуучулар үчүн аябай эле ыңгайлуу болуп саналат. Жалпысынан изилденип жаткан аймактын климаттык шарты рекреациялык иш-аракеттер үчүн комфорттуу деп эсептелинип, дээрлик бардык сезондор туризм үчүн жарамдуу болуп саналат.

2.1.4. Суу ресурстары. Кыргызстандын түштүк аймагынын суулары анын жаратылыш ресурстарынын маанилүү компоненти болуп саналат жана рекреациялык иш-аракеттер үчүн чоң мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Ал эми көпчүлүк адамдарды жөн гана суу жээгинде эс алуу үчүн эстетикалык жактан өзүнө тартат. Демек, суу объектилери жаратылыштын башка компоненттери менен бир катарда эң маанилүү туристтик ресурс болуп эсептелинет.

Республикабыздын океан жана деңиздерден алыс жайгашкандыгы эс алуучулар жана саякатчылар тарабынан суу объектилерине болгон талабын ого бетер күчөтөт. Ушул себептерден улам аймактын суу объектилери жаратылыш комплексине эле эмес, адамдарга да жандандыруучу, стимулдаштыруучу таасир берип, жагымдуу эмоциялык маанай тартуулайт.

Ички суулар – дарыялар жана көлдөр ландшафтты кооздоп, ден соолукка жагымдуу микроклиматты түзөт жана туристтер үчүн суу менен байланышкан туризмдин ар кандай түрлөрү менен алектенүүгө мүмкүнчүлүктөрдү жаратат.

Кыргызстандын түштүк аймагынын гидрографиясы жыш дарыя торчолору, табигый көлдөрү жана суу сактагычтары, көп жактуу дарылык касиеттери бар минералдык жана термалдык булактары менен мүнөздөлөт. Аймактын суу ресурстары менен камсыз болушу 2-картада берилди.

Дарыялары. Изилденип жаткан аймакта узундугу 10 км ден ашкан 600гө жакын агын суулары бар (2.2-карта). Алардын бардыгы Борбордук Азиянын ири дарыя алаптарына (Сыр-Дарыя, Аму-Дарыя жана Тарим) кирет. Агын суулардын жылдык орточо агымы 29,9 млрд м³ же жалпы республикадагы агымдын 65%ын түзөт [100, 122-б.].

Гидрографиялык мүнөзү жана режими боюнча аймактын агын суулары төмөндөгү топторго бөлүнөт:

1) Фергана кырка тоосунун түштүк-батыш капталынын сууларына Кара-Кулжа, Жазы, Көгарт, Кара-Үңкүр, Майлы-Суу дарыялары таандык. Алар кар сууларынан куралып, жаз-жай айларында кирет. Суу куралуу

аянттары салыштырмалуу жапызыраак (деңиз деңгээлинен 4000 м ге чейин) жайгашып, нымдуу аба массасынын жолунда орун алгандыктан суусу мол (14-23 л/сек-км²).

2) Алай жана Түркстан кырка тоолорунун түндүк капталынын агын сууларына Куршаб, Араван-Сай, Исфайрам-Сай, Сох, Исфара ж.б. дарыялар таандык. Булардын суусу кар-мөңгүлөрдөн куралып, жай айларында кирет. Суу куралуу аянты 4500-5000 м бийиктикте; нымдуу аба массасынан ыктоораак жайгашкандыктан суусунун молдуулугу 1-топтогу агын сууларга караганда (Сохтон башкасы) төмөнүрөөк (5-10 л/сек-км²).

3) Чаткал кырка тоосунун түштүк-чыгыш капталындагы сууларга Кара-Суу (оң), Падыша-Ата, Касан-Сай ж.б. таандык жана бул дарыялар кар сууларынан куралып, май-июнь айларында кирет.

4) Алай өрөөнүнүн суулары Аму-Дарыянын системасына кирген Кызыл-Суу (батыш) жана Тарим системасына кирген Кызыл-Суудан (чыгыш) турат. Алай өрөөнүнүн суулары мөңгүдөн куралып, жай айларында кирет. Агым негизинен Чоң-Алай кырка тоолорунун түндүк капталынан куралат.

5) Чаткал дарыясы өзүнүн куймалары менен өзүнчө топту түзөт. Чаткалдын куймалары кар-мөңгүдөн куралып, жаз-жай айларында кирет [7, 131-132-б.].

Туристтик иш-аракеттердин өзгөчө ресурсу катары дарыялардын мааниси кеңейип жатат. Салттуу түрдө дарыялар сууга түшүүнүн, жээгинде дем алуунун, балык уулоонун багыты катары пайдаланып, негизинен суусунун молдугу, тазалыгы, жээк боюнун эстетикалык көрүнүшү бааланып келсе, азыркы мезгилде алардын тоолуу шартта агып түшүү деңгээли (тиктиги), жээк бойлорунун кескин тилмеленүүсү ж.б. экстремалдуу касиеттери мааниге ээ болуп жатат. Алсак, ар кандай салдардын, кайыктардын жардамы менен агыны катуу дарыяларда агуучу суу туризминин кооптуу түрү популярдуу болууда.

Дарыя ресурстарын рекреациялык максатта пайдалануу үчүн баалоодо алардын жогоруда көрсөтүлгөн гидрологиялык мүнөздөрүнүн жана режимдеринин өзгөчөлүктөрү, ошондой эле дарыя нуктарынын морфологиялык түзүлүшү, суунун температурасы, дарыя алабынын климаттык шарттары, эстетикалык жана экологиялык абалы, өзгөчө дарыя суусунун сапаттык көрсөткүчтөрү эске алынат. Себеби, дарыялардын гидрологиялык шарттарынын өзгөчөлүктөрү сууда сүзүүнүн каражаттарын (сал, аба толтурулган резина кайык, байдарка ж.б.) жана уюштурууга мүмкүн болгон суу туризмдин түрлөрүн аныктайт.

Түштүк аймактын дээрлик бардык дарыяларынын суу-рекреациялык потенциалын практикалык жактан изилдөө алдыда турат. Райондун айрым дарыяларында жел толтурулган кайыкта, байдарка жана кайыкта сүзүүгө мүмкүн болсо да, маршруттун кыскалыгы аларды пайдалануу мүмкүнчүлүгүн төмөндөтөт. Ошондой болсо да, мисалы, Кыргызстандын Туризм федерациясынын суу комиссиясы тарабынан республиканын түштүк аймагы боюнча Чаткал дарыясы өздөштүрүлүп, бул дарыя боюнча эки суу маршруту сунуш кылынган: 1) 80-90 км, 3-4 күн, классификациялуу эмес, орточо жантаюусу – 5-6 м/км, сезону – май-ноябрь; 2) 120-180 км, 4-5 күн, 6 категориядагы татаалдык, орточо жантаюусу 15-18 м/км, сезону – май-ноябрь [7, 132-б.]. Мындай суу туризмдин аймактын Жазы, Тар, Кара-Кулжа, Сох, Исфара ж.б. дарыяларында уюштуруу жана өнүктүрүү максатка ылайык. Ал эми жалпы эле экстремалдуу суу туризмдин сүйүүчүлөр үчүн түштүк областтарынын дарыяларынын 2700-3200 м бийиктиктерден төмөнкү агымдарын пайдаланууга болот.

Суу туризми үчүн дарыя нугунун морфологиясы өзгөчө мааниге ээ. Дарыя нугунун кескин жантаюусу, көп сандаган босоголордун болушу, дарыя нугунун кууш абалы суу жүрүштөрүн кыйындатат. Мындан сырткары дарыя алабынын климаттык шарттары – абанын жана суунун температурасы сууда эс алуунун узактыгын чектейт. Айрыкча сууга түшүүдө суунун температуралык режими маанилүү орунду ээлейт. Кээ бир изилдөөчүлөрдүн

ою боюнча, сууга түшүүнүн башталышын жана аяктоо мөөнөтүн аныктоочу климаттык көрсөткүч катары ден соолугу чың адамдар үчүн суунун температурасы $+17^{\circ}\text{C}$, ал эми машыккан адамдар үчүн $+14^{\circ}\text{C}$ дан жогору болуш керек. Бул аспектиден алып караганда, аймактын көпчүлүк дарыялары сууга түшүү үчүн жарамдуу болуп эсептелет. Демек, Кыргызстандын түштүк областтарынын агын сууларынын 1600-1800 м ден төмөн жаткан агымдарында июнь айынын этегинен баштап, сентябрь айынын башына чейин эс алуучулардын сууда сүзүүсүнө мүмкүнчүлүк бар.

2.9-табл. аймактын дарыя сууларынын айлык орточо температурасы келтирилди.

2.9-таблица

Аймактын дарыя сууларынын айлык орточо температурасы, $^{\circ}\text{C}^*$

	апрель	май	июнь	июль	август	сентябрь	октябрь
Араван-Сай	11,4	12,2	14,6	15,6	16,8	15,7	13,3
Кара-Дарыя (Өзгөн ш.)	9,8	12,8	14,6	15,7	15,3	12,6	11,6
Кара-Дарыя (Кара-Багыш а.)	9,3	11,4	14,0	18,9	19,5	18,2	16,3
Кара-Дарыя (Үч-Төбө а.)	11,8	15,7	18,5	21,5	19,1	17,8	16,8
Куршаб	10,4	13,0	15,6	16,6	17,1	16,0	11,8
Касан-Сай	6,4	9,3	11,7	14,4	18,4	17,6	8,5
Жазы (Заргер а.)	11,3	12,4	16,4	18,9	18,9	16,0	12,3
Куршаб (Кочкор-Ата а.)	13,1	14,0	16,0	16,5	16,7	10,3	6,2
Майлы-Суу	8,8	11,3	14,2	14,6	14,2	12,2	7,8
Ак-Буура (Төлөйкөн а.)	10,1	13,0	14,4	15,1	15,2	13,2	9,1
Кааба-Сай (Кааба а.)	7,6	8,5	13,7	16,3	16,9	12,9	9,0
Кожо-Бакырган (Андархан а.)	13,1	15,5	16,9	18,2	16,0	14,0	6,8

*Государственный водный кадастр. Ежегодные данные о режиме и ресурсах поверхностных вод суши. Часть 1-2. Том XI, КССР. –Фрунзе,1984. С. 214-227.

Таблицада көрсөткөндөй, аймактын көпчүлүк дарыяларында сууга түшүүгө ыңгайлуу температура июнь айында башталып, сезон сентябрь айына чейин созулушу мүмкүн. Мындай көрсөткүч 2000 м бийиктикке чейинки бардык зоналарга тиешелүү.

Мындан сырткары суу туризмдин уюштурууда дарыя сууларынын гидрологиялык режимин эске алуу туристтердин коопсуздугун камсыз кылуудагы маанилүү иш-чара деп ойлойбуз. Себеби, аймактын агын сууларынын дээрлик бардыгы мөңгү жана кардын эрүүсүнөн куралып, жаз-жай айларында киргендиктен, бул мезгилдерде мындай туристтик иш-аракеттерди уюштуруу бир аз кооптуу, бул боюнча атайын практикалык изилдөөлөр зарыл.

Дагы бир көңүл буруучу маанилүү жагдай – сууга түшүү районунун экологиялык абалы жана суунун сапаттык көрсөткүчү. Мисалы, Ак-Буура дарыясынын Ош шаарынын чегиндеги агымы, Кара-Дарыянын төмөнкү агымы бир топ булганууга дуушар болгон. Бул аталган дарыялардын белгиленген участкаларында рекреациялык ишмердүүлүктү уюштуруу мүмкүнчүлүгү төмөн. Ал эми Ак-Буура дарыясынын Даңги капчыгайынан төмөн жаткан бөлүгүнүн кыска мөөнөттүү массалык эс алуу үчүн экстенсивдүү пайдаланылышы бул жерлердеги жайылмалардын ландшафтынын деградациялануусуна алып келүүдө.

Көлдөр – эс алуу үчүн салттуу түрдө пайдаланылуучу табигый суу чөйрөсү. Изилденип жаткан аймакта өтө чоң эмес жана жер титирөөдөн бөгөлүү жолу менен пайда болгон көлдөр басымдуулук кылат. Алардын мүнөздөмөлөрү 2.10-табл. келтирилген. Алар орто бийиктиктеги тоолор зонасында жайгашып, геологиялык жаракаларга туура келет. Мындай көлдөрдүн морфометриясы өрөөн дарыяларынын көлөмү жана формасы менен аныкталат. Негизинен бул узунунан созулган, терең көлмөлөр болуп саналат.

2.10-таблица

Кыргызстандын түштүк аймагынын ири көлдөрү*

Аталышы	Жайгашышы, дарыя алабы	Деңиз деңгээлинен бийиктиги, м	Аянты, м ²		Суунун көлөмү, млн м ³
			Суу топтоосу	Бет күзгүсү	
Ай-Көл	Ак-Суу	2937	30	1,0	57
Кара-Токо	Чаткал, Кара-Токо	2876	42	1,1	49
Сары-Челек	Нарын, Кара-Суу	1873	91	4,9	483

Кулун	Кара-Дарыя, Кулун	2856	144	3,3	118
Кылаа-Көл	Нарын, Кара-Суу	1847	89,8	0,30	2,7

*Атлас Киргизской ССР. Том I. Природные условия и ресурсы /Под ред. М.Адышева. –Фрунзе, 1987. С. 96.

Бөгөлмө көлдөрдүн ичинен эң ирилери – деңиз деңгээлинен 1858 м бийиктиктеги Падыша-Ата дарыя алабында жайгашкан Сары-Челек көлү жана деңиз деңгээлинен 2856 м бийиктиктеги Тар бассейниндеги Кулун көлү. Мындан сырткары изилденип жаткан аймакта дагы бет күзгүсүнүн аянты 0,1 чарчы км ден ашкан 16 көл бар.

Көлдөрдүн суулары начар минералдашкан (айрыкча бийик тоолуу зонада) – андагы эриген туздардын саны 50-90 мг/л түзөт. Андан көп минералдашкан суулар (70 мг/л чейин) деңиз деңгээлинен 2500 м ден төмөн жаткан көлдөрдүн сууларына таандык. Бардык көлдөрдөгү суулар жумшак жана өтө жумшак. Алардын катуулугу 0,4-1,8 мг/экв./л түзөт жана жакшы байкалган гидрокарбонаттык (көпчүлүгүндө кальций басымдуулук кылган) мүнөзгө ээ.

Кыргызстандын түштүк аймагындагы көлдөрдүн ичинен токойлуу аймактарда жайгашкан Сары-Челек, Кара-Суу, Кутман-Көл, Кулун, Кең-Көл, Көк-Ала, Курбан-Көл сыяктуу ж.б. көлдөр өзгөчө рекреациялык кызыгууну жаратат. Келечекте бул жерлерде жаратылыш көрүнүшүнө шайкеш келген анча чоң эмес туристтик объектилерди куруу максатка ылайык. Алсак, учурда Сары-Челек көлү рекреациялык максатта кеңири пайдаланылып жатат. Бирок мындай иш-аракеттердин пландуу эмес уюштурулушу көл жайгашкан коруктун табигый абалынын бузулушуна алып келүүдө. Айрыкча көп сандаган эс алуучулардын, автомобилдердин жүрүшүнөн көлдүн түштүк-чыгыш тарабындагы шалбаалуу-талаа ландшафттары жабыр тартууда. Бирок ошол эле учурда айрым көлдөр азыркы учурда өсүүгө ээ болгон калктын рекреациялык суроо-талабын толук канааттандыра албай жатат.

Суу сактагычтар. Эл аралык практикада сууда сүзүү жана жээкте эс алуу үчүн табигый эле эмес жасалма акваториялар – суу сактагычтар да

активдүү колдонулат. Жасалма көлмөлөрдүн аянты чоң болбогондугу туристтик иш-аракеттерди бир аз чектейт. Мындай көлмөлөр рекреация үчүн толук курулбаса да, жай айларында жакын жайгашкан калктуу пункттардын жашоочулары үчүн массалык эс алуу жайы болуп саналат.

Рекреациялык максатта жасалма көлмөлөрдү пайдалануу төмөндөгү бир катар себептерге байланыштуу кызыгуу жаратат: табигый көлмөлөрү жок же таптакыр эле аз болгон аймактын туристтик баалуулугун көтөрөт; рекреациялык суроо-талап бар жерлерде курулушу мүмкүн; аймактын климаттык жана эстетикалык баалуулугун жогорулатат.

Кыргызстандын түштүк аймагында 10дон ашуун ар түрдүү көлөмдөгү суу сактагычтар бар (2.11-табл.).

2.11-таблица

Кыргызстандын түштүк аймагындагы суу сактагычтар*

Аталышы	Колдонууга берилген жыл	Дарыя алабы	Суунун долбоорлонгон көлөмү, млн. м ³	Тосмонун бийиктиги, м
Төрт-Күл	1971	Исфара	90	34
Найман	1966	Абшыр-Сай	40	40,5
Базар-Коргон	1962	Кара-Үнкүр	30	25
Токтогул	1974	Нарын	19500	215
Күрп-Сай	1981	Нарын	370	110
Папан	1981	Ак-Буура	260	120
Андижан	1978	Кара-Дарыя	1750	-
Үч-Коргон	1964	Нарын	52,5	31

*Атлас Киргизской ССР. Том I. Природные условия и ресурсы //Под ред. М.Адышева. –Фрунзе, 1987. С. 96.

Бул суу сактагычтар негизинен ирригациялык жана энергетикалык максаттарда курулган, ал эми рекреация үчүн пайдалануу алардын функциясына кирбейт. Аларды долбоорлоодо рекреациялык максатта пайдаланылуусу эске алынган эмес. Ошондуктан мындай суу акваторияларынын рекреациялык потенциалы жетишээрлик деңгээлде бааланбай келе жатат. Ошого карабастан суу сактагычтардын туризм үчүн мааниси көп түрдүү: сууга чөмүлүү (баарында эмес), балык уулоо, жээгинде эс алуу ж.б. айрым суу сактагычтардын жээгинде санатория, эс алуу үйлөрү,

балдар лагерлери ж.б. эс алуу базаларын уюштуруунун мааниси чоң. Мында кыска жана узак убакытка созулуучу эс алуунун түрлөрүн уюштурса болот.

Аймактын шартында суу сактагычтарды рекреация үчүн пайдалануу өзгөчө калк жыш отурукташкан Фергана өрөөнүнүн түздүктүү райондорунда зор мааниге ээ. Ош, Жалал-Абад, Өзгөн, Кара-Суу шаарларынын четинде атайын рекреациялык суу сактагычтарды куруу максатка ылайыктуу.

Албетте, суу сактагычтардын экологиялык абалынын начар абалда болушу аларды колдонуунун деңгээлин чектейт. Аларды рекреациялык максатта колдонуунун азыркы кездеги эң башкы маселеси болуп көлмөнү булганыч суулар, ар түрдүү таштандылар менен булгоо, лагерлерди жана эс алуу үйлөрүн туура эмес жайгаштыруу ж.б. эсептелет. Жогоруда көрсөтүлгөн маселелерди чечүү менен көлмөлөрдүн айланасында жайкы эле эмес, кышкы эс алууларды да уюштурууга болот.

Демек, кандай гана суу объектиси болбосун ландшафттын рекреациялык баалуулугун жогорулатып, эс алуучуларды өзүнө тартуу очогу боло алат. Аймактын суу ресурстарын мүнөздөө жана аларды рекреациялык жактан баалоо изилденип жаткан ландшафтты рекреациялык зоналарга бөлүүгө жана анын потенциалын аныктоого негиз боло алат.

Мөңгүлөр – жаратылыш комплексинин маанилүү компоненти. Республиканын түштүк аймагында жалпы аянты 1852,2 км² ге барабар болгон 2023 мөңгү катталган. Алар негизинен Чоң-Алай, Алай, Түркстан жана Кичи-Алай тоо кыркаларында таралган (2.12-табл.). Мындан сырткары майда, өз алдынча пайда болгон мөңгүлөрдүн кээ бир формаларын Фергана жана Чаткал тоо кыркаларынан кездештирүүгө болот.

2.12-таблица

Кыргызстандын түштүк аймагында мөңгүлөрдүн таркалышы

Тоо кыркалар	Мөңгүлөрдүн саны	Мөңгүлөрдүн аянты, км ²
Чаткал	181	61,8
Фергана	270	88,2
Кичи-Алай	77	87,7
Алай	1034	676,4
Түркстан	246	244,8
Чоң-Алай	215	693,3

Бардыгы	2023	1852,2
---------	------	--------

Мөңгүлөрдүн эң көп саны Алай тоо кыркаларынын түндүк (538,1 км²) жана түштүк (138,3 км²) капталдарында топтолгон. Ал эми аймактагы аянты боюнча эң ири мөңгүлөр Чоң-Алай тоо кыркаларында жайгашкан. Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы мөңгүлөр өлкөдөгү мөңгүлөрдүн ичинен аянты боюнча экинчи район болуп саналат, анын жалпы аянты – 1329,3 км², анын ичинен 697,5 км² Кыргызстандын аймагында.

Фергана өрөөнүн курчаган тоолордун эң мөңгүлүүсү – Алай кырка тоосу. Жалпы аянты 956,3 км² келген 1360тан ашуун мөңгү бар. Мында Кыргызстанга тиешелүү мөңгүлөрдүн саны – 1088, жалпы 816,2 км². Бул мөңгүлөрдүн 37%нын аянты 0,1 км² ден 1 км² ге чейин, ал эми калган 40%нын аянты 5 км² ге чейин жетет. Мөңгүлөрдүн ичинен төртөө 10 км² дан ашык. Эң чоң мөңгүсү – Абрамов (узундугу 9 км, аянты 25,5 км²) Алай кырка тоосунун түштүк капталында, Көк-Суунун (Батыш Кызыл-Суунун куймасы) алабында жайгашкан. Алай кырка тоосунун батыш уландысы Түркстан кырка тоосунун түндүк капталында жалпы аянты 899,1 км² келген 306 мөңгү бар. Алардын ичинен жарымынан көбү 1 км² ден кичине, чоң мөңгүлөр Сох жана Исфара сууларынын алаптарында топтолгон. Мында 4 мөңгүнүн (Теминген, Шуровский ж.б.) аянты 10 км² ден ашык. Фергана кырка тоосунун орточо бийиктиги батыштан (3300-3500 м) чыгышты карай өсүп, Алай кырка тоосу менен тутумдашкан жеринде 4500-4800 м ге жетет. Батыш капталына жаан-чачын арбын түшкөнү менен (айрым жерлерде 2000 мм ден ашык) мөңгү жок. Мөңгүлөр чоң эмес, 83%ы 0,5 км² ден кичине. Мөңгүлөрдүн көп аянттары Тар (Кара-Дарыянын башаты) менен Алабуганын (Нарындын сол куймасы) алаптарында жайгашкан. Көбү асылма жана төр тибиндеги мөңгүлөр. Эң чоң мөңгүсүнүн узундугу 5,4 км, аянты 7,4 км².

Мөңгүлөр тараган гляциалдык-нивалдык зонага каалаган эле адам жете албайт; ден соолугу чың, физикалык даярдыгы бар тандалган адамдарга гана

жеткиликтүү. Мындай зонага жетүү жолдорун жеңилдетсе экзотикалык жайларды көргүсү келгендердин саны сөзсүз артат. Ошондуктан мөңгүлөрдүн рекреациялык мааниси абдан жогору. Аймактын жогоруда көрсөтүлгөн мөңгүлөрүнө тоо туризмин жана альпинизмди айкалыштырып алып барууга чоң мүмкүнчүлүктөр бар.

2.1.5. Өсүмдүктөр дүйнөсү. Өсүмдүктөр дүйнөсүн аймакта туризм тармагынын калыптанышына жана өсүп-өнүгүшүнө таасир этүүчү өзгөчө жана кызыктыруучу факторлордун бири катары кароого болот. Кыргызстандын территориясында дүйнөлүк өсүмдүк ресурсунун 2%га жакыны өсөт. Алардын 600 түрүн дары-дармек даярдоо тармагында, техникада жана курулушта колдонсо болот. 62 түрү чийки зат катары (сырьё) мамлекеттик фармакопеяга катталган. Бирок көптөгөн түрлөрү корукка татыктуу, көбүн маданий өстүрүүгө болот [16, 10-12-б.].

Республиканын түштүк бөлүгүнүн флорасы бай жана ар түрдүү. Бул жерде 3000ден ашуун жогорку өсүмдүктөрдүн түрү кездешет, анын ичинен эндемиктердин жергиликтүү түрлөрү баалуу генофондду түзөт. Тиешелүү физикалык-географиялык зоналарга мүнөздүү болгон өсүмдүктөрдүн төмөндөгүдөй типтери калыптанган: чөлдөр, ар түрдүү талаалар, субальпы жана альпы шалбаалары; бадам, мисте, алча, экзохордниктер жана ж.б. бадалдар; реликт жаңгак-мөмө-жемиш токойлор, пихта, арча, клен, кайың, тал-терек токойлору ж.б. Ал эми бийик тоолордо криофилдик жаздыкчалар калыптанган.

Эми өсүмдүктөр дүйнөсүн ландшафт типтери боюнча карайбыз.

Чөлдөр. Чөл өсүмдүктөрүнүн флорасында 70-80ге жакын түрлөр бар. Мында бир жылдык жана көп жылдык чөп өсүмдүктөрү менен кошо бадалдар жана бадалчалар кездешет. Чаткал, Фергана жана Алай кырка тоолорунун этектеринде негизинен шыбактуу чөлдөр, ошондой эле баялыштуу, андан кийин чекенделүү чөлдөр кеңири таралган. Жаз мезгилинде бул чөлдөрдөгү өсүмдүктөрдүн жерди текши каптап, тегиз гүлдөп, кооздугу менен өзгөчөлөнөт. Өзгөчө жыш гүлдөгөн кызгалдактар

жана жоогазындар чөлгө башкача көрк берет. Бул зоналарга жаз мезгилинде атайын турларды уюштуруу кызыктуу болот.

Талаалар республиканын түштүк областтарында кеңири таралган. Алар чөлдөрдөн кийинки бийик зоналарда деңиз деңгээлинен 900-1300 м бийиктиктерде калыптанган. Флоралык курамы ар түрдүүлүгү менен айырмаланып, жантайынкыраак эңкейиш беттерди ээлейт.

Шалбаалар негизинен 1200-1400 м бийиктикте таралып, андан төмөн жаткан дарыялардын жээктерин да ээлейт. Алар токойлордо, бадал жана сейрек токойлордо да кездешет. Шалбаалардын флоралык курамы бай жана ар түрдүү. Көпчүлүгү тоют даярдоо жана жайыт үчүн пайдаланылат. Бийик чөптүү шалбаалардан жогору субальпы шалбаасы жатат. Көпчүлүк учурда бул шалбааларда түркстан арчасы төшөлгөн бадалдар басымдуулук кылат.

Альпы шалбаасы субальпы шалбаасынан жогорку бийиктикте калыптанган (деңиз деңгээлинен 3000 м жана андан бийик). Алардын чөп өсүмдүктөрү жапыз өсүп, 8-12 см ден ашпайт. Флоралык түрдүүлүгү да бай келет.

Шалбаалар салттуу түрдө жайкы жайыт катары пайдаланылат. Ошондуктан бул табигый ресурстарды мындан ары келечекте эффективдүү колдонуу жана рыноктук экономика шартында жергиликтүү калктын жашоо деңгээлин жогорулатуу үчүн колдонуунун оптималдуу вариантын аныктоочу ландшафттык изилдөөлөр керек. Табигый тоют даярдоонун негизги катары Баткен, Жалал-Абад жана Ош областтарынын жайыттарына 35-37% туура келет. Бирок акыркы жылдар жайыттардын өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндөшү мал жандыктарынын санынын көбөйүшү, деградация жана эрозияга учураган жайыттардын аянттары жылдан-жылга көбөйүп жаткандыгы менен мүнөздөлөт. Муну менен бул территориялардын өсүмдүк катмарынын табигый калыбына келүүсү жай жүрүүдө. Анын жыйынтыгында пролювиалдык-делювиалдык борпоң катмарды жаан-чачын жууп, көчкү жана сел процесстери жүрүүдө [72, 154-155-б.].

Токойлордун Кыргызстандын биотүрдүүлүгүн сактоодо, суу жана топурак ресурстарын коргоодо, көмүртектин айлануусунда, кычкылтектин жана азоттун жаратылышта тең салмактуулугун кармап турууда, дегеле биосферада мааниси зор жана алмашылгыс. Статистикалык маалыматтар боюнча, түштүк областтардын жалпы токой ээлеген аянты 1739,6 миң га барабар (Баткен областында 493,7 миң га, Жалал-Абад областында 732,7 миң га, Ош областында 513,2 миң га) жана жалпы республиканын токой фондусунун 67,8%ын түзөт. [67, 30-б.]. Ал эми жалпы изилденип жаткан аймактын 22%ы – токой каптаган аймактар. Анын ичинен 292,3 миң га токой өзгөчө коруктагы жаратылыш территорияларына аймактарына (ӨКЖТ) кирет (2.13-табл.).

2.13-таблица

Кыргызстандын түштүк аймагынын токойлорунун аянты боюнча бөлүнүшү

Областтар	Жалпы токой фондунун аянты, миң га	ӨКЖТдагы токойлор, миң га
Баткен	493,7	66,2
Жалал-Абад	732,7	173,1
Ош	513,2	53,0
Бардыгы	1739,6	292,3

Орто бийиктиктеги тоо капталдарында ийне жана жазы жалбырактуу токой тилкелери жатат. Бул токойлордун нымдуулукту сактоодо, тоо капталдарындагы ар кандай гравитациялык процесстерге туруштук берүүдө, аймактын туризм тармагын өнүктүрүүгө мааниси абдан чоң. Карагай токойлору Чаткал жана Фергана кырка тоолорунун түндүк капталдарында деңиз деңгээлинен 1500-3000 м бийиктиктерде жайгашкан. Мындай токойлордо карагайдан сырткары көк карагай, мырза өрүк жана кара арчалар басымдуулук кылат. Кыргызстандын эндемиги – Семенов көк карагайынан турган токойлор Чаткалда деңиз деңгээлинен 1700-2700 м бийиктикте таралган. Бул токойлордо көк карагай менен биргеликте Шренк карагайы, кадимки жаңгак, кара алма, кайың жана талдар да өсөт. КМШ боюнча эң чоң арча токойлорунун аянты республиканын түштүгүндө жайгашкан, тагыраак

айтканда, Алай, Түркстан, Фергана жана Чаткал кырка тоолорунун капталдарында деңиз деңгээлинен 1900-3400 м бийиктиктеринде кездешет. Семенов карагайы, мисте, бадам, афлатунь, перс четини ж.б. өскөн сейрек токойлор бул аймакта гана кездешет. Разан-Сай өрөөнүндө жапайы өскөн субтропикалык өсүмдүктөр – анар, инжир, жүзүм, тыт сакталып калган.

Демек, изилденип жаткан аймактын токолорунун флоралык курамы өтө ар түрдүү. Алардын ичинен эң эле баалуу жана уникалдуусу – табигый жаңгак-мөмө-жемиш токолору. Негизги массивдери Фергана жана Чаткал тоо кыркаларында 721 миң га дан ашык аянтта жайгашкан (2.14-табл.).

2.14-таблица

Кыргызстандын жаңгак-жемиш токойлорунун таркалуусу*

Мерчемдүү жерлери	Тоо кыркалары	Аянты, миң га
Арстанбап	Фергана	11,2
Көгарт	Фергана	7,6
Өзгөн	Фергана	1,7
Ходжа-Ата	Чаткал	7,1

*Ботбаева М.М. Кыргызстан өсүмдүктөр дүйнөсү. -Б., 2012. 221-б.

Маалыматтар боюнча, бул жерде 130дан ашык дарак-бадалдардын түрү кездешет. Негизги токой түзүүчү породадар: жаңгак, алма, алмурут, мисте, чие, алча, бадам, долоно, кара март ж.б. Алар мөмө-жемиш түшүмүнүн баалуу базасы болуп, Н.И.Вавилов өз кезегинде бул токойду маданий мөмө өсүмдүктөрүнүн пайда болуу борбору деп атаган. Бул токойлордун экономикалык баалуулугу өтө жогору. Андан сырткары ландшафттык (топурак коргоочу, суу сактоочу, нымдуулукту жөнгө салуучу) функцияларды аткарат.

Аймактын жаңгак-жемиш токойлорун изилдөө 1934-жылдан Бүткүл союздук кургак субтропиктер илимий-изилдөө институтунун Ак-Терек ойдунунда Арстанбап илимий таяныч пункту түзүлгөндөн башталган. Анын аянты 216 га ны түзүп, аны С.М.Момот жетектеген [96, 100-101-б.]. Ушул күндөн баштап бул токойлор окумуштуулар тарабынан кеңири изилденип келүүдө. Бүгүнкү күндө жаңгак-жемиш токойлорун ЮНЕСКОнун бүткүл дүйнөлүк мурастар тизмесине киргизүү иш-чарасы турат. Эгер бул максат

ишке ашып калса, аталган токойлорду сактап калуу гана эмес, аймактык экономиканын да колдоого мүмкүнчүлүктөр пайда болот [6, 7-б.].

Аталган токой зонасында туризмди илимий негизде уюштуруу – улуттук байлык катары эсептелген жаңгак-жемиш токойлорун сактоонун жана ал үчүн дүйнөлүк коомчулуктун көңүлүн буруу, дүйнөлүк масштабдагы инвестицияларды тартуунун бирден бир жолу. М.Шокеновдун ою боюнча, бул аспекте бир бүтүн экотуристтик системын түзүү, территория үчүн жетиштүү жүктөм чекти аныктоо, атайын чыйырлар жана маршруттарды түзүү, ишмердүүлүктү жогорку квалификациялуу кадрлар менен камсыздоо, жергиликтүү калктын жана туристтердин экологиялык сабаттуулугун жогорулатуу боюнча чоң илимий-практикалык иштер турат [97, 71-б.].

Чаткал тоолорунун капталдарында башка жерде кезикпеген эндемик көк карагайлуу (пихта) токойлор орун алган. Көк карагайлар менен кошо кадимки тянь-шань карагайы (Шренк) да өсөт.

Тал-терек токойлору дарыя жээктеринде жана кээде тоо капталдарында өтө чоң эмес аянттарда кездешет. Мындай токойлордун негизги породадарын терек, тал, түркстан кайыңы жана чычырканак түзөт. Алардын микроландшафттарды сактоодогу аткарган функциясы өтө зор.

Аймактын токой ресурстарын туристтик максатта пайдалануу экономикалык ишмердүүлүктү экологиялык нукка буруунун жолу, массалык эс алуунун жана ден соолукту чыңдоонун жагымдуу жайы экендиги окумуштуулар тарабынан далилденип келет [10, 8-б.; 63, 17-б.]. Бирок токойлорун рекреациялык иш-аракеттерден сырткары экстенсивдүү колдонуу формаларынын бири – бул жыгач даярдоо (отун, курулуш ж.б. материалдары үчүн), токойлордо чөп чабуу, мал жаюу, жапайы өскөн мөмө-жемиш, дары-дармек жана техникалык өсүмдүктөрдү жыйноо сыяктуу иш-аракеттер толугу менен ишке ашууда. Кээ бир маалыматтар боюнча, азыркы күндө дээрлик 200 миң адам токой чарбасынын жерлеринде жашап жатат, ал эми 1 млн дон ашык адам аталган жерлерден 5 км аралыкта жашап, токой

ресурстарын интенсивдүү пайдаланып келет [27, 10-б.]. Ошону менен катар токойлордун экологиялык жана ресурстук потенциалына таасир тийгизүүчү негизги факторлордун бири – бул токойлордун табигый зыянкечтери жана оорулары. Демек, токойлорду зыяндуу курт-кумурскалардан коргоо өлкөдө токой чарбасын жүргүзүү технологиясынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат [85, 41-б.].

Эми түштүк аймактын өсүмдүктөр дүйнөсүнүн туристтик көз карашта кызыктырган айрым топторун карап өтөбүз.

Дары-дармек өсүмдүктөр. Кыргызстан өз учурунда СССРдин медициналык өнөр жайына өсүмдүк сырьесунун кээ бир түрлөрү менен (90-95%га чейин) негизги камсыз кылуучулардан болгон. Андан алынган дары-дармек препараттары көптөгөн өлкөлөргө экспорттолуп турган. Изилдөөлөр боюнча, дары-дармек өсүмдүктөрү Кыргызстандын флорасынын басымдуу үлүшүн ээлейт жана айрым дары-дармек өсүмдүктөрдүн практикалык мааниси өтө жогору. Алсак, А.Алтымышев өлкөбүздө өскөн 111 өсүмдүктүн дарылык касиети, химиялык тутуму жана колдонуу эрежелери, аларды жыйноо мезгилдери сыяктуу маалыматтарды берген [5, 352-б.]. Ал эми И.А.Губанов, М.С.Боцманова жапайы өскөн дары өсүмдүктөрдүн 45 түрүнө, атайын өстүрүүчү дары өсүмдүктөрдүн 22 түрүн, дарылык касиети бар тамак-аш жана техникалык өсүмдүктөрдүн 19 түрүн жазган [20, 98-б.].

Кыргызстандын аймагында татаал гүлдүүлөр уруусуна кирген 1000ден ашык түрлөрү кездешет жана алардын көпчүлүгүнүн дарылык касиети бар. Алсак, Жазы дарыясынын өрөөнүндө татаал гүлдүүлөр уруусунун 14 тукумуна кирген 47 түрү кездешет. Алардын ичинен каакымдын 8, шыбактын 14, көкгүлдүн 4, сарыбаштын 4, андыздын 5 түрү аталган чөлкөмдүн флорасынын курамына кирет. Татаал гүлдүүлөрдүн аталган дарыя бассейнинде өсүүчү татаал гүлдүүлөр уруусунун 47 түрүнүн 22си Кыргызстандын бардык аймактарында тигил же бул деңгээлде таралган, калган 25 түрү Жазы дарыясынын аймагында кездешет жана андан сырткары түштүктөгү башка жаратылыш чөлкөмдөрүндө да таралган [84, 119-б.].

Тамак-аш жана витаминдүү өсүмдүктөр. Байыртан эле кыргыз эли жапайы өскөн көптөгөн өсүмдүктөрдү тамак-ашка пайдаланып келген. Мисалы, мөмө берүүчү бадалдар – четин, бөрү карагат, ит мурун, чычырканак, карагат; жегиликтүү түймөктүү өсүмдүктөр – татар көк коңгуроо гүлү, каз пияздар, пияздар, комуз-кактар, какым; жалбырактары жегиликтүү өсүмдүктөр – чалкан, ышкын, көп жалбырактуу шакар чөп, урал кызыл мыясы, көзөнөкчөлүү сары чай чөп, жыттуу көкөмерен, бөлүктүү балтыркан, тытыш түктүү уйгак, кадимки дарчын же чатраш гүл, шыралжын шыбак, эрмен шыбак, зерашан кийик оту, райхан чөп же көк чай чөп, азия жалбызы, талаа жалбызы [16, 442-444-б]. Тамак-аш мааниси бар өсүмдүктөр бышып жетилген мезгилде ошол жерлерге атайын турларды уюштуруу талапка ылайык. Кыдырган туристтер (айрыкча чет элдик адамдар) талаа шартында даамдуу мөмө-жемиштерди өздөрү терип жесе чоң эмоциялык таасирлерди калтырарына шек жок.

Кооз жана фитонциддүү өсүмдүктөр. Мындай өсүмдүктөрдүн эстетикалык жана санитардык-гигиеналык мааниси өтө жогору турат. Алардын туристтик маанисин да белгилеп өтүүгө болот. Жашыл өсүмдүктөр абаны ар дайым кычкылтек менен байытып, кооздук тартуулашат. Ал эми айрым өсүмдүктөр (айрыкча ийне жалбырактуу дарактар) фитонциддерди бөлүп чыгарып, абаны зыяндуу микроб-бактериялардан тазалап турат (инфекциялык оорулардан сактайт).

Эми жыйынтыктап айтсак:

-өсүмдүктөр туризмдин өнүгүшү үчүн эң маанилүү фактор болуп эсептелет жана алар өскөн аймактарга жүрүш жасоо туристтер үчүн кызыктуу, медициналык мааниси бар, эмоциялык маанайына жагымдуу таасир этет;

-өсүмдүктөр ионизациялык жана фитонциддүүлүк касиетине байланыштуу ден соолукту чыңдоочу кызмат аткарат жана дарылоо-профилактикалык жана эс алуу үйлөрүн көбүнесе жазы жалбырактуу токойлордо жана ага жакын жайгашкан чөлкөмдөргө жайгаштыруу сунушталат;

-жергиликтүү флора өкүлдөрү илимий жана таанып-билүүчүлүк зор кызыгууну жараткандыктан экологиялык туризм үчүн ресурстук база болуп саналат.

2.1.6. Жаныбарлар дүйнөсү. Жаныбарлар дүйнөсүнүн ар түрдүүлүгү жана байлыгы жаратылыш шарттарына, аймактын өлчөмүнө, бийиктик абалына ж.б. байланыштуу болот. Зоогеографиялык райондоштуруу боюнча Кыргызстандын түштүк аймагынын фаунасы Палеарктиканын Батыш Тянь-Шань округунун Афган-Түркстан провинциясына кирет. Республиканын фаунасына омурткалуулардын 500дөн ашуун түрү кирет. Анын ичинде балыктын 40, жерде-сууда жашоочулардын 3, сойлоп жүрүүчүлөрдүн 28, канаттуулардын 350, сүт эмүүчүлөрдүн 78 (акклиматизацияланган жаныбарлардан тышкары) түрү бар [44, 12-б.]. Ал эми омурткасыз жаныбарлардын фаунасы толук изилдене электиги жана анын ичинен курт-кумурскалардын эле 4 миңден ашуун түрү бар экендиги белгилүү.

Жаныбарлар аймактык таралышы боюнча төмөндөгүдөй мүнөздөргө ээ:

-чөлдөрдүн жана жарым чөлдөрдүн жаныбарлары – булар жай айларынын ысык аптабына жана кургакчылыкка чыдамдуу жаныбарлардын тобу. Негизинен сойлоп жүрүүчүлөрдүн (таш бака, сур геккон, түркстан агамасы, такыр жумуру башы, боз эчки эмеер, кызыл жана чаар сойлоктор, оролмо жылан, ок жылан ж.б.) жана сүт эмүүчүлөрдүн айрым түрлөрү (кум чычкан, коен, боз аламан, сары чычкан, реликт жана кош аяктар ж.б.) таандык.

-талаа жаныбарларынын жашоо шарты ыңгайлуу болгондуктан биринчи зонага караганда түр жагынан басымдуу. Жерде-сууда жашоочулардан жашыл кур бака жана көл бакасы, сойлоочулардан гималай агамасы, күлүк жана кедек кескелдириктер, сары жылан, жайдак көз, талаа кара чаар жылан ж.б., канаттуулардан торгой, чил, көгүчкөн, үкү, безбелдек, аарычыл чымчык, талаа тараанчылары, карлыгач, таан, таркылдак, чабалекей, кулаалы ж.б. түрлөр мүнөздүү. Сүт эмүүчүлөрдөн түлкү,

карышкыр, кашкулак, сары чычкан, жер чукуур, кирпичи, момолой, сокур чычкан ж.б. бар.

-токой зонасынын жаныбарлары үчүн чөйрө ыңгайлуу жана жагымдуу. Алсак, жаңгак-жемиш токойлорундагы жаныбарлар дүйнөсүнүн пайда болушу жана өсүп-өнүгүшү түрдүк жана сандык жагынан токойлордун башка түрлөрүнөн айырмаланып турат. Бул токойлордо канаттуулардан жыланчы, токой көгүчкөнү, мыкый үкү, ак канат тоңкулдак, жашыл чымчык, гималай чыйпылдак чымчыгы, чоң кашка чымчык, сары барпы ж.б., сүт эмүүчүлөрдөн түркстан келемиши (ушул токойлорго гана мүнөздүү), токой чычканы, кадимки момолой, үй чычканы ж.б. таркалган. Ийне жалбырактуу карагай токойлордо канаттуулардын бир нече түрү кездешет. Ал эми карагай токойлоруна гана мүнөздүү сүт эмүүчүлөр – күрөң тиштер, суу чычканы жана маралдар. Ал эми талаа жана үй чычкандары, момолойлор, карышкыр, түлкү, күрөң аюу, арыс, суусар, кашкулак, сүлөөсүн, элик, каман бардык токойлордо кездешет.

-альпы зонасынын жаныбарлары негизинен Азиянын бийик тоолоруна мүнөздүү жаныбарлардын өкүлдөрү болуп саналат. Бул чөлкөмдүн канаттууларына альпы тааны, мукур сымалдар, кызыл тумшук чөкө таан, улар, ылаачын, ителги, бүркүт, жорулар ж.б. таандык. Ал эми сүт эмүүчүлөрдөн илбирс, аркар, тоо теке мүнөздүү.

Изилденип жаткан аймакка мүнөздүү эндемик жаныбарлар илимий жана таанып-билүүчүлүк максатта туризм үчүн кызыктыруучу фактор катары каралат. Атап өтсөк, реликттик жаңгак-жемиш токойлоруна гана мүнөздүү жаныбарларга жыланчы куштар, кадимки куш үкүлөр, ак канаттуу тоңкулдактар, балта тумшуктар, жашыл мукурлар, гималай чыйпылдактары ж.б. таандык. Ошондой эле Мензбир сууру, эчкемер, кичи така тумшук, ак кунас (илекилек) ушул аймакта гана кездешет.

Жапайы жаныбарлардын ресурсу аң уулоо максатында колдонулат. Кыргызстанда аңчылык кылынуучу аймактардын жалпы аянты 12 660,4 миң га ны түзөт. Анын ичинен Жалал-Абад областында 1 576,8 (12,5%) миң га,

Ош жана Баткен областарында 4 427,7 (35,0%) миң га ны ээлейт. Демек, жалпы изилденип жаткан аймак боюнча 6004,5 миң га ны түзү, республиканын аңчылык кылынуучу аянтынын 47,4%ын ээлейт.

Кыргызстанда жаныбарлар ресурсун мергенчилик чарбасы аркылуу пайдалануу эки жол менен жүргүзүлөт: спорттук жана промыселдик. Спорттук аң уулоосунун негизги максаты – рекреациялык, ден соолукту чыңдоо, элдин эс алуусун жогорку деңгээлде уюштуруу. Ал эми промыселдик аң уулоонун максаты баалуу аң терилерин жана эт өндүрүү болуп саналат.

Кыргызстанда мергенчилик тармагы негизинен спорттук максатты көздөйт. Ошондуктан келечекте аң айбанаттарын коргоо, көбөйтүү жана ар кандай биотехникалык иш-аракеттерди активдүү жүргүзүү спорттук мергенчилик жана балык уулоо коомдорунун негизги милдеттеринен болуп саналат. Бирок бизде спорттук мергенчилик иштерине жетиштүү көңүл бурулбай келет. Мергенчилик ишмердүүлүгүн туура жүргүзүү үчүн аны илимий жактан негиздөө, аң айбанаттардын жашоо аянттарын кеңейтүү, алардын популяцияларын көбөйтүү, башка биотехникалык иш-чараларды жүргүзүү иштери турат. Аңчылык кылуу аркылуу эс алууну жогорку деңгээлде уюштуруу менен комплекстүү (экономикалык, экологиялык, социалдык-медициналык) иш жүргүзсө болот.

Демек, Кыргызстанда жаныбарлар дүйнөсүнүн туризм үчүн кызыктуу бөлүгү аңчылык жаныбарлар болуп саналат. Аңчылык чарбасын жакшыртуу максатында аңчылык ресурстарын башкаруу тутумун натыйжалуу түзүү, жаныбарлар дүйнөсүн коргоо жана аны туруктуу пайдалануу боюнча тийиштүү мыйзам кабыл алынган [49]. Ал эми аңчылык турларды чет өлкөлүк жарандардын катышуусунда өткөрүүнүн шарттары жана тартиби жогоруда көрсөтүлгөн мыйзам менен жана башка ченемдик-укуктук актылар менен тескелет. Аңчылык турларды чет өлкөлүк аңчылардын катышуусунда өткөрүү республикага акча каражаттарынын көп түшүүсүнө өбөлгө түзөт. Бул каражаттар аны алуунун жана пайдалануунун тартиби жөнүндө жобого

ылайык бөлүштүрүүгө жатат же КРнын Өкмөтүнүн 2011-жылдын 13-июнундагы №306 токтому менен көрсөтүлгөн суммадан 5 млн. сомдон көбү жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органынын бюджетине түшөт.

Мындан тышкары белгилей кетсек, аңчылык туризми элиталык болуп саналат жана кымбат турга кирет. Анткени, аңчылык турларды уюштуруу жана өткөрүү кызмат көрсөтүү чөйрөсүнүн көп жагын керектейт. Аңчылык турларга катышуусу менен байланышкан чет өлкөлүк жарандардын (аңчылардын) чыгымдары жылда 60 млн. сомго чейин жетет.

Жалпысынан алганда, Кыргызстанда мергенчилик чарбасын өнүктүрүүдө спорттук (туристтик) багытта жүргүзүү учурдун талабына дал берет. Себеби, республикада промыселдик жол менен эт, тери ж.б. товарларды өндүрө турган ири айбандардын популяциясы чектелүү. Бүгүнкү күндө өлкөдө, тилекке каршы, аңчы-спортсмендердин саны өтө аз жана алардын көбүнүн экологиялык же биологиялык билимдери төмөн болгондуктан бир жактуу гана иштер (аң айбандарын жана канаттууларын атуу) жүргүзүлүп, аң жаныбарларынын популяциясын көбөйтүү, таркалуу ареалын кеңейтүү сыяктуу иш-чаралар төмөнкү деңгээлде жүргүзүлүп жатат.

Демек, жергиликтүү фауна өкүлдөрүн коргоо – аймактагы туризмдин туруктуу өнүгүүсүнүн негизи. Бирок рекреациялык инфраструктураны долбоорлоодо, ар кандай туристтик иш-аракеттерди уюштурууда жаныбарлар дүйнөсүнүн (айрыкча жоголуп кетүү коркунучунда турган түрлөрдүн) табигый шартта кайра калыбына келүүсүнө тоскоолдуктар болбошу керек.

2.1.7. Ландшафттар жана өзгөчө корукка алынган жаратылыш территориялары. Ландшафт – табигый (айрым жерлерде антропогендик) компоненттердин өз ара биргелешкен аракетиндеги территориялык комплекс; калыптануусу жана өнүгүүсү боюнча бийиктик алкактуулук менен горизонталдык зоналдуулук мыйзам ченемдүүлүктөрүнө баш ийет.

Кыргызстандын шартында тоолуу рельефтин жапыз, орто жана бийик тоо ярустарында жана ага шайкеш жаткан ойдуң менен өрөөндөрдө

ландшафттардын чөл, жарым чөл, талаа, шалбаалуу талаа, токойлуу шалбаа жана токойлуу-шалбаалуу талаа, субальпы шалбаасы, альпы шалбаасы, суук тундра жана нивалдык-гляциалдык алкактары таркалган.

Түштүк аймактын географиялык абалы – көптөгөн физикалык-географиялык провинциялардагы тоолордун ашташкан жеринде орун алышы – ландшафттарынын контрасттуулугун жана ар түрдүүлүгүн аныктайт. Ландшафттык структуранын мүнөзүнө Чаткал, Фергана, Алай жана Түркстан тоо кыркаларынын бийик капталдарынын, тоо арасындагы өрөөндөрдүн көтөрүлүүлөрдүн таасири чоң. Аймак үчүн түндүктөн алсыз соккон суук аба массасы жана батыш тараптан тараган күчтүү атмосфералык процесстин таасири мүнөздүү. Ушуга байланыштуу бул жерде температуранын жана нымдуулуктун өзгөчө шарттары калыптанган – жаан-чачындын түшүшү негизинен кыш-жаз айларына туура келет, ал эми жайы кургак жана ысык болот.

Өлкөнүн ландшафттарын рельефтик жана климаттык өзгөчөлүктөрү боюнча ар түрдүү топторго бириктирүүгө болот. Мында климаттын жана рельефтин бийиктик абалга жараша өзгөчөлүктөрүн эске алып, ландшафттарды жапыз, орто бийик жана бийик тоолуу сыяктуу топторго бөлүп кароого болот.

1. Жапыз тоолуу-өрөөндүү яруска кирген (деңиз деңгээлинен 500-1500 м бийиктикте) ири өрөөндөрдөгү түздүктөргө (Фергана, Кетмен-Төбө) жана аларга чектеш жаткан тоо этектеринде, адырларда чөл, жарым чөл жана талаа ландшафттары таралган. Өрөөндөрдө тектоникалык-аккумуляциялык, тоо этектериндеги бөксөлөрдө тектоникалык-эрозиялык-аккумуляциялык рельефтин типтери мүнөздүү. Аларда борпоң шилендилерден түзүлгөн жантайыңкы же тектирлүү өрөөн тибиндеги түздүктөр, салыштырмалуу азыраак (300-400 м ге чейин) көтөрүлгөн адырлар, калдык тоолор кездешет.

Бул яруста чөл жана жарым чөл ландшафттары кеңири таралган. Чөлдөр Фергана өрөөнүндө мамлекеттин чек арасын бойлой туташ тилке түрүндө Лейлек, Баткен, Охна өрөөндөрүнүн тамандарында, адырлардын

жылаңач чаптуу беттеринде жана айрым өтө жапыз калдык тоолордо обочолонгон аймактар түрүндө деңиз деңгээлинен 700-800 м бийиктикке чейин таралган.

Талаа ландшафттары Фергана, Кетмен-Төбө, Чаткал өрөөндөрүнүн бийигирээк (1000-1500 м) жаткан түздүктүү жерлеринде адырлардын, тоолордун төмөнкү жапыз бөлүктөрүндө таралган. Бул жерлерде айыл чарба өсүмдүктөрү айдалып, калктуу пункттар жайгашкан.

2. Орто бийиктиктеги тоо-өрөөндүү ярустагы тоо капталдарында жана аларга жанаша жаткан ойдуңдуу өрөөндөрдүн тамандарында деңиз деңгээлинен 1500-1700 м бийиктиктен 2500-2800 м бийиктикке чейин чөл, жарым чөл, талаа, шалбаалуу талаа, шалбаа, шалбаалуу токой жана сейрек токой ландшафттары таралган.

Орто бийиктиктеги тоолордун талаа ландшафттары тоо капталдарынын түштүктү жана ага жакын тараптарды караган жактарында 1000-2500 м бийиктиктерде тараган. Бул ландшафттар түпкү тектердин талкалануу продукциясынын жука катмарларынын үстүндө өрчүп-өнүккөн коңур топурактуу, түркүн чөп-бетегелүү, ак кылкандуу, сулуу чөптүү талаалар болуп саналат. Аймак үчүн аюу чачтуу талаалар мүнөздүү.

Орто бийиктиктеги тоолордун шалбаа жана шалбаалуу талаа ландшафттары тоо капталдарынын түндүктү жана ага жакын тараптарды караган беттеринде жайгашкан. Мындай капталдарда кар туруктуу жатат. Өсүмдүктөрдүн көп түрдүүлүгү байкалат. Негизинен жайыт катары пайдаланылат.

Тоо-токой, токойлуу-шалбаалуу талаа ландшафттары токой тараган аймактарда кездешет. Мындай жерлер Фергана жана Чаткал тоо кыркаларынын түндүк-батыш жана түндүк капталдарында калыптанган. Фергана өрөөнүнүн негизги тоо-токой ландшафттарын жаңгак-мөмө токойлору ээлейт. Тоо-токой, токойлуу-шалбаалуу талаа ландшафттары көп аянттарды ээлебегени менен экологиялык функциясы чоң болгондуктан мындай токой ландшафттарынын басымдуу бөлүгү коргоого алынган. Бул

ландшафттар тоо капталдарынын эстетикалык кооздугун арттырып, рекреациялык маанисин аныктайт. Бул багытта У.М.Мамбеталиевдин изилдөөсү боюнча, мисалы, Сары-Челек биосфералык коругунун территориясында жайгашкан Аркыт айылында калктын санынын өсүшү менен турак-жай үчүн жерге талап өсүп жатат, атайын лимитке каршы малдын саны көбөйүүдө, корук зонасынан отун жана тоют ресурстары алынуу күчөөдө [54, 104-105-б.]. Натыйжада коруктун айрым территориялары калыбына келбөөчү абалда деградацияланып жатат.

3. Бийик тоолуу ярустагы ландшафттарга деңиз деңгээлинен 2500-2800 м бийиктиктен жогору жайгашкан кырка тоолордун бийик кыр бөлүктөрүндөгү, ага жанаша жаткан капталдардагы субальпы, альпы, суук чөл (субнивалдык) жана нивалдык-мөңгүлүк тилкелердеги ландшафттар кирет.

Субальпы шалбаалуу талаа, талаа жана шалбаа ландшафттары бийик тоо кыркаларынын капталдарында бийик тоолуу ярустун төмөнкү бөлүгүндө, деңиз деңгээлинен 2600-2700 м ден 3300-3400 м ге чейинки тилкеде таралган. Фергана тоо кыркаларынын күнгөй беттеринде шалбаалуу талаа ландшафттары басымдуу. Мындай ландшафттар тоо-токой жана токойлуу-шалбаалуу талаа ландшафттарынын альпы зонасын карай жогорулагандагы өтмөк абалды ээлеп жатат. Аларга орточо өскөлөң чөптүү шалбаалар мүнөздүү. Кышында кар катмары туруктуу жатып, жайкысын жайыт катары кеңири пайдаланылат.

Альпы бийик тоолуу шалбаа жана шалбаалуу талаа ландшафттары 3000-3600 м бийиктикте жайгашкан. Бул тилкеде, өзгөчө тоолордун тик капталдарында аскалар, корумдар зор аянттарды ээлейт. Кар 6-9 айга чейин жатат. Борпоң тектер көп жылдык эрибеген тоңдор менен капталган. Өсүмдүктөрдүн ичинен флемистер жана каз тамандар өсөт.

Субнивалдык (суук чөл) жана нивалдык-гляциалдык ландшафттар бийик тоолордун 3600-3800 м ден жогору жаткан кыр бөлүктөрүндө таралган. Жылдык орточо температурасы 0⁰С га жакын болгондуктан

мөңгүлөр менен эрибеген карлардын аянттары бир кыйла. Рельефи шуштугуй тик чокулуу кырлар, аска-корумдуу тик капталдар, айрым жерлерде жалама аска-зоолор, суулардын башаттарында цирктер, төрлөр, тепши сымал капчыгайлар менен мүнөздөлөт. Климаты өтө катаал, радиациялык баланс жыл бою терс мааниде болгондуктан топурак түзүлүү мүмкүнчүлүгү эң эле төмөн.

Өзгөчө корукка алынган жаратылыш территориялардын түзүмү – территориялык жана функционалдык жактан айкалышып, бири-бирин толуктап туруучу корукка алынган жер бөлүктөрү. Мындай аянттар аймактын физикалык-географиялык структурасын эске алуу менен чарбалык иш-аракеттердин ар түрдүү формалары менен аракеттенүүсүн уюштурат. Эң негизги максаты – биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо, айлана-чөйрөнү коргоо жана анын абалын жакшыртуунун негизинде коомдун социалдык-экономикалык туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу.

Аймактын токой ресурстар менен камсыз болушу жана алардын территория боюча таркалышы, өзгөчө корукка алынган территориялардын жайгашышы **2.3-картада** берилди.

Ар түрдүү рангдагы ӨКЖТлар – туризм жана экологиянын айкалышынын жакшы далили, айлана-чөйрөнүн абалын жакшыртуу жана аны коргоо каражаты. Мындан сырткары экологиялык, рекреациялык, тарбия берүүчүлүк ж.б. функцияларды да аткарат. Кээ бир окумуштуулар ӨКЖТдын түзүмүн өнүктүрүү – бул көпчүлүк учурда басымдуулук кылган колдонуучулук мамиледен жаратылышты пайдалануунун жаратылышты коргоочу тибине өтүү көрсөткүчү экендигин айтышат [78, 43-57-б.]. Рекреациялык максатта ӨКЖТларды колдонуу маселелерин чечүү акыркы мезгилде актуалдуу болуп бара жатат. Себеби, экологиялык туризмдин мааниси жана популярдуулугу уламдан-улам жогорулоодо.

Экологиялык туризм – туристтик ишмердүүлүктүн салыштырмалуу жаңы түрү. Башкача айтканда, бул илимий-таанып билүү максатында саякатка чыккан адамдардын тобун бириктирген жаратылыш туризминин

бир түрү деп аныктама берүүгө негиз бар. Себеби, мындай туристтердин негизги кызыкчылыгы жаратылыш чөйрөсү, ага байкоо жүргүзүү жана аны коргоо болуп эсептелет. Анын кадимки туризмден айырмачылыгы – бул эң жакшы сакталган жаратылыш аймактарына, дүйнө жүзү боюнча көрсөтүлгөн улуттук жана жаратылыш парктарына, резерваттарга жана башка коргоого алынган жаратылыш аймактарынын типтерине болгон саякаттар экендиги тууралуу кээ бир адистер айтат [93, 282-286-б.].

Изилдөөнүн бул бөлүмүндө республиканын түштүк аймагындагы өзгөчө корукка алынган жаратылыш территорияларынын базасында экологиялык туризмди өнүктүрүү мүмкүнчүлүгү каралган. Аймактын территориясынын көп бөлүгү айыл чарбага багытталгандыгына байланыштуу мындай жерлерде жаратылыш компоненттери салыштырмалуу сакталып калган жана антропогендик басымга азыраак учураган. Бирок бул маселе өз алдынча жана деталдуу изилдөөлөрдү талап кылаарын белгилөөгө болот.

Учурда аймактагы ӨКЖТлар системасын 6 корук жана 4 улуттук жаратылыш паркы түзүп, анын жалпы ээлеген аянты 330134,2 миң га ны түзөт (2.15-табл.). Мындай коргоого алынган объектилер аймактын территориясы боюнча текши жайгашкан эмес. ӨКЖТнын саны боюнча Жалал-Абад областынын Аксы району алдынкы орунда (2 объект) турат. Бирок ӨКЖТнын аянты боюнча ушул эле областтын Чаткал району (107 801,5 миң га) өзгөчөлөнөт.

2.15-таблица

Кыргызстандын түштүк аймагындагы коруктардын жана улуттук жаратылыш парктарынын негизги мүнөздөмөсү*

Аталышы	Жайгашышы	Аянты, га	Коргоого алынган түрлөрдүн саны		
			жырткычтар	канаттуулар	өсүмдүктөр
Сурма-Таш	Баткен областы, Кадам-Жай району	66 194,0	66	1 693	11
Сары-Челек	Жалал-Абад областы, Аксы району	23 836,0	912	576	34
Беш-Арал	Жалал-Абад областы, Чаткал району	107 801,5	1 500	14 774	46

Падыша-Ата	Жалал-Абад областы, Аксы району	30 556,4	891	1 843	30
Дашман	Жалал-Абад областы, Базар-Коргон району	8800	-	-	-
Кулун-Ата	Ош областы, Кара- Кулжа району	27 434,2	114	2 172	8
Саркент	Баткен областы, Лейлек району	40 000,0	-	199	-
Кара-Шоро	Ош областы, Өзгөн району	14 340,0	25	264	11
Кыргыз-Ата	Ош областы, Ноокат району	11 172,0	25	318	12

*КРнын Улуттук статкомитетинин маалыматынан алынды.

Коруктар өзүнүн аткаруу милдети боюнча илим-изилдөөчү мекеме болгонуна карабастан уникалдуу жаратылыш шарттары менен экологиялык туризмди уюштуруучулар үчүн эң кызыктуу объект болуп саналат. Бирок аны иштетүү мүнөзү боюнча маселе дайыма талаш-тартышты жаратып келет. Себеби, туризм чарбалык тармак болуп саналгандыктан ӨКЖТны рекреациялык иш-аракеттерге тартуу коруктардын статусун бузуп, анын негизги милдетине каршы келиши мүмкүн. Биздин оюбуз боюнча, коруктарда туризмди массалык түрдө өнүктүрүү мүмкүн эмес (техникалык жактан да ишке ашпайт). Бирок коруктарда чектелген, кылдат регламенттелген туризмди ишке ашыруу жергиликтүү калктын социалдык абалын жакшыртууга, аймактык экономиканы дифференциация аркылуу өнүктүрүүгө жол ачат.

2.15-табл. көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасынын аймагындагы 9 улуттук жаратылыш паркынын үчөөсү – Саркент (Баткен областы), Кара-Шоро жана Кыргыз-Ата (Ош областы) изилденип жаткан аймакта жайгашкан.

Улуттук жаратылыш паркы – жаратылыш чөйрөсүн экологиялык, агартуучулук, илимий жана маданий мааниси бар предметтерин жана кубулуштарын коргоо максатында адамдын чарбалык ишмердүүлүгү чектелген жана мыйзам тарабынан корголгон территория. Мында туризм таанып-билүү жана илимий максаттарда уюштурулат. Демек, жаратылышты коргоо иш-аракеттери менен биргеликте парктын базасында экологиялык жана агрардык

туризмди өнүктүрүүгө шарттар бар. Мындан сырткары республиканын түштүк областтарында экстремалдуу жана окуялуу туризмди өнүгүүсүн жолго коюу маанилүү. Кээ бир окумуштуулардын ою боюнча, территориянын рекреациялык жагымдуулугун баалоодо, эң алгач, ал жердин стационардык рекреациясын өнүктүрүүчү эс алуу мекемелери менен камсыз болуусун кароо керек [39, 37-39-б.].

Улуттук жаратылыш парктарынын рекреациялык зонасындагы Мамлекеттик токой фондунун чегин тактап алуу менен төмөндөгүдөй иш-чараларды аткаруу мезгилдин талабы экендигин окумуштуулар эскертишет:

-ландшафттык жайгаштыруу жана кичи архитектуралык формаларды куруу сыяктуу иш-аракеттерди жүргүзүү;

-туристтик маршруттарды иштеп чыгуу, гид жана экскурсоводдорду даярдоо, маалыматтык иш-чараларды жүргүзүү;

-парктын эс алуу базасын түзүү жана уюштуруу үчүн ар түрдүү объектилерди (кемпингдер, тамактануу жайлары, токтоочу жайлар ж.б.) жайгаштырууну алдын ала кароо менен түзүлгөн рекреациялык зонаны өнүктүрүүнүн генералдык планын иштеп чыгуу;

-парктын рекреациялык зонасын өнүктүрүү үчүн анын ичиндеги участкаларды жергиликтүү калкка аренда катары берүү керек; түшкөн кирешенин бир бөлүгүн зонаны өнүктүрүүгө жумшоо жана токой чарбалык иш-аракеттерге жумшалуучу экинчи даражадагы чыгашаларды азайтуу [95, 6-7-б.].

Ал эми заказниктерди колдонуу максаты боюнча функционалдык мааниси бир түрдүү эмес. Алар төмөндөгүдөй типтерге бөлүнөт: ландшафттык, ландшафттык-тарыхый (Сулайман-Тоо, Керме-Тоо, Араван тоолорунун аскалары ж.б.), ботаникалык-зоологиялык (Ак-Буура зоологиялык заказниги) жана геологиялык. Бул заказниктер көбү калктуу пункттарга жакын жайгашкан. Ал эми аңчылык заказниктеринин жалпы аянты 15,5 миң га, анын ичинде Кара-Суу районундагы Ак-Буура мамлекеттик заказниги 10,0 миң га ны түзөт. Ош шаарында жана анын

айланасында 7 геологиялык заказник бар (Чилустун, Чилмайрам, Сулайман-Тоо ж.б.).

Айлана-чөйрөнү коргоо жана жаратылышты сарамжалдуу пайдалануу маселесинин эң негизги аспектиси – дарыя өрөөндөрүнүн башында өзгөчө коргоого алынган зоналарды уюштуруу болуп эсептелет. Мындай коргоого алынган жерлер тигил же бул геосистемада жүргөн жаратылыш кубулуштарын изилдөөдөгү негизги объект боло алат. Буга катар эле корукка алынган территорияларда ландшафттардагы эволюциянын табигый жүрүшүн жана динамикасын, өсүмдүк жана жаныбарлардын экологиясын изилдөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Жаратылыш эстеликтери ӨКЖТнын маанилүү курамы болуп эсептелет; ээлеген аянты өтө чоң эмес. Ошондуктан территориянын экологиялык абалын жакшыртууда алардын мааниси өтө деле жогору эмес, бирок жаратылыш эстеликтеринин уникалдуулугу ошол жердин эстетикалык жана туристтик функциясын жогорулатат.

Демек, адам затынын чарбалык жана турмуш-тиричилик иш-аракеттерин экологиялаштыруу, анын өсүп-өрчүү жана ал-күчүн кайра калыбына келтирүү талаптарын аткарууда өзгөчө корукка алынган табигый территорияларды көбөйтүү, аларда экологиялык туризмдин өнүгүүсүнө артыкчылык берүү – учурдун маанилүү талабы [32, 102-б.]. Акыркы убакта урбанизацияланган территорияларда айыл туризмдин популярдуулугу өсүүдө жана аны айлана-чөйрөнү коргоо иштерине кошумча фактор катары колдонсо болот. Агротуризм (айыл туризми) – бул айыл жеринде эс алуунун бир түрү, аны жердин көп бөлүгүн табигый абалда сактоо зарылдыгы келип чыккандыгына байланыштуу интенсивдүү айыл чарбасына өтүүнүн пайдалуу жолу катары кароого болот [75, 252-б.]. Кыргызстандын түштүк аймагы агрардык район болуп саналгандыктан айыл туризмдин өнүктүрүүгө чоң потенциал бар деп ойлойбуз. Мында эс алуучуларга айылда жашоо менен биргеликте жергиликтүү калктын жашоосуна катышуу сыяктуу ар түрдүү

тейлөө кызматтарын сунуштоого болот. Туризмдин бул түрү айрыкча шаар калкы үчүн өтө кызыктуу болуп саналат.

Бул жерде белгилеп кетүүчү жагдай, жаратылышты коргоо – бул уюштуруу, башкаруу жана адеп-ахлактык тарбияны өз ичине камтыган иш-чаралардын татаал комплекси, анда калктын баары катышуусу зарыл. Бүгүн адамдын табигый жашоо чөйрөсү болгон жаратылыштын көрүнүшү бузулууга учуроодо. Жагымсыз экологиялык кырдаалды дагы экономикалык көйгөйлөр курчутуп жатат: калк жаратылыш ресурстарын жырткычча пайдаланууга аргасыз болуп жатат (токойлорду кыюу, браконерлик ж.б.) [82, 229-б.].

Албетте, жаратылышты коргоо жана анын чегинде экологиялык багыттагы иштерди уюштурууга жергиликтүү калкты тартуу менен экологиялык маданиятты калыптандыруу зарылчылыгы турат [76, 54-б.]. Тиешелүү жерлерде жашаган элдер мындай ишке кызыкдар жана демилгечи болушу керек. Бул жаатта айрым жерлерде, мисалы, “Кулун-Ата” мамлекеттик коругунда жергиликтүү жашоочулар менен атайын чогулуштар жана жолугушуулар тез-тез болуп тургандыгы жөнүндө маалыматтар кубандырат [15, 159-160-б.].

Мына ошентип, аймактын ландшафттык-рекреациялык потенциалы ар түрдүүлүгү менен айырмаланып, эстетикалык кооздугу менен бааланат. Мында туристтик максатта кыска жана узак мөөнөткө көл жана дарыя жээктерин бойлоп эс алууга, сууда спорт оюндарын уюштуруу менен эс алууга, жөө жүрүш жасап, жапайы мөмө-жемиш, козу карын жана дары-дармек чөптөрдү жыйноого, велосипед жана ат үстүндө саякаттарды уюштурууга болот.

Бирок экологиялык абалды жөнгө салуу жана экологиялык турларды өткөрүү үчүн аймактын рекреациялык баалуулугун жогорулатуу максатында заман талабына ылайык ыңгайлуу тейлөө жайларын уюштуруу сыяктуу бир катар иш-чараларды аткаруу максатка ылайык болот. Рекреациялык территориядагы жолдор жана чыйырларга бөлүнгөн аянттын үлүшүн 1-2%га

чейин жогорулатуу керек. Ал эми кыска убакытка эс алуу үчүн айбанча, отургучтар, автомобилдер токтоочу жайлар менен жабдуу, туристтер үчүн маалымат системасын орнотуу, кошумча эс алуу мекемелерин куруу сыяктуу иш-аракеттерди аткаруу зарыл. Мындай иш-чаралар аткарылган кезде гана жаратылыш зоналарында мектеп окуучулары үчүн таанып-билүү экскурсиялардан тартып, чет элдик туристтер үчүн үзгүлтүксүз экологиялык саякаттарга чейинки чоң туристтик программаларды уюштуруу ишке ашат десек болот.

2.2. Табигый-туристтик ресурстарын компоненттер боюнча баалоо

Чарбага болгон табигый таасирлерди талдоодо жаратылыштык факторлордун бардык маанилүү комплексин алып, аларды белгилүү бир айкалышууда кароо зарыл [11, 49-б.]. Учурдагы ландшафт жаратылыштык, антропогендик, демографиялык жана социалдык маданияттын тыгыз байланышын камтыган жаратылыштык-антропогендик комплекс катары аныкталат. Ал адамзаттын туристтик иш-аракетинде маанилүү ресурс болуп катышат; рекреациянын өнүгүүсүнө таасир этип, территориянын эстетикалык баалуулугун аныктайт. Ошентип, ландшафт туризмге системалык ресурс катары чегерилип, мейкиндиктин эстетикалык жарамдуулугун негиздейт жана туристтик иш-аракеттердин тигил же бул түрүнүн өнүгүү потенциалын аныктай алат [41, 384-б.].

Аймактын ландшафттык-рекреациялык потенциалын баалоонун эң акыркы этабы жекелик жана интегралдык баалоолорду, алардын талдоосун (анализин) жана картографиялык интерпретацияларын камтуусу зарыл.

Азыркы учурда табигый-туристтик ресурстарды баалоонун ар кандай усулдары бар. Бирок алардын ичинен эң кеңири таралганы жана территорияны комплекстүү рекреациялык талдоого дал келгени – рекреациялык пайдаланууда тигил же бул параметрлердин (көрсөткүчтөрдүн) жарамдуулук жана жагымдуулук деңгээлин баалоо болуп

саналат. Мында 3-5 баллдык системаны колдонуу оптималдуу болуп саналат. Себеби, ал территорияны ландшафттык, биоклиматтык жана экологиялык жактан баалоого жана анын комплекстүү мүнөздөмөлөрүн алууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Диссертациялык изилдөөдө Кыргызстандын түштүк областтарынын жаратылыш комплексин компоненттер боюнча жана интегралдык баалоо системасы иштелип чыкты. Табигый-туристтик потенциал 5 критерийлүү система боюнча бааланды (2.16-табл.).

2.16-таблица

Табигый-туристтик потенциалды баалоо системасы

Сапаттык баалоо	Баллдык баалоо	Интегралдык баалоо
Эң жагымдуу	5	4төн жогору
Жагымдуу	4	3,1-4
Салыштырмалуу жагымдуу	3	2,1-3
Жагымсыз	2	1,1-2
Эң жагымсыз	1	1

Баалоо төмөндөгүдөй жолдор менен ишке ашырылды:

1.Фактор боюнча – ар бир объекти, ресурсту, факторду же параметрди өз алдынча баалоо.

2.Интегралдык – баллдын орто арифметикалык эсеби.

3.Дифференциалдык – туризмдин түрлөрүнүн жаратылышка багыт алуусуна жараша бир эле ресурсту ар тараптан баалоо.

Изилдөө учурунда эң алгач ландшафттын ар бир компоненти – рельефи, климаты, суу компоненти, өсүмдүк катмары жана аймакта ӨКЖТнын болушу боюнча жыйынтык баасы аныкталды.

Аймактын рельефинин туристтик потенциалын баалоодо негизги көрсөткүч катары рельефтин жал, тосмолуу, тепкичтүү кесилишкен, эрозиялык-тилмеленген, жалпак-толкундуу, жалпак жана тоолуу деген сыяктуу мүнөздөмөлөрү колдонулду. Айрым окумуштуулардын эмгектеринде территориянын рельефин рекреациялык жактан баалоо

шкаласы сунушталганын белгилеп өтөбүз жана ал да 5 сапаттык көрсөткүчтөн турат (2.17-табл.).

2.17-таблица

Территориянын рельефин баалоо шкаласы*

Рельефтин категориясы	Рельефтин мүнөздөмөсү
Эң жакшы	Тоолуу, тоо этектери, кесилишкен дөңсөөлүү-тизмектүү, эрозиялык тилмеленген
Жакшы	Жал, тосмолуу, тепкичтүү кесилишкен, эрозиялык тилмеленген
Канааттандырарлык	Толкундуу, начар кесилишкен
Жаман	Жалпак-толкундуу
Эң жаман	Жалпак жана тоолуу (чыгууга кыйын жайлар)

*Рекреационное использование территорий и охрана лесов /Под ред. В.Б.Нефедовой, Е.Д.Смирновой и др. –М.: Лесная промышленность, 1980. -с. 184.

Тилмеленүү боюнча түздүктөрдө (5-10 м), бөксө тоолор жана адырлар (200-500 м) жана бийик тоолордо (2000 м) ар түрдүү категориядагы (жеңил жөө жүрүштөрдөн тарта альпинисттик чыгууларга чейин) туристтик маршруттарды уюштурууга болот. Туристтерди кызыктыруучу 4-6⁰ эңкейиштеги 6-8 км аралыкка татаал трассаларда жөө жүрүштөрдү уюштурууга мүмкүнчүлүктөр бар.

Территориянын рельефин баалоо шкаласына биз тараптан баллдык көрсөткүчтөр менен толуктап иштеп чыгуу ылайыктуу деп табылды (2.18-табл.).

2.18-таблица

Территориянын рельефин балл боюнча баалоо шкаласы

Рельефтин категориясы	Балл боюнча баалоо	Рельефтин мүнөздөмөсү
Эң жагымдуу	5	Тоолуу, тоо этектери, кесилишкен дөңсөөлүү-тизмектүү, эрозиялык тилмеленген
Жагымдуу	4	Жал, тосмолуу, тепкичтүү кесилишкен, эрозиялык тилмеленген
Салыштырмалуу жагымдуу	3	Толкундуу, начар тилмеленген
Жагымсыз	2	Жантайыңкы-толкундуу
Эң жагымсыз	1	Катуу тилмеленген, жарлуу, таштуу

Бул баалоо шкаласына ылайык изилденип жаткан аймактагы Жалал-Абад жана Ош областтарынын рельефин 5 балл менен “эң жагымдуу” деген категорияга киргизүүгө мүмкүн экендиги аныкталды. Ал эми Баткен областынын рельефи 4 балл менен “жагымдуу” деген мүнөздөмөгө ээ болду жана бул жогорудагы областтарга салыштырмалуу рельефтин өзүнө тартуучу формаларынын аздыгы менен түшүндүрүлөт.

Аймактын рельефинин татаал түзүлүшү ден соолукту чыңдоочу, ошондой эле спорттук жана экстремалдык туризмди өнүктүрүүгө зор өбөлгө түзөт. Кыш мезгилинде орто бийиктиктеги жана бийик тоолордо спорттун кышкы түрлөрүнүн бардыгын (лыжа, чана, сноуборд тебүү, хайтинг ж.б.) уюштурууга болот. Мындан сырткары рельефтин ар түрдүү формаларынын болушу жана тилмеленүүсү аймактын эстетикалык баалуулугун жогорулатат. Ландшафттын кооздугу адамдын психологиялык абалына жагымдуу таасир этет. Мисалы, дүйнөлүк туризмдин практикасында эки же андан көп жаратылыш зоналарынын айкалышкан жерлерин, токой-талаа зоналарын ландшафт менен дарылоо иш-аракеттеринде ийгиликтүү колдонгондугу белгилүү [37, 90-91-б.].

Рельефтин түздүктүү формасына караганда тоолуу формасы туризм жактан алда канча ыңгайлуу экендиги дүйнөлүк туризмдин практикасында аныкталды. Жер бетинин деңиз деңгээлинен бир топ жогору жатышы, анын катуу тилмелениши табигый чөйрөнүн же ландшафттардын жана климаттык абалдын өтө ар түрдүү болушун шарттайт. Тоолуу чөлкөмдөр түздүктөргө салыштырганда тоо чокулары, үңкүрлөр, жалама аскалар, даңгилер, шаркыратмалар, ашуулар, капчыгайлар, кокту-колоттор, чуңкурлар сыяктуу ар түрдүү генезистеги жана формадагы геоморфологиялык түзүлүштөрдүн болуусу менен өзгөчөлөнөт.

Рельефти баалоодо белгилеп өтүүчү жагдай, рельефтин туризмге “жараксыз” формасы жок. Эгер анын кандайдыр бир формасы (мисалы, катуу тилмеленип, өтүүгө ыңгайсыз абалы) туризмдин тиешелүү бир түрүнө (мисалы, таанып-билүүчүлүк) жагымсыз болгону менен ошол эле учурда

башка бир түр үчүн (мисалы, экстремалдуу туризм үчүн) өтө ылайыктуу шарт болуп бериши мүмүнкүн.

Туристтик тармактын кызыкчылыгы боюнча түштүк аймак Кыргызстандын башка аймактары сыяктуу эле геологиялык түзүлүшү жана өзгөчөлүктөрү боюнча тартуучу факторлору (объектилери) чектелүү: туристтик кыдыруунун түздөн-түз объектиси боло турган геологиялык предметтер жана кубулуштардын саны өтө аз. Мына ошондуктан 3 областка тең 4 балл менен “жагымдуу” категориясын ыйгаруу туура болот.

Кыргызстандын түштүк аймагынын климаттык ресурстарынын туристтик потенциалын баалоодо территориянын климатынын дээрлик бардык өзгөчөлүктөрүн чагылдырган көрсөткүчтөрдүн комплекси колдонулду. Л.И.Мухиндин (1973) ою боюнча, аймактын климаттык-рекреациялык потенциалын мүнөздөөчү негизги физикалык чоңдуктар – температура, салыштырмалуу нымдуулук, шамалдын ылдамдыгы сыяктуу атмосферанын жер бетиндеги көрсөткүчтөр эсептелет [57, 94-б.]. Мына ушуга ылайык аймактын климаттык компоненттерин рекреациялык баалоодо 3 негизги параметрди: жагымдуу жайкы рекреациялык мезгилдин узактыгын күндөр боюнча, кар катмарынын калыңдыгын жана абанын +10⁰С ден жогору температурасынын суммасын эске алган усулду колдондук (2.19-табл.)

2.19-таблица

Аймактын климаттык компоненттерин баалоо шкаласы*

Жайкы жагымдуу рекреациялык мезгилдин узактыгы		
<i>Жайкы жагымдуу рекреациялык мезгилдин узактыгы</i>	Балл боюнча баалоо	Сапаттык көрсөткүч
70 күндөн аз (төмөн)	1	Салыштырмалуу жагымдуу
70-80 күн	2	Жагымдуу
80 күндөн көп	3	Эң жагымдуу
<i>Кар катмарынын бийиктиги (калыңдыгы)</i>		
Кар катмарынын бийиктиги	Балл боюнча баалоо	Сапаттык көрсөткүч
25 см ден төмөн	1	Салыштырмалуу
25 см ден жогору	2	Жагымдуу

<i>Абанын +10⁰С ден жогору температурасынын суммасы</i>		
Абанын +10 ⁰ С ден жогору температурасынын суммасы	Балл боюнча баалоо	Сапаттык көрсөткүч
2400дөн төмөн	1	Салыштырмалуу жагымдуу
2400-2500	2	Жагымдуу
2500дөн жогору	3	Эң жагымдуу

*Мухина Л.И. Принципы и методы технологической оценки природных комплексов. –М.: Наука, 1973.

Аймактын жалпы климаттык көрсөткүчтөрүн талдоо жайкы жагымдуу рекреациялык мезгилдин узактыгы 90-100 күндү түзүп, “эң жагымдуу” деген категорияга ээ экендигин көрсөттү. Албетте, бул көрсөткүч өлкөнүн башка территорияларына салыштырмалуу жогору.

Кар катмарынын бийиктиги (калыңдыгы) боюнча Жалал-Абад областы салыштырмалуу жакшы көрсөткүчтөргө ээ: 3 айдын ичинде туруктуу 40-45 см калыңдыктагы кар жатат. Ош областынын тоолуу райондору да бул жагынан ыңгайлуу. Кар катмарынын калыңдыгы кышкы рекреациянын кээ бир түрлөрүн уюштуруу мүмкүнчүлүгүн аныктайт.

Абанын +10⁰С ден жогору температурасынын суммасы боюнча территориялык талдоодо түштүк аймактын 60% территориясы “эң жагымдуу” көрсөткүчүн берген категорияга (2500дөн жогору) туура келет. Ал эми “жагымдуу” категорияга 20%ы, “салыштырмалуу жагымдуу” категорияга 10%ы таандык. Калган 10% территория (нивалдык зоналар) бул салыштырууга кирбейт.

Ал эми жайкы рекреациялык мезгилдин жагымдуулугу – комплекстүү көрсөткүч. Ал төмөндөгүдөй мүнөздөмөлөр менен аныкталат: күн тийүүнүн узактыгы (бир жылдын ичинде, саат менен), жаан-чачындуу күндөрдүн саны (бир жылдын ичинде, күн менен), шамалдын деңгээли (% менен), абанын салыштырмалуу нымдуулугу (нымдуулук 30% дан төмөн болгон күндөрдүн үлүшү, % менен) (2.20-табл.).

2.20-таблица

Жайкы рекреациялык мезгилдин жагымдуулугу*

Көрсөткүч	Өлчөө бирдиги	Параметрлерди балл боюнча баалоо			
		1	2	3	4
Күн тийүүнүн узактыгы	жылына саат менен	1400ден төмөн	1400-1700	1700-2000	2000ден жогору
Жаан-чачындуу күндөрдүн саны	жылына күн менен	180ден жогору	140-180	100-140	60-100
Шамалдын жүк (басым) деңгээли	бардык учурдун санынан %ы	10%дан төмөн	10-30%	30-50%	50%дан жогору
Абанын салыштырмалуу нымдуулугу	нымдуулук 30% дан төмөн болгон күндөр		0-10%	10-20%	20-30%
Жайкы рекреациялык мезгилдин жагымдуулугу	жылына күн менен	30дан төмөн	30-60	60-90	90дон жогору

*Данилова Н.А. Климат и отдых в нашей стране: (Европейская часть СССР). -М.: Мысль, 1980. -156 с.

Жогорку 2.20-табл. негизинде төмөндөгүдөй талдоо жүргүзүүгө болот: Күн тийүүнүн узактыгы боюнча изилденип жаткан аймактын территориясы эң жогорку 4 баллга ээ (2500-2700 күндү түзөт). Жаан-чачындуу күндөрдүн саны боюнча алдыда Жалал-Абад областы турат – 90-100 күн, андан кийин Ош областы – 80-90 күн, Баткен областында жаан-чачындуу күндөр аздык кылат – 60-70 күн. Шамалдын жүк (басым) деңгээли боюнча атайын изилдөөнүн зарылдыгы жок. Башкача айтканда, Баткен жана Ош областтарынын айрым зоналарын кошпогондо бардык жерлерде рекреациялык жактан ыңгайлуулук бар. Каралып жаткан аймактын территориясынын бийиктик абалына жана континенталдык жайгашышына карап, абанын салыштырмалуу нымдуулугу рекреациялык ишмердүүлүккө толук жагымдуу деп бүтүм чыгарсак болот. Ал эми жайкы рекреациялык мезгилдин жагымдуулугу боюнча аймак 4 баллдык көрсөткүчкө ээ экендигинде талаш жок.

Демек, климаттык жагымдуулук – бул бир нече көрсөткүчтөрдүн натыйжасы жана аны баалоо ар түрдүү жыйынтыктарды берди: Жалал-Абад областы – 5 балл (“эң жагымдуу”), Ош областы – 4 балл (“жагымдуу”) жана Баткен областы – 3 балл (“салыштырмалуу жагымдуу”).

Аймактын суу ресурстарынын туристтик баалуулугун баалоодо негизинен төмөндөгүдөй мүнөздөмөлөр эске алынды: суу объектилеринин түрдүүлүгү, суу объектилеринин масштабдуулугу, жылдык агымдын орточо көлөмү, суунун температурасы. Мында территориянын суу компоненттерин баалоо шкаласы А.В.Дроздовдун усулу боюнча 2.21-табл. берилди.

2.21-таблица

Аймактын суу компоненттерин баалоо шкаласы *

<i>Суу объектилеринин түрдүүлүгү</i>	
Суу объектилеринин мүнөздөмөлөрү	Балл боюнча баалоо
Жок, же болбосо утурумдук суу агымдары	0
Же кичинекей жасалма көлмөлөр, же кичинекей дарыялар, же кичинекей көлдөр (1 компонент)	1
Дарыялар жана өтө чоң эмес жасалма көлмөлөр, дарыялар жана өтө чоң эмес көлдөр ж.б. (2 компонент)	2
Дарыялар, суу сактагычтар, жасалма көлмөлөр ж.б. (3 компонент жана андан көп)	3
<i>Суу объекттеринин масштабдуулугу</i>	
Жок, же болбосо утурумдук суу агымдары	0
Кичинекей дарыялар, кургап калган суу агымдары, дарыянын жогорку агымдары	1
Областтын чегиндеги орто дарыялар, жасалма көлмөлөр, өтө чоң эмес табигый көлдөр	2
Областтын чегиндеги ири дарыялар, суу сактагычтар, ири жасалма көлмөлөр	3
<i>Жылдык агымдын көлөмү</i>	
Орточо жылдык агым, мм	0
100 дөн аз	1
100-140	2
140 тан көп	3

*Дроздов А.В. Эколого-туристский потенциал российских регионов. Актуальные проблемы геоэкологии//Проблемы и перспективы развития туризма и рекреации в Волжском регионе. –Тверь, 2002. С.220-221.

ГИС технологиясы менен изилдөөдө дарыя тармактарынын узундугу боюнча областтар аралык таркалышы төмөндөгүдөй болду: Баткен областы – 1826,4 км (территориясына карата коэффициенти 10,7%), Жалал-Абад

областы – 5891,13 км (19,6%), Ош областы – 5048,4 км (17,3%). Ал эми сапаттык баалоо төмөндөгүдөй жыйынтыкты берди: Жалал-Абад областы – 5 балл (“эң жагымдуу”), Ош областы – 4 балл (“жагымдуу”) жана Баткен областы – 2 балл (“жагымсыз”). Бул боюнча Жалал-Абад областынын Ала-Бука, Аксы, Токтогул, Чаткал райондору эң ыңгайлуу рекреациялык райондорго, Базар-Коргон, Сузак, Ноокен райондору ыңгайлуу райондорго кирерин баса белгилөөгө болот. Ал эми Ош областынын тоолуу райондору – Алай, Кара-Кулжа, Өзгөн, Чоң-Алай райондору 1-категорияга, Кара-Суу, Ноокат райондорунун тоолуу бөлүктөрү 2-категорияга тийиштүү. Араван району суу ресурстары боюнча жардылыгы менен мүнөздөлөт. Баткен областында да суу ресурстарынын рекреациялык потенциалы чектелүү.

Биоар түрдүүлүк компоненти боюнча баалоодо территориянын токойлуулук көрсөткүчү, башка өсүмдүктөр дүйнөсүнүн, ошондой эле жаныбарлар дүйнөсүнүн түрдүк курамы эске алынды. Албетте, мында өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн сандык баалоосу татаал маселе болгондуктан болжолдуу баалоо жүргүзүлдү.

Алсак, өсүмдүк катмарынын рекреациялык потенциалын баалоо А.В.Дроздовдун (2002) усулунан алынып, негизинен аймактын токойлуулугу боюнча аныктоо жүргүзүлдү [26, 220-221-б.]. Анткени, токой маассивдеринин көптүгү биоар түрдүүлүктүн башка компоненттеринин бай болушун шарттап турат. Баалоо шкаласы 2.22-табл. берилди.

2.22-таблица

Территориянын токойлуулук катмарын баалоо шкаласы*

Токойлуулук, %	Балл боюнча баалоо
5 тен аз	1
5-10	2
10-15	3
15 тен жогору	4

*Дроздов А.В. Эколого-туристский потенциал российских регионов. Актуальные проблемы геоэкологии//Проблемы и перспективы развития туризма и рекреации в Волжском регионе. –Тверь, 2002. С.220-221.

Республиканын түштүк аймагынын өсүмдүк катмарынын рекреациялык потенциалын баалоодо негизги параметр катары токойлуулук, тагыраак

айтканда, токой аянтынын жалпы областтын аянтына болгон катышын алып карадык. Токой массивдеринин түрдүк курамы боюнча ар түрдүүлүгү менен айырмаланганы менен аянты боюнча рекреациялык потенциалы чектелүү экендигин изилдөө көрсөттү (2.23-табл.).

2.23-таблица

**Кыргызстандын түштүк аймагынын
мамлекеттик токой фондусунун мүнөздөмөсү**

Областтар	Токой фондунун жалпы аянты, миң га	Токой каптаган аянты, миң га	Территориянын токойлуулугу, %
Баткен	493,7	166,5	1,0
Жалал-Абад	732,7	380,3	2,0
Ош	513,2	186,3	0,8

Бирок жогорудагы А.В.Дроздовдун баалоо критерийи Кыргызстандын шартына туура келбестигин белгилеп өтөбүз. Өлкөнүн континенталдык абалын жана тоолуу орографиялык мүнөзүн эске алсак, 2.25-табл. көрүнгөндөй, Жалал-Абад областы аймакта гана эмес, республика боюнча салыштырмалуу токойлуулугу (2%) менен “эң жагымдуу” деген категорияга кирет. Ал эми бул көрсөткүчтөр боюнча Ош областын “жагымдуу”, Баткен областын “салыштырмалуу жагымдуу” деген категорияларга киргизүүгө болот. Албетте, бул жалпысынан аз көрсөткүч, аймакта токой аянттарын көбөйтүү иштерин кеңейтүүнү талап кылат.

Аймактын жалпы биоар түрдүүлүгүн сапаттык баалоо төмөндөгүдөй жыйынтыкты берди: Жалал-Абад областы – 5 балл (“эң жагымдуу”), Ош областы – 4 балл (“жагымдуу”) жана Баткен областы – 2 балл (“жагымсыз”).

Аймактын территориясын өзгөчө корукка алынган жаратылыш территорияларынын рекреациялык потенциалын баалоо алардын саны жана ээлеген аянттары боюнча жүргүзүүнү ылайык көрүп, биз тараптан төмөндөгүдөй баалоо шкалалары колдонулду (2.24-табл.). ӨКЖТнын рекреациялык потенциалын баалоо алардын ээлеген аянттары боюнча да жүргүзүлгөндүгүнүн себеби кээ бир областтарда ӨКЖТнын саны аз болгону менен алардын ээлеген аянттары чоң болушу мүмкүн (же тескерисинче).

Ошондуктан ӨКЖТнын саны менен эле баалоо жетишсиз жана кээ бир учурда так эмес болуп калышы анык.

Бул максатта ӨКЖТнын ичинен мамлекеттик коруктарды жана улуттук жаратылыш парктарын алдык. Алсак, Баткен областынын территориясында 2 бирдик (1 корук, 1 улуттук жаратылыш паркы), Жалал-Абад областында – 4 (4 корук), Ош областында 3 бирдик (1 корук, 2 улуттук жаратылыш паркы) жайгашкан. Ошондой эле ӨКЖТдын аянты областтын бардык аянтына болгон катнашы боюнча каралды. Башкача айтканда, ӨКЖТдын аянттары боюнча областтардын туристтик потенциалы аныкталды. Эсептөөлөр көрсөткөндөй, ӨКЖТнын аянтынын областтын жалпы аянтына болгон үлүшү төмөндөгүдөй болду: Баткен областы – 6,2%, Жалал-Абад областы – 5%, Ош областы – 1,8%. Алынган жыйынтыктын негизинде Баткен жана Жалал-Абад областтары бул багытта келечектүү деп айтууга болот.

Бул максаттагы баалоо төмөнкү натыйжаны берди (2.24-табл.). Ош областынын бул багыттагы баасы Баткен областы менен тең болуп калышы андагы ӨКЖТнын аянтынын аздыгы менен түшүндүрүлөт.

2.24-таблица

**ӨКЖТдын көрсөткүчтөрү боюнча аймактын территориясынын
рекреациялык жагымдуулугун баалоо**

Областтар	ӨКЖТнын саны	ӨКЖТнын аянты, миң га	Балл боюнча баасы	Сапаттык баасы
Баткен	2	106,2	3	Салыштырмалуу жагымдуу
Жалал-Абад	4	162,2	5	Эң жагымдуу
Ош	3	53,0	3	Салыштырмалуу жагымдуу

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик потенциалынын компоненттер боюнча баалоосу изилденип жаткан территория геоэкологиялык жактан бир топ артыкчылыктарга ээ болуу менен Ысык-Көл өрөөнүнөн кийинки 2-позицияны ээлейт. Анын областтар боюнча интегралдык баалоосу 2.25-табл. берилди. Мында Ош шаары өзүнчө административдик бирдик болгону менен рекреациялык

потенциалдын табигый компоненттери боюнча территориялык жактан өтө чектелүү болгондуктан баалоого кошулган жок.

2.25-таблица

**Кыргызстандын түштүк аймагынын
табигый-туристтик потенциалынын интегралдык баалоо**

Аймактык бирдиктер	Рельеф	Геологиялык өзгөчөлүктөрү	Климат	Суулары	Биоар түрдүүлүк	ӨКЖТ	Орточо баасы
Баткен областы	4	4	3	2	2	3	3
Жалал-Абад областы	5	4	5	5	5	5	4,8
Ош областы	5	4	4	4	4	3	4

Демек, 2.16-табл. негизинде 2.25-табл. Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик потенциалына интегралдык баалоо жүргүзүү менен төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик: Жалал-Абад областы орточо 4,8 интегралдык баага ээ болуу менен “эң жагымдуу”, Ош областы 4 баа менен “жагымдуу”, ал эми Баткен областы 3 баа менен “салыштырмалуу жагымдуу” категориядагы рекреациялык территориялар катары аныкталды. Эгер бул баалоонун негизинде “предметтик” талдоо жүргүзсөк, албетте, Жалал-Абад областы сандык жана түрдүүлүк жактан алдыда турат: Арстанбап жаңгак-жемиш токойлору, айрым жерлердеги бадам жана мисте массивдери, Чаткал, Чычкан, Разан-Сай өрөөндөрү, Сара-Челек, Кара-Суу көлдөрү, Токтогул суу сактагычы, Арстанбап шаркыратмалары, Жалал-Абад, Кочкор-Ата термоминералдык суулары, Жалал-Абад дары баткактары ж.б. 2-позицияда турган Ош областы туристтик мааниси бар төмөнкү объектилери менен белгилүү: Чоң-Алай кырка тоосундагы Ленин пики, Карагой, Кара-Шоро, Салам-Алик өрөөндөрү, Абшыр-Ата шаркыратмасы, Чыйырчык ашуусу, Жылуу-Суу термалдык суулары, Чилустун, Ферсман үңкүрлөрү, ыйык Сулайман-Тоосу, Кулун көлү ж.б. Ал эми Баткен областы, тилекке каршы, бул жагдайда “предметтик” жардылыгы менен айырмаланат: Айгүл-

Тоосунда таркалган эндемик айгүл гүлү, Канигут үңкүрү, Түркстан кырка тоосундагы альпинисттик мааниси бар айрым чокулар ж.б.

Жогоруда келтирилген интегралдык баалоонун жыйынтыктарын жеткиликтүү жана көрсөтмөлүү түшүндүрүү максатында каралып жаткан территориянын областтары боюнча салыштырмалуу карта-схемасын түздүк (2.4-карта).

Аймактын рекреациялык потенциалын геоэкологиялык жагдайда комплекстүү баалоо территориянын туристтик ресурстарынын жана шарттарынын сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрү боюнча объективдүү жана динамикалуу маалыматтардын базасын түзүп, аларды эффективдүү жана рационалдуу пайдаланууга, кайра калыбына келтирүүгө жана коргоого көмөк берет. Мындай баалоонун жыйынтыгын өлкөдө же анын тиешелүү аймактарында рекреациялык пландоо, туристтик инфраструктураны түзүү, туризм чөйрөсүндөгү сунушту калыптандыруу, туристтик агымды бөлүштүрүү иштеринде колдонуу сунушталат. Ошондой эле аны туризм тармагынын өнүгүүсүн башкаруу, туристтик ишмердүүлүктүн социалдык-экономикалык жана экологиялык натыйжаларын көзөмөлдөө, республикалык жана аймактык деңгээлдерде туристтик ресурстардын кадастрын түзүү, территориялык пландаштыруу жана максаттуу туристтик программаларды иштеп чыгуу ж.б.у.с. багыттардын инструменти катары кароого болот.

3-БӨЛҮМ. КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАГЫНЫН ТАБИГЫЙ-ТУРИСТТИК ПОТЕНЦИАЛЫН ПАЙДАЛАНУУНУН ТАРМАКТЫК ЖАНА ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ ЖАНА БАГЫТТАРЫ

3.1. Туризмдин өнүгүүсүн мамлекеттик башкаруу жана тармактын өнүгүү тенденциялары

Туризм иш-аракетиндеги экономикалык-географиялык тенденцияларды талдоо үчүн анын чарбалык субъектилерин бардык тараптан комплекстүү изилдөө чоң мааниге ээ. Бул тармактын иштөөсүндө натуралдык жана финансылык көрсөткүчтөр оң же терс таасир эткен факторлорду жана себептерди аныктоого жардам берет. Туризмдин көпчүлүк маселелерин чечүүдө өлкөнүн жана анын аймактарынын социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрүн жогорулатууну талап кылат.

Кыргызстанда 1996-1997-жылдардан бери эле туризмдин статистикасы мамлекеттин экономикалык статистикасынын маанилүү бөлүгүн ээлеп келет. Жыл сайын “Кыргызстандагы туризм” деген статистикалык жыйнак чыгарылып турат. Бул да болсо туризм тармагын илимий жактан иликтөөгө жакшы шарттарды түзүп келет.

Туризмдин өлкөнүн ИДПна тийгизген таасири боюнча статистикалык маалыматтар анын жылдан жылга өсүү жүрүп жаткандыгын көрсөтөт: 2009-жылы – 4,0%, 2010-жылы – 3,7%, 2011-жылы – 4,5%, 2012-жылы – 4,6%, 2013-жылы – 4,5% жана 2014-жылы – 4,8%. Бирок 2010-жылды эске албаганда өсүү бар.

Туристтик ишмердүүлүк чөйрөсүндөгү дүң чыгаруунун көлөмү 2013-жылы 15667,0 млн. сомду түзсө, 2014-жылы 18904,9 млн. сомду түзгөн. Демек, статистикалык маалыматтар туризм өлкөнүн чарбалык түзүмүндө стабилдүү өнүгүп келе жаткан тармак экендигин далилдейт. Ал эми туризм

чөйрөсүндөгү ишканалардын жана уюмдардын кызматкерлеринин орточо тизмелик саны 2013-жылга 8,6 миң ге жеткен.

Ошентип, акыркы жылдары туризмдин сандык жана сапаттык көрсөткүчтө туруктуу өнүгүүсү байкалууда.

Изилденип жаткан түштүк аймак өзүнчө туристтик район катары 75,9 миң км² аянтты ээлейт (өлкөнүн аянтынын 40%га жакынын түзөт). Ал эми калкы 3174,5 миң кишини түзүп, жалпы республиканын калкынын 53%ын түзөт. Географиялык жактан территория “Орто Азиянын бермети” болгон Фергана өрөөнүн түндүк-чыгышынан, чыгыш жана түштүк тараптарынан жарым шакекче түрүндө ороп жатат. Ошондуктан бул аймакты көбүнчө Кыргызстандын Фергана алды бөлүгү деп аташат. Аймак сырткы экономикалык жана аймактар аралык ар түрдүү соода, маданий жана ишкердик байланыштарды өнүктүрүүгө өбөлгө түзүүчү ыңгайлуу экономикалык-географиялык жана геосаясий абалды ээлейт. Ош–Сары-Таш–Хорог (Тажикстан), Ош–Сары-Таш–Эркеч-Там–Кашгар (Кытай), Ош–Баткен–Ходжент (Тажикстан) автомагистралдары аймактын областтары үчүн эле эмес бүткүл республикалык жана мамлекеттер аралык зор стратегиялык мааниге ээ.

Аймактын чек аралык абалы анын сырткы соода-экономикалык иш-аракеттеринин интенсивдүү өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүк ачат.

Каралып жаткан территорияда чарбалык комплекстердин өнүгүүсү учурда жаратылыш чөйрөсүнө олуттуу антропогендик басым жасоодо. Баткен, Жалал-Абад жана Ош областтарынын жаратылыш шарттары жалпысынан калктын жашоосу үчүн ыңгайлуу болгону менен кээ бир райондордо (Араван, Баткен, Кара-Суу ж.б.у.с.) рекреациялык ресурстардын аз санда болуусу, антропогендик таасирдин натыйжасында токой тилкелеринин азайышы, ири суу объектилердин жоктугу, тейлөө чөйрөсүнүн сапатынын начардыгы жашоочулар үчүн бир катар маселелерди жаратуу менен туризм тармагынын өнүгүүсүнө кедергисин тийгизүүдө.

Мына ушуга байланыштуу жалпы социалдык-экономикалык маселелерди чечүү, аны менен катар туризмди комплекстүү өнүктүрүү жана жайгаштыруу областтардын администрацияларынын түздөн-түз катышуусуз ишке ашырууга болбойт. Аймакта эс алуу жана туризм чөйрөсүн жайылтууну камсыз кылуучу экономикалык кызыктыруучу жана административдик-укуктук колдоочу базаны калыптандыруу зарыл.

Туризм чөйрөсүндөгү мамлекеттик жөнгө салуунун негизин Кыргыз Республикасынын “Туризм жөнүндө” мыйзамы аныктайт. Бул мыйзам туризм жана ушул чөйрөдөгү иш-аракеттердин укуктук, экономикалык, социалдык жана уюштуруучулук негизин аныктап, жарандардын эс алуусун, бош убактысын жана ишмердүүлүк аракеттерин өнүктүрүүгө жана турмушка ашырууга багытталган. Изилдөөнүн максатына ылайык мында белгилеп кетүүчү жагдай, аталган мыйзамдын V бөлүмүнүн 14-беренесинде туризм тармагынын иш-аракетинин натыйжасында курчап турган жаратылыш чөйрөсүнө жана тарыхый-маданий мурастарга келтирилген зыян үчүн тиешелүү жоопкерчиликтер каралган:

-туристтик иш жүргүзгөн субъектилер Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык туристтик максатта өздөштүрүү жана эксплуатациялоо шартында курчаган жаратылыш чөйрөсүнүн жана тарыхый-маданий мурас болуп саналган объектилердин жана менчиктин мамлекеттик жана жеке менчик формаларындагы башка объектилердин сакталышы үчүн жоопкерчилик тартат;

-туристтик иш жүргүзгөн субъектилер туристтик объектилерди долбоорлоодо, жайгаштырууда, курууда жана реконструкциялоодо экологиялык коопсуздук жана тарыхый-маданий эстеликтерди коргоо боюнча талаптарды аткарууга, курчаган жаратылыш чөйрөсүнө жана тарыхый-маданий мурас болуп саналган объектилерге туристтик объектилердин зыяндуу таасирин токтотуу боюнча чара көрүүгө, келтирилген зыянды Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык компенсациялоого тийиш экендиги тууралуу айтылган [51].

2013-2017-жылдарындагы Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясында туризм экономиканын стратегиялык тармактарынын катарында каралат. Бул мамлекеттик маанилүү документте тармактын өнүгүшүнүн башкы шарты болуп туристтик продукттун жана өсүүнүн потенциалынын объектиси болгон экосистемалардын жана табигый ландшафттардын туруктуулугун камсыз кылуу эсептелгендигин баса белгилөө абзел [59].

Албетте, өлкөнүн областтары жана райондору ортосунда жаратылыштык-географиялык жана социалдык-экономикалык айырмачылыктар болгону үчүн туристтик бизнесте бирдиктүү реформа жүргүзүү кыйынчылыкты жаратат жана ар бир аймактын өзгөчөлүгүн эске алуу менен ийкемдүү саясат жүргүзүүнү талап кылат. Бул багытта Кыргызстандын түштүк бөлүгү да өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө жараша мамлекет тарабынан тиешелүү социалдык-экономикалык стратегияны талап кылат. Башкача айтканда, аймакта ички жана эл аралык туризмди андан ары өнүгүүсүн стимулдаштыруу, заманбап эффективдүү жана атаандаштык жөндөмү бар туристтик комплексти калыптандыруу максатында жаңы маани-багыттагы атайын аймактык программалар кабыл алынышы максатка ылайык. Мындай документтер инновациялык мүнөзгө жана интеграциялык багытка ээ болуу менен туризм чөйрөсүндө рыноктук мамиленин мындан ары өнүктүрүү процессин көздөшү керек. Аймактык туризмди мамлекеттик жөнгө салуунун адекваттуу механизмдерин иштелип чыгуусу – жергиликтүү администрациялардын экономикалык багыттарынын бири.

БТУнун сунушуна ылайык, туризм мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан пландаштырылат жана мындан сырткары жергиликтүү администрация жана туристтик уюмдар менен биргеликте комплекстүү жана ырааттуулуктун негизинде ишке ашырылат [43, 90-96-б.]. Табигый жана экономикалык факторлордун ар түрдүүлүгү, туристтик тейлөөнүн өндүрүшүндөгү технологиялык өзгөчөлүктөр, туристтик объектилердин территориялык жана ведомстволук жалпылыгы сыяктуу бир катар маселелер

туризмдин башкаруу системасына өзгөчө талаптарды коёт. Себеби, учурдагы туризм тармагынын түзүмүндө терең өзгөрүүлөр байкалып, мекеме-уюмдардын жаңы формалары пайда болууда.

Мамлекет туристтик иш-аракеттердин өнүгүүсүнө көмөк көрсөтүү менен анын иштөөсүнө жагымдуу шарттарды түзөт. Бул өз учурунда өлкөнү туризм үчүн ыңгайлуу жана жагымдуу шарттары бар өлкө (аймак) катары көрсөтүп, туризм жаатындагы инвестициялык саясаттын багыттарын аныктай алат. Өлкөдө бул маанидеги иш-аракеттер төмөндөгүдөй бир катар максаттарды көздөйт: жарандардын эс алуудагы конституциялык укуктарын камсыздоо; туризм секторунун атаандаштык жана адистешүү мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү аркылуу туристтик бизнес үчүн жагымдуу шарттарды түзүү; туристтик иш-аракеттердин приоритеттүү багыттарын аныктоо жана колдоо; бул жаатта орто жана кичине ишкердикти өнүктүрүү; айлана-чөйрөнү коргоо жана анын абалын жакшыртуу; табигый жана тарыхый эстеликтерди ар тараптуу коргоо жана алардын туристтик маанисин даңазалоо.

Ал эми туристтик иш-аракеттерди колдоодогу мамлекеттик жөнгө салуучу түзүмдүн өнүгүүсү бир нече жолдор аркылуу ишке ашат:

-туризмдин толук кандуу өнүгүүсүн камсыз кылуучу укуктук-ченемдик базаны түзүү;

-туризмдин инфраструктуралык өнүгүү программасын ишке ашыруу үчүн түз бюджеттик колдоолорду көрсөтүү;

-ата мекендик жана чет элдик инвесторлор үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү жана алардын укуктарын коргоо;

- туризм жаатында эл аралык байланыштарды кеңейтүү, эл аралык рынокто туристтик маркетингди (анын ичинде жарнама берүүнү) жүргүзүүгө көмөктөшүү;

-туристтердин коопсуздугун толук камсыз кылуу;

-тармактык илимди өнүктүрүү жана кадрларды даярдоого көмөк көрсөтүү.

Бирок, баса белгилей кетүүчү жагдай, республикада азырга чейин туристтик тармакты өнүктүрүүнүн так экономикалык багыты жок болгондуктан аны мамлекеттик жөнгө салууда бир катар кыйынчылыктар болуп жатат. Ошондой эле туризм – ведомстволор жана тармактар аралык комплекс. Анын мамлекеттик башкаруу жана укук коргоо органдары, улуттук экономика жана социалдык чөйрөнүн бардык тармактары менен түздөн-түз же кыйыр түрүндө байланышы (таасири же көз карандылыгы) болгондуктан бул тармакта бирдиктүү мамлекеттик саясатты жүргүзүү татаал экендиги маалым. Такатап айтканда, транспорт, байланыш, спорт, маданият, соода, коомдук тамактануу, банктык система ж.б. тармактардын өнүгүүсү туризмге оң таасир этет жана ошол эле мезгилде алардын ургаалдуу өнүгүүсү туризмден да көз каранды.

Мына ушул жагдайга байланыштуу туристтик тармакты башкарууну жакшыртуу максатында көптөгөн сунуштар жана ой-пикирлер айтылып келет. Бирок азырынча тармактын борбордук башкаруу органын кайра уюштурууга гана көңүл бурулуп, туризмди уюштуруу иш-аракеттерин өзгөртүү, эл аралык тажрыйбаларга негизделген заманбап менеджменттик ыкмаларды жана маркетингдик усулдарды колдонуу иштери каралбай келет. Туризм жана эс алуу объекттерин куруу, коммуникациялык системаны түзүү сыяктуу иш-аракеттер өтө чоң көлөмдөгү жумуштарга жана финансылык каражаттарга муктаж болгондуктан туризмдин өнүгүүсү жогорку мамлекеттик (өзүнчө министрлик) деңгээлде башкарууну талап кылат.

Учурда туризмди башкаруунун эң негизги маселелерин бири мониторинг жүргүзүүчү илимий-усулдук база түзүү болуп саналат. Бул максатта “Турист–аймак–өлкө” деген сыяктуу көп деңгээлдүү маалымат системасы керек. Мында туристтик аймактар жана туристтик агымдар жөнүндө маалыматтар тынымсыз келип түшүп, топтолуп, талданып (анализденип) турат. Жыйналган маалыматтардын негизинде мониторинг жүргүзүлүп, тигил же бул райондун туристтик потенциалын баалоо, туристтик агымдын тенденцияларын иликтөө, туристтик жүрүштөрдүн

айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин жана басымын аныктоо иштери каралат. Мындай мониторинг жүргүзүү жана талдоо келечекте оптималдуу туристтик программаларды иштеп чыгып, турмушка ашырууга жардам берет.

Туризм чоң ачык система катары алдыга коюлган максаттын иерархиясын жана башкаруунун ар түрдүү деңгээлдерин объективдүү калыптандырат. Мисалы, аймактын деңгээлиндеги мамлекеттик туристтик саясат туристтик жагымдуулукту жогорулатуу, айлана-чөйрөнү коргоо, туристтик инфраструктураны колдонуу эффективдүүлүгүн жогорулатуу, калктын жумуш менен камсыз болуу маселелерин чечүү, туризмден түшкөн кирешени жогорулатуу ж.б. маселелерди чечүүгө багытталышы керек [13, 165-168-б.].

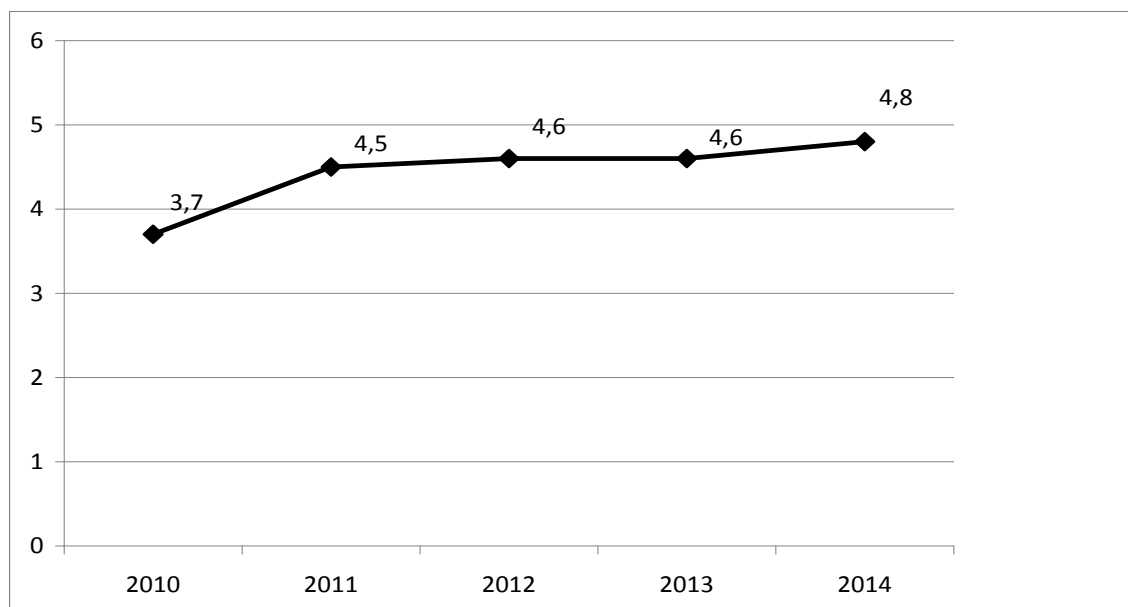
Бүгүнкү күндө республиканын түштүк аймагында туризмдин ийгиликтүү өнүгүүсүнө бир катар чечилбеген маселелер тоскоолдук жаратат же бөгөт коет: аймактык туризмди өнүктүрүү концепциясынын жоктугу, туристтик инфраструктуранын алсыз өнүгүүсү же начар абалдагы сервис, материалдык базасынын моралдык жана физикалык жактан эскиргендиги, комфорттуулук деңгээли жогору жана орто тейлөөдөгү мейманкалардын жетишсиздиги, табигый коркунучтуу кубулуштардын тез-тез кайталанышы, калктын кирешесинин төмөндүгү ж.б. Тилекке каршы, бул маселелерди туристтик ишканалардын гана күчү менен чечүүгө мүмкүн эмес. Туризмди мамлекеттик жөнгө салуу системасынын толук эмес иштөөсү карөзгөй конкуренцияны жаратууга жол ачат, туристтик кызматтарды керектөөчүлөрдүн укугу бузулат, чет өлкөлүк жана ички туризмдин өнүгүүсүнө стимул азаят же такыр эле болбой калат.

Бир катар заманбап объектилердин санына карабастан туризм индустриясынын материалдык-техникалык базасы, анын жайгашышы аймактын рекреациялык потенциалына дал келбейт. Туристтик объектилер саны жана сапаты жагынан эл аралык стандартка жооп бербейт, ички жана сырттан келген туристтердин суроо-талабын канааттандыра албайт. Ушуга байланыштуу туристтик тармактын материалдык-техникалык базасын

өнүктүрүү үчүн эскилиги жеткен фондду түп-тамырынан бери реконструкциялоо, заманбап туристтик ишканалардын түзүмүн түзүү, эс алуу чөйрөсүндө жаңы технологияларды ишке киргизүү керек. Курулуш саясаты жаратылышка жакындык жараткан жана улуттун тарыхый өзгөчөлүгүн даңазалаган аракетке бурулушу зарыл. Айлана-чөйрөгө таасири аз жеңил курулуштардан турган айылдарды куруу да максатка ылайык. Алардын ыңгайлуулугу талапкерлердин купулуна толуп, комфорттуулук деңгээли төмөн болбошу керек. Мындай мобилдүү курулуштар туристтик сезондун күчөгөн учурунда өзүнүн пайдасын берет.

Мына ошентип, мамлекеттик жана жергиликтүү деңгээлде туризмди өнүктүрүүнү колдоо саясаты ар түрдүү усулдар жана формалар аркылуу жүргүзүлгөн учурда гана аймакта туризмди өнүктүрүү иш-аракеттери ийгиликтүү ишке ашат деп ойлойбуз. Мисалы, стимул берүүчү экономикалык жана укуктук шарттарды түзүп берүү, тиешелүү салыктарды азайтуу же салык каникулун берүү ж.б.

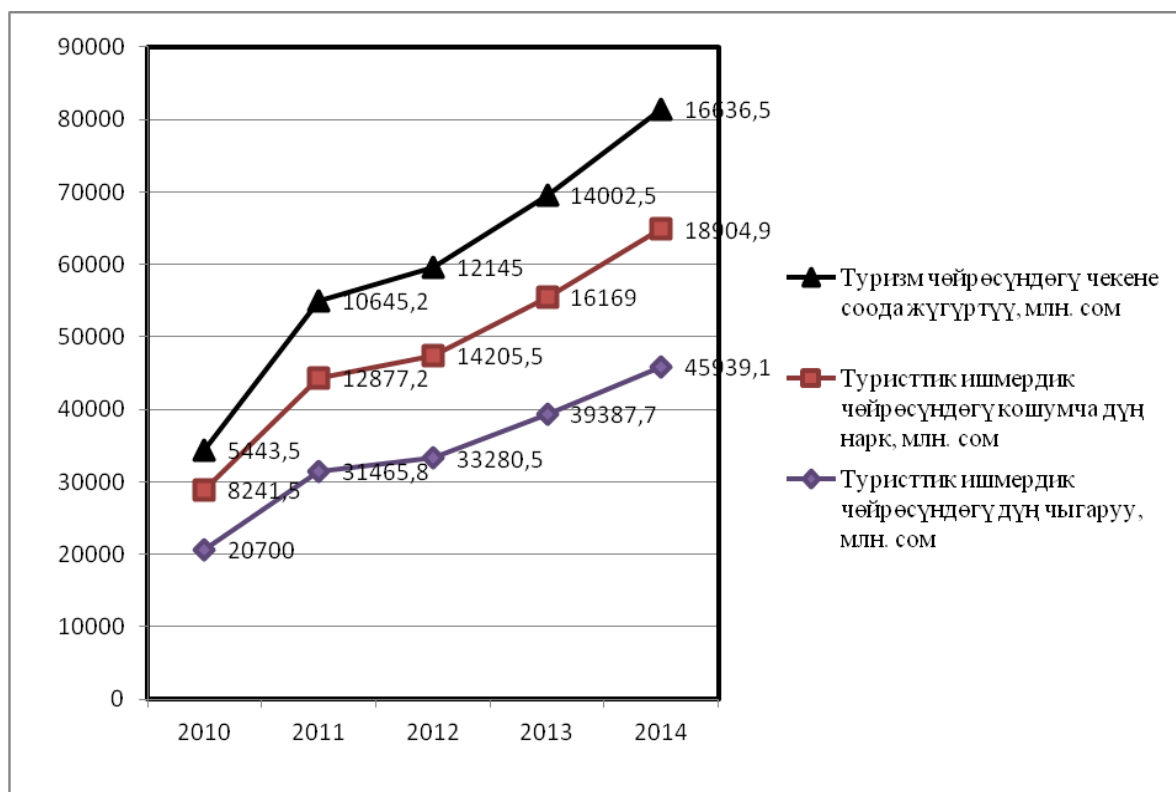
Кыргыз Республикасынын улуттук статистика комитетинин маалыматтарына ылайык, өлкөдө туризм чарба тармагы катары калыптануу доорунан өтүп, акырын болсо да өнүгүү тенденциясына өткөндүгүн байкоого болот. 3.1-сүрөттө туризм тармагынын өлкөнүн ички дүң продукциясындагы (ИДП) үлүшү берилди.

3.1-сүрөт. Туризм тармагынын Кыргызстандын ИДПдагы үлүшү, % менен

Эгер, мисалы, 1998-жылы бул көрсөткүч болгону 2,1% болгонун эске алсак, туризм улуттук экономиканын таасирдүү тармагына айланып жатканы көрүнүп турат.

Ал эми туризмдин өнүгүшүнүн негизги индикаторлорунун мисалында карап да, андан бардык көрсөткүчтөр боюнча динамикалуу өсүү бар экендигине күбө болубуз. 3.2-сүрөттө 2010-жылдан 2014-жылга чейинки республикада туризмдин өнүгүшүнүн негизги индикаторлору келтирилди жана акыркы 5 жыл аралыкта туристтик ишмердик чөйрөсүндөгү дүң чыгаруу 20700,0 млн сомдон 45939,1 млн сомго, кошумча дүң нарк 8241,5 млн сомдон 18904,9 млн сомго, ал эми чекене соода жүгүртүү 5443,5 млн сомдон 16636,5 млн сомго өскөн [84, 21-б.].

3.2-сүрөт. Кыргызстанда туризм тармагынын өнүгүшүнүн индикаторлору

2015-жылдын 1-январына карата республикада туризм чөйрөсү менен байланышкан 94,1 миң чаба жүргүзүүчү субъектилер катталган. Алардын ичинен жеке ишкердик мене иш алып барган жактардын саны 82,5 миңди түзүп, жоргорку көрсөткүчтүн 87,7%ын берет. Мындай ишкна-уюмдардын басымдуу бөлүгү Бишкек шаарында (45,5%) жана Ысык-Көл областында (15,4%) жайгашкандыгы белгилеп кетүүгө болот.

2014-жылга карата республикада туристтик багыттагы 450 ишкана-мекемелер турист-кардарларды кабыл алышып, тишелүү кызматтарын көрсөтүштү. Алардын ичинен 172 жайгаштырууга адистиштерилген каражаттар, тактап айтсак, 86 эс алуу пансионаты, 29 балдардын ден соолугун чыңдоочу комплекс, 18 санаторий, 9 эс алуу үйү, 10 санаторий-профилакторий, 8 туристтик база, 4 эс алуучу база, 5 спорттук-ден соолукту чыңдоочу лагерь жана 3 дарылоочу пансионат, ошондой эле 171 мейманкана, 76 турфирма жана туроператор, 9 жаратылыш паркы бар.

Ал эми өлкөнүн түштүк областтарынын туризм чөйрөсүндө катталган чарба жүргүзүүчү ишканаларынын саны 2011-жылдын башында 710 болсо, ушул эле көрсөткүч 2015-жылдын 1-январына 2240ты түзгөн (3.1-табл.).

3.1-таблица

**Аймак боюнча туризм чөйрөсүндө катталган
чарба жүргүзүүчү субъектилер***

Аймактык бирдиктер	Мейманкана лар	Эс алуу жана туризм ишкана лары	Ресторан, барлар жана ашканал ар	Туристтик агентт иктер	Санаторд ук курортту к мекемеле р	Корук тар жана жарат ылыш паркта ры	Бард ыгы
Баткен областы	<u>23</u> 41	<u>14</u> 22	<u>12</u> 312	19 36	3 4	- 2	<u>71</u> 417
Жалал-Абад областы	<u>60</u> 105	<u>44</u> 56	<u>31</u> 265	<u>83</u> 141	<u>9</u> 10	<u>2</u> 4	<u>229</u> 581
Ош областы	<u>18</u> 38	<u>13</u> 19	<u>22</u> 502	<u>36</u> 43	<u>5</u> 6	<u>2</u> 3	<u>96</u> 611
Ош шаары	<u>44</u> 91	<u>21</u> 21	<u>33</u> 204	<u>210</u> 309	<u>6</u> 6	-	<u>314</u> 631
Бардыгы	<u>145</u> 275	<u>92</u> 118	<u>98</u> 1283	<u>348</u> 529	<u>23</u> 26	<u>4</u> 9	<u>710</u> 2240

*2011-2015-жылдардын 1-январына карата КР Улуттук статкомитетинин маалыматынын негизинде эсептелинди. Бөлчөктүн алымында 2011-жылкы, ал эми бөлүмүндө 2015-жылкы маалыматтар берилди.

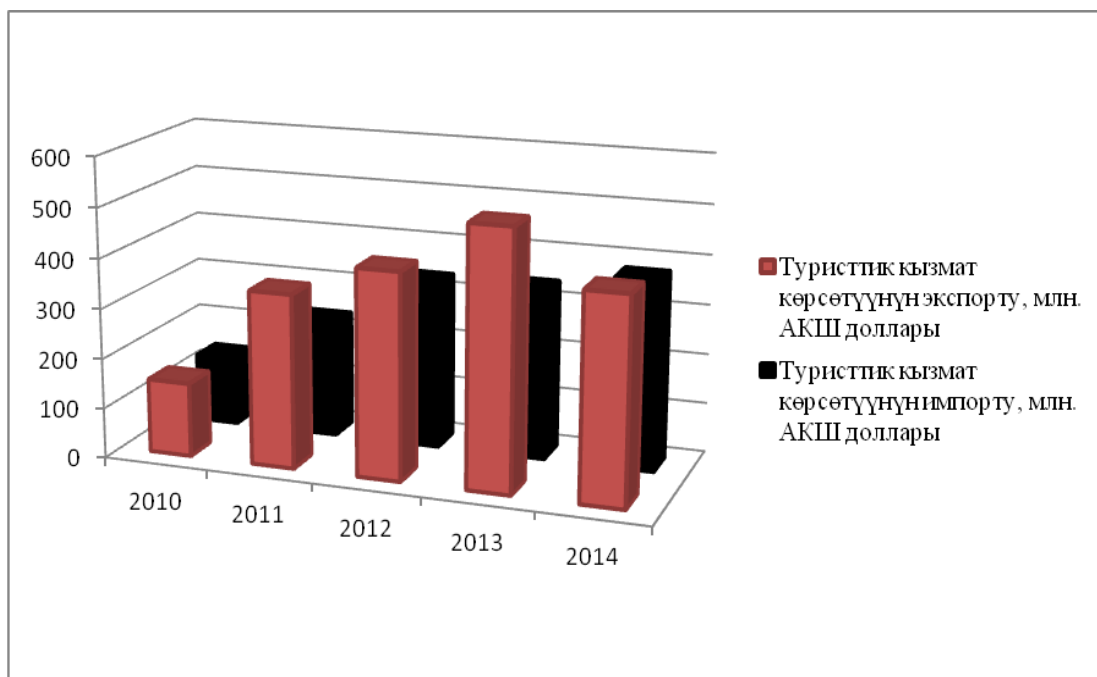
Жогорудагы 3.1-табл. көрсөткөндөй, акыркы 5 жылдын ичинде түштүк аймактагы туризм чөйрөсүндөгү бардык сандык көрсөткүчтөр кескин жогорку өсүшкө ээ болгон. Тактап айтканда, мейманканалардын саны 190%га, эс алуу жана туризм ишканалары – 128%, ресторан жана башка коомдук тамактануучу жайлар – 130%, туристтик агенттиктер – 152%, санатордук-курорттук мекемелер – 113%, жаратылыш парктары жана коруктар – 225%га көбөйгөн. Ал эми мекеме-ишканалардын жалпы сандык өсүшү 315%ды түзгөн. Мында сандык өсүш боюнча ресторан жана башка коомдук тамактануучу жайлар өзгөчөлөнүп тургандыгы байкалат: Баткен жана Ош областтарында өсүш 20 эседен ашып түшкөн.

2014-жылы жалпы эс алууга келген туристтердин саны 1245 миң адамды түзгөн, анын ичинде туризмдин уюштуруу секторунда 698 миң (56%дан көп), уюшулбаган сектордо 547 миң (44%га жакын) адам болгон. Мурунку жылга салыштырмалуу бул көрсөткүч 10%га көп, ал эми 2010-жылга карата 2 эседен ашат. Уюштурулган сектордо эс алган туристтердин жалпы санындагы Кыргызстандын жарандарынын үлүшү 2014-жылга 80%дан ашыгын (560 миң адамдан ашыгын) түздү, бул 2012-жылга караганда 9%га көбөйгөндүгүн көрсөтөт. Мындан улам калктын жылдан жылга атайын уюштурулган туристтик тейлөөлөрдүн кызматтарын колдонуусу жогорулап бара жаткандыгын белгилөөгө болот.

Туризм ишмердүүлүгүн баалоодо туристтик кызмат көрсөтүүлөрдүн экспорту маанилүү көрсөткүч болуп саналат. Алсак, 2014-жылы туристтик тейлөөлөрдүн экспорту (чет өлкөлүк туристтерди кабыл алуудан түшкөн киреше) 408,1 млн. АКШ долларын түзүп, 2010-жылга салыштырмалуу 2,8 эсеге өскөн. Анын ичинде КМШ өлкөлөрүнөн – 351,3 млн. (3,2 эсеге өсүш), ал эми КМШдан тышкаркы өлкөлөрдөн – 56,8 млн. АКШ доллары (1,6 эсеге өсүш) түшкөн. Муну менен бирге 2014-жылы чет өлкөлүк жарандарды кабыл алуудан

түшкөн кирешелердин үлүшүнө жалпы кызмат көрсөтүүлөрдүн экспортундагы 45%дан көбү туура келгендигин белгилөөлөгө болот.

3.3-сүрөттө салыштырып талдоо үчүн Кыргызстандагы туристтик тейлөөлөрдүн экспорту жана импорту финансылык аспектиде берилди.

3.3-сүрөт. Туристтик тейлөөлөрдүн экспорту жана импорту (2010-2014-жылдар)

Көрүнүп тургандай, туристтик тейлөөлөрдүн экспорту импортко караганда чоң өсүшкө ээ. Бул Кыргызстан чет элдик туризм үчүн перспективалуу территория болуу менен келечекте тиешелүү деңгээлде валюталык киреше алуу багыты экендигин далилдеп турат.

Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын маалыматы боюнча, 2014-жылы өлкөгө кирген чет өлкөлүк жарандардын саны 2,8 млн. адамды түзгөн (бул 2010-жылга караганда 3,3 эсе көп). Анда КМШ өлкөлөрүнөн келген жарандардын саны 2,7 млн. (жалпы көрсөткүчтүн 96,4%ы) жана КМШдан тышкаркы өлкөлөрдүн өкүлөрүнүн саны 153 миң адамга (3,6%) барабар. Ошондой эле булардын ичинен негизги агым Казакстан, Россия, Өзбекстан, Тажикстан, Кытай, Германия, Түркия, АКШ жана Кореяга туура келет.

Албетте, жогоруда келтирилген агымдын баарын туристтерге кошууга болбойт жана алардын ичинен чыныгы туристтик максатта келгендерди бөлүп

көрсөтүүчү атайын статистикалык система али жок. Бирок алардын көпчүлүгү туристтик тейлөө кызматтарынын түз жана кыйыр (же бир нече же бир жолку) керектөөчүлөрү болорун эске алышыбыз керек.

Ал эми изилденип жаткан аймакка, тагыраак айтканда, 2014-жылга өлкөнүн түштүк областтарына жашаган өлкөлөрү боюнча туризм мекеме-ишканалары тарабынан тейленген келүүчүлөрдүн санын төмөндөгү 3.2-табл. көрүүгө болот.

3.2-таблица

**2014-жылга Кыргызстандын түштүгү боюнча кабыл алынган
чет элдик туристтердин саны (адам)***

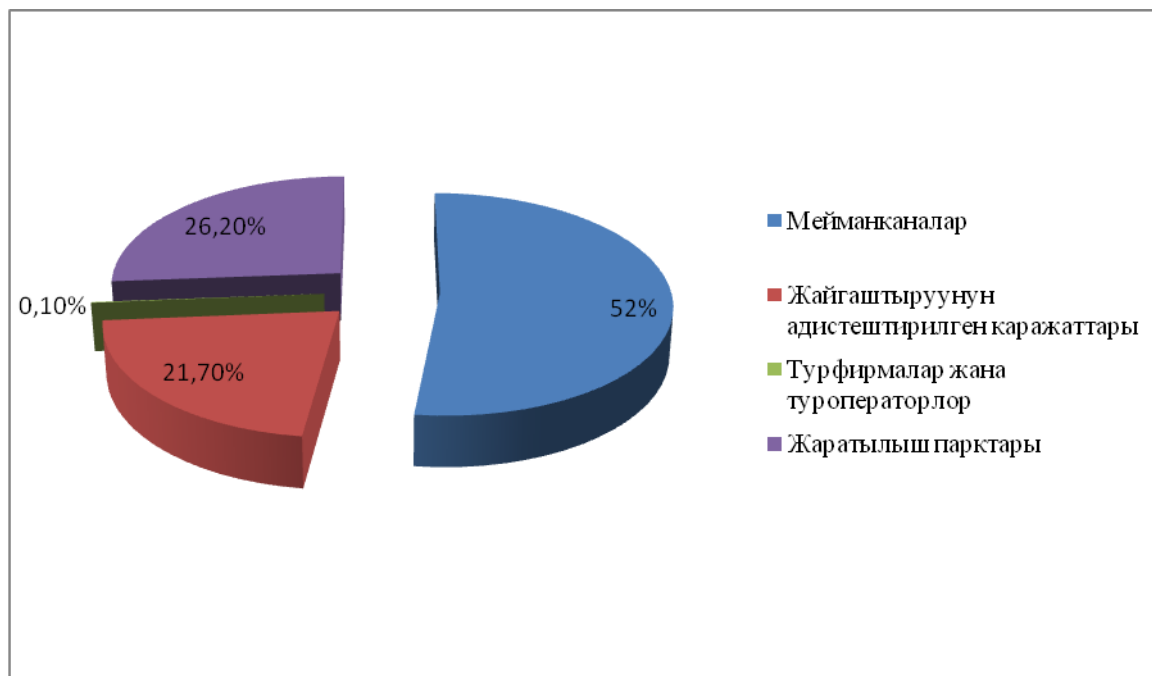
Аймактык бирдиктер	Бардыгы	Анын ичинде		
		КМШдан тышкаркы өлкөлөрдөн	КМШ өлкөлөрү нөн	Кыргызстандын тургундары
Баткен областы	<u>14378</u> 2,1	<u>67</u> 0,2	<u>94</u> 0,1	<u>14217</u> 2,5
Жалал-Абад областы	<u>72889</u> 10,4	<u>1010</u> 2,3	<u>274</u> 0,3	<u>71605</u> 12,7
Ош областы	<u>22211</u> 3,2	-	-	<u>22211</u> 3,9
Ош шаары	<u>42120</u> 6,0	<u>1383</u> 3,2	<u>440</u> 0,5	<u>40297</u> 7,1
Бардыгы	<u>151598</u> 21,7	<u>2460</u> 5,7	<u>808</u> 0,9	<u>148330</u> 26,2

*КР Улуттук статкомитетинин маалыматынын негизинде эсептелинди. Бөлчөктүн алымында – областта тейленген келүүчүлөрдүн саны, бөлүмүндө – жалпы өлкөдөгү үлүшү, % менен.

2010-жылдан 2014-жылга чейин аймак боюнча туризм ишканаларына, уюмдарына жана мекемелерине келген келүүчүлөрдүн (туристтердин) саны өскөнү байкалат: 2010-жылы бул сан 80467 кишини түзсө, 2014-жылга 151598ге өскөн. Анын ичинен 2460 киши КМШдан тышкаркы өлкөлөрдөн, ал эми 808 киши КМШ өлкөлөрүнөн келгендиги н белгилөөгө болот. Таблица көрсөткөндөй, сандык жактан Жалал-Абад областы алдыда турат – 72889 адам, андан кийин Ош шаары – 42120 адам. Ал эми чет элдик туристтерди кабыл алуу боюнча Ош шаары өзгөчөлөнүп турат (1823 адам). Бирок бул статистикалык маалыматта Ош областы боюнча чет элдик туристтердин саны келтирилген эмес жана Ош шаарына тиешелүү көрсөткүч областка да тиешелүү болушу мүмкүн.

Себеби, Ош областынын территориясында аймак үчүн чет элдик туристтерди тартуучу эң негизги объект – Ленин пики жайгашкан.

3.4-сүрөттө 2014-жылга карата түштүк аймак боюнча жайгаштыруунун коллективдүү каражаттарына жана туристтик мекемелерге келген адамдардын саны көрсөтүлдү.

3.4-сүрөт. 2014-жылга Кыргызстандын түштүгү боюнча жайгаштыруу каражаттарына жана туризмдин мекемелерине келген адамдардын саны

Демек, аймакта кабыл алуу боюнча мейманканалар алдыда турат – 52%, андан кийин жаратылыш парктары (26,2%) жана жайгаштыруунун адистештирилген каражаттары (21,7%) өзгөчөлөнүп турат.

2014-жылга аймактагы туристтик агенттиктер, санатордук-курорттук ишканалар жана мейманканалар тарабынан көрсөтүлгөн рыноктук тейлөөлөрдүн көлөмү 189,0 млн. сомго барабар болуп, жалпы республикалык көрсөткүчтүн 4,02%ын түзгөн. Бул 2010-жылга салыштырмалуу 2,3 эсеге өскөндүгүн белгилөөгө болот (3.3-табл.). Аймактын мындай рыноктук тейлөө көлөмү жалпы республикалык көрсөткүчтүн аз үлүшүн түзгөндүгүнүн себеби – туристтик агенттиктердин ишмердигинин кызмат көрсөтүүлөрү 2010-жылдан

бери Баткен жана Жалал-Абад областтарында дээрлик жокко эсе. Мындан сырткары санатордук-курорттук тейлөө Баткен областында такыр жүргүзүлбөйт.

3.3-таблица

Кыргызстандын түштүк аймагындагы туристтик агенттиктер, санатордук-курорттук ишканалар жана мейманканалар тарабынан көрсөтүлгөн рыноктук тейлөөлөрдүн көлөмү* (млн. сом)

Экономикалык көрсөткүчтөр	2010	2011	2012	2013	2014
Туристтик агенттиктердин тейлөөлөрү	3,1	3,2	29,4	92,4	97,9
Санатордук-курорттук тейлөөлөр	44,0	69,1	57,5	72,4	89,6
Мейманканалар жана кыска мөөнөткө жашай турган башка жайлардын тейлөөлөрү	81,5	109,4	132,0	156,5	189,0
Бардыгы	128,6	181,7	218,9	321,3	376,5

*Кыргызстандагы туризм. Стат. жыйнак. Бишкек, 2015. 66-67-б.

2014-жылга изилденип жаткан аймакта жалпы номердик фонду 966 орун болгон 63 мейманкана мекемелери жайгашкан (өлкөнүн бардык мейманканаларынын 42,5%ы жана алардын номердук фондунун 34,3%ы). Бул жылы аймактын мейманканаларынын тейлөөсүн 78,9 миң адам пайдаланган, же болбосо өлкөнүн жалпы мейманкана кызматын пайдалануучулардын 38,5%ын түзгөн (3.4-табл.).

3.4-таблица

Аймак боюнча мейманканалардын ишмердигинин негизги көрсөткүчтөрү*

Көрсөткүчтөр	2010	2011	2012	2013	2014
Мейманканалардын саны	64	60	64	62	63
Бардык номерлердин саны, орун	943	965	1008	978	966
Жайгаштырылган адамдардын саны, миң адам	46,0	52,4	63,8	74,0	78,9

*Кыргызстандагы туризм. Стат. жыйнак. Бишкек, 2015. 47-51 б.

Албетте, акыркы мезгилдерде туристтерге жана конокторго көрсөтүлгөн тейлөөлөрдүн сапаты бир аз жогорулагандыгы байкалат. Бирок аймактагы иштеп жаткан мейманканалар сервис деңгээли боюнча чет өлкөлүк мекемелерден алда канча артта, эл аралык стандартка жооп бербейт. Мейманкана, ресторан, тамак-аш дүкөнүн камтыган мейманкана комплекстерин тиешелүү зоналарга куруу зарыл.

Изилденип жаткан аймакта жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарынан бардыгы 33 объектини (жалпы республикалык көрсөткүчтүн 19,2%ы), ал эми андагы койкалардын саны 3966 (13,5%) орунду түзөт. Мында 2014-жылы эс алып жана дарылангандардын саны 32916 адамга жетип, жалпы республикалык көрсөткүчтүн 10,9%ын түзгөн. Белгилей кетүүчү жагдай, жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарынын басымдуу бөлүгү Жалал-Абад областында жайгашкан (аймактагы бардык объектилердин 50%ы жана андагы койкалык фондун 67%ы). Санаторий-профилакторийлерде жана дарылануучу пансионаттарда койкалардын саны 644 орунду түзөт. Тилекке каршы, мындай мекемелер Баткен областында жок. Эгер жакынкы мезгилде аталган областта санатордук-курорттук мекемелер түзүмүн калыптандырбасак, жергиликтүү керектөөчүлөрдү Тажикстан тартып кетиши ыктымал (бул багытта чектеш Согдий областындагы туристтик объектилер активдүү иштеп жатат).

3.5-табл. Кыргызстандын түштүк бөлүгүнүн территориялык бирдиктери боюнча иштеп жаткан жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарынын койкалык фонду жана анда кабыл алынган адамдардын саны боюнча маалыматтар берилди.

3.5-таблица

Аймак боюнча жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарынын негизги көрсөткүчтөрү*

Аймактык бирдиктер	2010	2011	2012	2013	2014
Баткен областы	<u>350</u> 440	<u>490</u> 444	<u>370</u> 512	-	<u>310</u> 712
Жалал-Абад областы	<u>2 270</u> 13 988	<u>2 634</u> 20 090	<u>2 853</u> 23 155	<u>2 401</u> 21 899	<u>2416</u> 23617
Ош областы	<u>320</u> 3 761	<u>480</u> 3 763	<u>480</u> 3 874	<u>530</u> 4 494	<u>580</u> 5334
Ош шаары	<u>800</u> 1 778	<u>660</u> 2 644	<u>660</u> 3 541	<u>660</u> 3 769	<u>660</u> 3253
Бардыгы	<u>3 740</u> 19 967	<u>4 264</u> 26 941	<u>4 363</u> 31 082	<u>3 591</u> 30 162	<u>3966</u> 32916

*КР Улуттук статкомитетинин маалыматынын негизинде эсептелип чыкты. Бөлчөктүн алымында – иштеп жаткан жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарында койкалардын бир айдын ичиндеги эң көп саны (орун), бөлүмүндө – жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарына келген адамдардын саны (адам).

Талдоо көрсөткөндөй, акыркы 5 жылда жалпы койкалык фонддун сандык өсүүсү да (2011- жана 2012-жылдары) жана азаюусу да (2013-жылы) байкалат. Кээ бир ишканалардагы мындай сандык азаюулар оңдоп-түзөөлөр жана сапаттык жактан жакшыртуулар менен да байланышы мүмкүн. Ал эми жалпы кабыл алынган адамдардын саны боюнча 2013-жылды кошпогондо динамикалуу өсүш байкалат. Демек, иштеп жаткан жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарында орундардын саны көп деле көбөйбөгөнү менен мындагы дарыланып эс алгандардын саны жогорулагандыгы байкалат. Бирок, биздин оюбузча, областтарда туризмдин мындан аркы өнүгүүсү үчүн эң алгач санаториялык-курорттук жана эс алуу мекемелеринин материалдык-техникалык базасын жакшыртуу зарыл. Замандын талабына жооп бере турган эс алуучу-ден соолукту чыңдоочу-дарылоочу мекемелердин чынжырын түзүү – аймактын рекреациялык комплексин өнүктүрүүнүн негизи. Дээрлик бардык ишканаларды реконструкциялоо зарыл, аларды жаңы заманбап жабдуулар жана эмеректер менен камсыздоо талап кылынат. Мындан сырткары туристтердин жеке кызыгууларына жараша ар түрдүү рекреациялык алектенүүлөрдү иштеп чыгып, эс алуучуларга экскурсиялык тейлөөлөрдүн түрлөрүн кеңейтүү керек. Ошондой эле туристтик ишканалардын комбинациялык иштөөсүн камсыз кылуу талапка ылайык. Мисалы, ден соолукту чыңдоочу балдар лагерлерин жылдын башка мезгилдеринде (мисалы, кышкысын) мейманкана катары же болбосо үй-бүлөсү менен эс алуучуларга эс алуу үйү катары пайдаланууга болот.

Мына ошентип, түштүк аймакта туризмдин мындан аркы өнүгүүсү бардык областтарда туризм жана эс алуунун жаңы объектилерин курулуусун көздөйт. Үч область тең өзүнө мүнөздүү туристтик максаттагы табигый жана маданий ресурстарга ээ жана инфраструктуралык куруу андай өзгөчөлүктөрдү эске алууну талап кылат. Туризмдин чарбалык айлануусуна жаңы ресурстарды жана зоналарды тартуу райондун адистешүүсүнө таасир этип, эмгекти район ичинде бөлүштүрүүгө жардам берет.

Азыркы учурда аймакта жалпы инфраструктуранын белгилүү тармактарын (транспорт, байланыш, коомдук тамактануу, саламаттыкты сактоо ж.б.) өнүктүрбөстөн туруп, ички жана сырттан келүүчү туризмдин өнүгүүсүн камсыз кылуу мүмкүн эмес. Бул үчүн инвестициялык климатты жакшыртуу жана курулуш иштерин жайылтуу менен байланышкан аймактык стратегиялык программалар, туристтерди өзүнө тартуучу жана чакыруучу атайын долбоорлор керек. Ошондой эле алдыңкы туриндустриялык өлкөлөрдүн тажрыйбасы көрсөткөндөй, туристтик продуктту илгерилетүүдө комплекстүү ыкмалар гана өзүнүн жакшы натыйжасын бере алат. Ал аймактык туризмдин бардык түрлөрүн өнүктүрүүнү көздөгөн же кызыккан кесиптик, билим берүүчүлүк, илимий жана ишкердик тараптардын иш-аракеттерин жөнгө салат, эриш-аркак иштөөсүн камсыз кылат. Мындан сырткары мамлекеттик уюмдар да турпродуктту алдыга жылдырууга түздөн-түз көмөктөш жана кызыкдар болушу абзел. Ошондой эле, биздин оюбуз боюнча, буга кошумча төмөндөгүдөй иш-аракеттердин аткарылуусун жолго коюу керек: аймактык туризмге оң жана терс мааниде таасир тийгизип жаткан факторлорду аныктоо; туризмдин инфраструктурасын өнүктүрүүнүн ички резервдерин ачып көрсөтүү; туристтердин өзгөрүүчү суроо-талаптарына ылайык тейлөө системасын түзүү ж.б.

Жыйынтыктап айтсак, Кыргызстандын Баткен, Жалал-Абад жана Ош областтары жана Ош шаары туризмди өнүктүрүүдө келечеги жана мүмкүнчүлүктөрү чоң болгону менен ички жана сырттан кирүү туризми жакшы өнүккөн эмес. Бул абалдын негизги себептери бир гана материалдык-техникалык база менен байланышкан эмес, жергиликтүү кызыктыраарлык туристтик ресурстар тууралуу маалыматтардын аздыгы, ар түрдүү сегменттерге ылайыкташтырылган жарнамалардын жоктугу да чоң себеп болууда. Аймактын рекреациялык потенциалы эл аралык туристтик бизнесте ушул кезге чейин өзүнүн ордун таба элек жана кирүү-чыгуу туризмдин

уюштурууда чет элдик атаандаштардан кыйла артта турат. Бул жагдай чет элдик туристтердин агымына бөгөт коёру анык.

Албетте, туристтик климат өлкөдөгү, анын тешелүү аймагындагы социалдык-саясий абалдан да түздөн-түз көз каранды. Бул жагдайда Кыргызстандын түштүгү өзгөчө мааниге ээ. Анткени, 2010-жылдын июнь айындагы улуттар аралык коогалаңдан кийин Ош шаарындагы, Ош жана Жалал-Абад областтарындагы дээрлик бардык туристтик ишкана-мекемелер өз иш-аракетин (айрыкча чет элдик туристтерди тейлөө боюнча) толук токтотушуна себеп болгону баарыбызга маалым жана анын кедергиси бүгүнкү күнгө чейин тийип келет.

Мына ушуга байланыштуу изилденип жаткан аймактын жана ошондой эле жалпы өлкөнүн ички жана сырттан кирүү туризмин өнүктүрүүгө бөгөт койгон факторлор болуп төмөндөгүлөр эсептелет:

-Кыргыз Республикасынын дүйнөлүк деңгээлде туруктуу туристтик имиджинин жоктугу;

-аймактын туристтик потенциалы жөнүндө аймактык, мамлекеттик жана эл аралык деңгээлде жарнамалардын жетишсиздиги;

-туристтик инфраструктуранын өнүкпөй артта калышы, материалдык-техникалык базасынын моралдык жана физикалык жактан эскирүүсү, транспорттук парклардын жана туристтик тейлөө сервисинин жетишсиздиги;

-аткаруу бийлик органдары тарабынан укуктук жана финансылык колдоонун жана инвестицияларды тартууга жагымдуу шарттардын жоктугу;

-туристтик бизнестин субъектилеринин өз ара пайдалуу карым-катнашынын жоктугу;

-туризм тармагы үчүн квалификациялуу адистердин жетишсиздиги, туристтик кадрларды жана кызматкерлерди кайра даярдоочу жана квалификациясын жогорулатуучу бирдиктүү түзүмдүн жоктугу ж.б.

3.2. Аймакта туристтик иш-аракетти өнүктүрүүнүн

геоэкологиялык шарттары

Аймактын туруктуу өнүгүүсүн анын социалдык-экономикалык деңгээли эле аныктабайт. Мындан улам, биздин оюбуз боюнча, мамлекетте стратегиялык башкаруунун чечимдерин кабыл алууда экологиялык факторлорду эсепке алуу аймактын комплекстүү өнүгүүсүн камсыз кылуудагы эң негизги шарт болуп саналат. Демек, республиканын түштүк областтарында рекреациялык өздөштүрүүдө курчап турган жаратылыш чөйрөсүнө болгон антропогендик таасирлерге көңүл бөлбөй коюуга болбойт. Башкача айтканда, өлкөдө жана анын аймактарында социалдык-экономикалык туруктуулукка жетишүү үчүн улуттук экономиканын иштеп жаткан салттуу тармактарынын ишмердүүлүгүн экологиялаштыруу, экологиялык мааниси бар жаңы тармактарды (биринчи кезекте туризмди) калыптандыруу азыркы замандын өнүгүү талаптарына жооп берет. Бул аргументтер жаратылышты пайдалануу маселелери боюнча адис Т.Турдиевдин изилдөөсүндө жеткиликтүү чагылдырылганын баса белгилейбиз [88, 144-б.; 89, 200-б.; 99, 168-б.].

Жаратылыш чөйрөсүн коргоо – территорияны рекреациялык максатта өздөштүрүүдөгү эң башкы талап. Мында антропогендик басым жаратылыштык-рекреациялык системанын туруктуулук чек мыйзам ченемдүүлүгүн бузбашы керек. Андай болбосо территория эң баалуу рекреациялык касиетин (баалуу биологиялык ресурстарын же болбосо ландшафттын эстетикалык сапатын) жоготору анык. Ошондуктан территориянын рекреациялык жактан өздөштүрүү эң алгач экологиялык принциптерге негизделет. Тагыраак айтканда, рекреациялык иш-аракеттердин функционалдык жана мейкиндик боюнча уюштурулушу дайыма жаратылышты коргоо принциптери менен коштолуусу талапка ылайык.

Жаратылышты коргоо стратегиясынын максаты жалпы аймактык пландоодо чарба иш-аракеттеринин тигил же бул түрүн рационалдуу

жайгаштыруунун сунуштарын иштеп чыгууга багытталат. Мындай жаратылышты коргоо стратегияларынын иштелмелери эң алгач территориянын экологиялык функциясынын талдоосун камтышы керек. Демек, каралып жаткан аймактын жаратылыш комплекстеринин экологиялык функциясын аныктоо территориянын рекреациялык функциясын аныктоодогу негизги механизмдердин бири болуп саналат. Ал өз учурунда рекреациялык өздөштүрүү концепциясын иштеп чыгуунун кийинки кадамын аныктайт.

Кыргызстандын аймагындагы тоо экосистемалары өтө назик жана аярлуу. Себеби, бул экосистемалар сырттан болгон ар түрдүү антропогендик факторлорго туруксуз болуп, ички структуралары тез (трофикалык, биологиялык, экологиялык ж. б.) өзгөрүлүп, деградацияга учурашы мүмкүн.

Учурдагы Кыргызстандын аймагындагы пайда болгон экологиялык маселелер коомдун өнүгүшүн түздөн-түз аныктай турган факторлорго айланды. Мындай экологиялык маселелердин пайда болушу Жер шарынын башка аймактарындагыдай эле адам баласы менен жаратылыш системаларынын ортосундагы карама-каршы мамилелеринин күчөшүнөн келип чыууда.

Өлкөнүн геоэкологиялык абалынын тигил же бул деңгээлин биринчи кезекте демографиялык кырдаал аныктап турат. Тактап айтканда, демографиялык өсүү эмес, туура эмес демографиялык жайгаштыруу экологиялык абалга терс таасирин тийгизип жатат. Натыйжада айрым жерлерде (айрыкча түздүктөрдө жана өрөөндөрдө) жаратылышка болгон басым ашыкча өсүп, ресурстарды (жер, суу ж.б.) ашыкча жана үнөмсүз пайдалануу жүрүп турат. Ал эми изилденип жаткан аймакта калктын санынын жыштыгы республиканын башка областтарына караганда бир топ жогору экендиги баарыбызга маалым. Эгерде 1 чарчы км аянтка калктын санынын орточо жыштыгын эсептеп чыксак, анда Баткен областында 27, Ош областында 40, Жалал-Абад областында 32 киши туура келет (ушул эле учурда Ысык-Көл областында – 11, Нарын областында – 6, Талас

областында – 21 жана Чүй областында 42 киши туура келет). Мындан калктын жыштыгы республиканын түштүк аймагында өтө жогору экендигин көрүүгө болот. Ал эми Араван, Кара-Суу жана Ноокат райондорунун түздүктүү зоналарында бул көрсөткүч 100-150 адамды түзөт.

3.6-табл. түштүк аймак боюнча калктын жайгашышы жана анын айылдык жана шаардык структурасы келтирилди.

3.6-таблица

Кыргызстандын түштүк аймагынын калкынын жайгашуусу*

	Бардык калк, миң киши	Анын ичинен	
		шаардык	айылдык
Баткен областы	492,6	116,2	376,4
Жалал-Абад областы	1146,5	248,5	898,0
Ош областы	1259,7	95,9	1163,8
Ош шаары	275,7	248,1	27,6
Бардыгы	3174,5	708,7	2465,8

*2016-жылдын 1-январына крата КР Улуттук статистика комитетинин маалыматы.

Бул таблица көрсөткөндөй, аймактын көпчүлүк калкы айыл жерлерде жашашат. Демек, бул рекреациялык жактан потенциалдуу деп эсептелинген жерлер дагы деле айыл чарба ишмердүүлүгүнө тартылышын шарттайт.

Антропогендик иш-аракеттердин натыйжасында аймактын көпчүлүк жерлеринде жаратылышка болгон жүк кескин байкалат да, анын биринчилик көрүнүшү түп тамырынан өзгөрүүгө дуушар болгон. Мисалы, 30 миң км аралыктагы мелиоративдик каналдар жана 21 млрд. м³ өлчөмдөгү суу сактагычтар (Базар-Коргон, Найман, Папан, Токтогул, Төрт-Күл ж.б.) сыяктуу экинчилик суу экосистемалары, 986,5 миң га сугат жерлери – буга айкын мисал. Ошондой эле тоо-кен казуу, ГЭС куруу, жаңы электр линияларын тартуу, автожолдорду куруу ж.б.у.с. ири масштабдагы иштер жүрүп жатат. Табигый ландшафттардын ордуна калктуу пункттар пайда болууда.

Эгерде калктын жыштыгы менен азыркы жүрүп жаткан табигый кырсыктардын болуу процессин байланыштырып карасак, түздөн-түз байланыш көрүнөт. Башкача айтканда, учурда Кыргызстандын түштүк

аймагында анын түндүк областтарына караганда табигый кырсыктар (сел, жер көчкү ж.б.) бир кыйла көп болуп жаткандыгы анык.

Жогорудагы белгиленген антропогендик факторлор аймактын экологиялык маселелеринин курчушуна алып келип, социалдык жана экономикалык көйгөйлөрдүн пайда болушун шарттайт. Илимий-экологиялык жактан негизделбеген экономикалык, социалдык, техникалык ж.б. иш-аракеттер аймактагы жаратылыш ресурстарынын сарамжалсыз пайдаланышы, айыл чарба аянттарынын деградияланышы, токой ресурстарынын аянттарынын кыскарышы, биологиялык ар түрдүүлүктүн азайышы, аба жана суу чөйрөсүнүн булганышы сыяктуу бир катар экологиялык маселелердин пайда болушуна алып келди жана алар күндөн-күнгө күчөп жатат.

Калктын жашоосунун сапатын аныктоочу негизги факторлордун бири – атмосфералык абанын абалы болуп саналат. Дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүндөй эле Кыргызстанда да шаарлардын атмосфералык абасынын булгануусунун эң негизги булагы болуп автотранспорт эсептелет, башкача айтканда, жалпы булгануунун 80%га чейинин түзөт.

Автомобилдердин кыймылдаткычы аркылуу иштелип чыккан газдар 200гө жакын затты камтыйт да, алардын көпчүлүгү уулуу болуп саналат. Бул зыяндуу заттардын негизги бөлүгүн көмүртектин кычкылы, көмүртектүү суутек жана азоттун кычкылы, сажа жана бенз(а)пирен түзөт. Автомобилден чыккан түтүндүн эң коркунучтуусу, кээде бензиндин курамына кошулуучу коргошундун кошулмасы болуп саналат. Алсак, Россияда чыгарган бензиндин 75%ы этилдештирилген жана 0,17 ден 0,37 г/л ге чейин коргошунду камтыйт [38, 141-143-б.].

Мындан сырткары, изилденип жаткан аймак боюнча атмосферага стационардык булактардан чыгарылган зыяндуу заттардын көлөмүн 3.7-табл. көрүүгө болот.

3.7-таблица

Аймак боюнча атмосферага стационардык булактардан

чыгарылган зыяндуу заттар, миң т*

Аймактык бирдиктер	2008	2009	2010	2011	2012
Баткен областы	0,6	0,6	0,3	1,6	1,3
Жалал-Абад областы	2,1	79,8	2,5	2,4	2,3
Ош областы	0,1	0,1	0,1	1,0	2,2
Ош шаары	0,6	0,8	0,9	1,3	1,1
Жалпы	3,4	81,3	3,8	6,3	6,9

*Окружающая среда в Кыргызской Республике. Статистический сборник, 2008-2012. -Бишкек, 2013. С. 13.

Тилекке каршы, жогорку таблица атмосферага чыккан зыяндуу заттардын көлөмүнүн өсүүсүн көрсөтөт. Кыргызстандын түштүк аймагындагы шаарлардын ичинен Ош шаарынын чаң концентрациясы ПДКдан 3,3-6 эсеге, Жалал-Абад шаарында 4 эсеге, Таш-Көмүрдө 5,3-14,7 эсеге чейин ашык. Ошондой эле Ош шаарынын атмосферасынын булгануу спектри ПДКдан азоттун кош кычкылы 2 эсеге, азоттун кычкылы 1,5 эсеге, формальдегид 1,3 эсеге, бензол(А)пирен 11 эсеге жогору.

Суу – жаратылыш ресурстарынын ичинен эң баалуусу. Бүгүнкү күндө суу ресурстарын эң көп пайдалануучулардын бири айыл чарбасы болуп саналат. Тактап айтканда, дүйнө жүзү боюнча колдонулуп жаткан ичүүгө жарамдуу суунун 65%ы айыл чарбасынын керектөөсүнө жумшалууда. Ал колдонулган суунун $\frac{3}{4}$ бөлүгү кайра кайтпайт: көпчүлүк бөлүгү асманга бууланып кетсе, дагы бир бөлүгү жерге сиңип кетет, ал эми калган бир аз бөлүгү пестицид жана минералдык жер семирткичтердин калдыктары менен булганган абалда кайра агын сууларга кошулат.

Кыргызстандын сугат ж.б. айыл чарба иштерине сууну эң ири керектөөчүлөрүнө Чүй (23,9%) жана Ош (17,4%) областтары кирет. Ал эми күнүмдүк турмуш-тиричиликке керектөөчүлөрдүн алдынкылары болуп Бишкек жана Ош шаарлары болуп эсептелет.

Ал эми аймак боюнча суу иштетүүнүн көлөмү жана түрлөрү боюнча маалыматты 3.8-табл. көрүүгө болот:

3.8-таблица

Аймак боюнча суу пайдалануу түзүмү (2012-жылга)*

Пайдалануу	Баткен	Жалал-	Ош	Жалпы
-------------------	---------------	---------------	-----------	--------------

структурасы, млн m^3	областы	Абад областы	областы ¹	республикада пайдалануудагы үлүшү, %
Жалпы пайдаланылган анын ичинен:	477,6	714,7	867,9	42,3
-өнөр жай керектөөлөрүнө	-	4,0	10,5	17,63
-турмуш-тиричиликке	1,4	12,1	42,0	39,44
-сугат жана айыл чарба керектөөлөрүнө	472,0	697,6	857,4	44,4
-башка керектөөлөр	4,2	1,0	-	

¹Ош шаарын кошкондо.

*Окружающая среда в Кыргызской Республике. Статистический сборник, 2008-2012.
–Бишкек, 2013. С. 22-23.

Изилденип жаткан аймак боюнча 2012-жылга карата жер үстүндөгү сууларга 0,7 млн. m^3 булганган суу кошулган. Бул көрсөткүч 2010-жылы 1,8 млн. m^3 түзгөн жана акыркы 2 жылдын ичинде ар түрдүү экологиялык иш-аракеттердин натыйжасында 2,5 эсеге азайтууга жетишкенин көрүүгө болот.

Айдоо жерлерди туура эмес пайдалануунун натыйжасында жерлер суу жана шамал аркылуу эрозияга учурап, көп жерлер шорлонуп жатат. Республиканын түштүк аймагында 2012-жылга 253 га (Баткен областында – 42, Жалал-Абад областында – 23, Ош областында – 188 га) айдоо аянттары шорлонуунун жана сазга айлануунун натыйжасында иштен чыккан. Ал эми тоо экосистемасындагы чөп, бадал жана дарактардан турган өсүмдүктөрдүн көп түрдүүлүгүнүн азайышы экологиялык тең салмактуулугунун бузулушуна алып келди (буга малдын санынын кескин өсүшү жана элдин бадал-дарактарды отун жана курулуш материалдары катары пайдаланышы себепкер). Натыйжада жер-жерлерде көчкүлөрдүн, селдердин жүрүшү көбөйүп, изилденип жаткан аймак боюнча жалпы 432 га айдоо аянты керектен чыккан. Ошондой эле айдоо жерлердин гербициддер, пестициддер ж.б. химиялык канцерогендик, мутагендик заттар менен булганышынан айдоо жерлердин түшүмдүүлүгү төмөндөп жатат. Жалпы аймак боюнча 2012-жылда 251,9 миң т пестицид колдонулган. Бул уулуу заттар (айрыкча пахта жана тамеки айдалган райондордо) жүрөк-кан тамыр, боор, тери, нейро-психикалык оорулар менен ооруган адамдардын санынын өсүшүнө

жана балдардын чала жан, өлүү, мунжу же кем акыл төрөлүшүнүн көбөйүүсүнө жана калктын генофондунун бузулушуна алып келип жатат.

Бул багытта айыл калкынын турмуш шарты жакшы болушу үчүн топурактын асылдуулугун жогорулатуу керек. Эгерде өз убагында эрозияны төмөндөтүү боюнча иш-чаралар көрүлбөсө, топурактын асылдуулугунун төмөндөшүнөн экономикалык жана социалдык чыгымдар көбөй берери анык.

Албетте, Батыш өлкөлөрүнө салыштырганда, Кыргызстанда агрохимикаттар өтө аз колдонулат. Республикада союз учурунда химиялык жер семирткичтерди колдонуу 180 кг/га ны түзгөн. Учурда айыл чарбасына органикалык жер семирткичтерди (кык) колдонуу барган сайын көбөйүүдө ($1-5 \text{ т/га}$ ны түзөт).

Жерлерди экстенсивдүү пайдалануунун натыйжасында Кыргызстандын түштүк аймагында түздөн-түз же кыйыр түрүндө өзгөрүлбөгөн экосистемалар калган жок. Биологиялык көп түрдүүлүктүн айрым түрлөрүнүн генофонддору жана экофонддору жок болуунун алдында турат.

Мал жайыттарды туура эмес, баш аламандыкта пайдалануунун натыйжасында жайыттар жакырданып, пайдасыз формага айланууда. Мисалы, акыркы 20 жылдын ичинде жайыттардын биологиялык продукциясы 2 эсеге азайган. Ал эми түштүк аймакта мал санынын көптүгүнө байланыштуу жайыттардын абалы эң эле оор.

Аймактын кээ бир территорияларында сел жана жер көчкүлөрдүн күчөшү менен радиоактивдүү элементтер менен булгануу коркунучу күчөп жатат. Мисалы, Майлуу-Суу шаарынын жака-белдериндеги радиоактивдүү элементтер сакталуучу жайларда радиация 300 мкР/с чейин жетет. Бул аймактарда радиоэкологиялык абал өтө кооптуу. Себеби, аталган шаардын айланасында 70 ке жакын жер көчкү жүрүүчү жерлер аныкталган. Эгерде бул аймактарда жер көчкүлөр же селдер жүрсө, анда радиоактивдүү элементтер сакталган сакрофагдар ачылып, радиоизотоптор менен Фергана өрөөнү булганып, бүт Борбордук Азия үчүн дагы өтө коркунучтуу болуп эсептелет.

Кыргызстандын аймагындагы экинчилик экосистемалар – суу сактагычтардын беттик аянтынын көбөйүп жатышы мурда табигый жол менен калыптанган аба ырайынын, жаан-чачындын нормаларынын тең салмактуулугунун бузулушуна алып келип, экономикалык, социалдык, экологиялык-медициналык жактан терс кедергисин тийгизип жатат. Буга мисал катары Кара-Суу жана Өзгөн райондорунун территориясына таандык Кемпирабад суу сактагычына жакын орун алган айылдарды (Ана-Кызыл, Шоро-Башат, Жаңы-Арык) келтирсе болот.

Мына ушуга байланыштуу азыркы мезгилде кайра калыбына келүүчү табигый ресурстарды “керектеген” өндүрүштөрдү (мал чарбачылыгы, анын ичинде аарычылык, айбан чарбасы, балык өстүрүү, топоз чарбасы ж.б., өсүмдүк өстүрүүчүлүк, анын ичинде табигый жана маданий тоют өсүмдүктөрүн өстүрүү, токой чарбасы, мергенчилик ж.б.) сактоо жана өнүктүрүү менен катар туризм тармагын жайылтуу керек.

Мындан мурда белгиленгендей, туризм экологиялык принциптерге негизделип, жаратылышты коргоого кызыкдар болуп иш-аракет жүргүзгөн тармак катары Кыргызстандын түштүк аймагында да толук кандуу калыптанышы жана өнүгүшү талапка ылайык. Анын ишмердүүлүгү геосистемалардын (аба, суу, жер ж.б.) жогоруда айтылган ар кандай (химиялык, биологиялык ж.б.) булгануулары менен коштолбойт. Бирок ошол эле мезгилде туризм тармагынын эффективдүү иштеши жаратылыштын геоэкологиялык шарттарынан түздөн-түз көз каранды.

Мына ушуга байланыштуу тигил же бул территорияны рекреациялык максатта өздөштүрүү үчүн жекелик жана интегралдык баалоонун натыйжаларын колдонуп, аймактагы азыркы калыптанган экологиялык-географиялык шарттарды (абалдарды, жагдайларды, кырдаалдарды) эске алуу менен Кыргызстандын түштүк бөлүгүнүн геоэкологиялык жактан рекреациялык жагымдуулук деңгээлдерин бийиктик боюнча зоналаштыруу картасын иштеп чыктык (3.1-карта). Ал таблица түрүндө төмөнкү көрсөткүчтөрдөн турат (3.9-табл.).

**Территориянын табигый-туристтик потенциалынын
бийиктик боюнча рекреациялык жагымдуулук деңгээлдеринин
көрсөткүчтөрү**

Катары	Деңиз деңгээлинен бийиктиги, м	Жагымдуулук деңгээли	Ресурстары	Туризмдин ыктымалдуу түрлөрү
1	400-1000	Салыштырмалуу жагымдуу	Айдоо жерлер, бактар, эс алуу парктары, дарыя жайылмалары, суу сактагычтар, каналдар ж.б.	Агрардык, таанып-билүү, иштиктүү, шаардык ж.б.
2	1000-2000	Жагымдуу	Айдоо жерлер, талаалар, шалбаалар, токойлор (жаңгак-жемиш), дарыя жайылмалары, термоминералдык булактар, гелиотерапияга ылайыктуу аба ырайы, суу сактагычтар ж.б.	Ден соолукту чыңдоо, дарылануу, экологиялык, аңчылык, “жыйноо” ж.б.
3	2000-3500	Эң жагымдуу	Арча, карагай, жаңгак-жемиш токойлору, түрдүү бадалдардын аянттары, альпы жана субальпы шалбаалары, жайлоолор, таза аба жана суу, термоминералдык булактар, салкын аба ырайы, кооз пейзаж ж.б.	Таанып-билүү, экологиялык, ден соолукту чыңдоо, жайлоо-туризм, дарылануу (мисалы, кымыз менен), спорттук, окуялуу, треккинг ж.б.
4	3500-4500	Жагымдуу	Арча токойлору, бадалдар, аска-зоолуу жана корум таштуу жерлер, ашуулар, туруксуз аба ырайы ж.б.	Экологиялык, окуялуу, анын ичинде экстремалдуу, аңчылык, треккинг ж.б.
5	4500дөн жогору	Салыштырмалуу жагымдуу	Орографиялык татаал рельеф, катаал жана өзгөрүлмөлүү аба ырайы, тоо чокулары, кар-	Тоо туризми, альпинизм, экстремалдык туризмдин башка түрлөрү

		мөңгүлөр ж.б.	
--	--	---------------	--

Эми ар бир бийиктик зонасына өзүнчө токтолуп өтөбүз.

Алсак, 1-зона – 400-1000 м ге чейинки бийиктиктеги мейкиндик антропогендик иш-аракеттер аркылуу дээрлик 80-90%га өздөштүрүлгөнүнө байланыштуу экологиялык-туристтик жактан “салыштырмалуу жагымдуу” категорияга ээ болду (мында туризм үчүн жагымсыз же жараксыз жерлер жок принцибин колдодук). Белгилеп кетсек, мындай чөлкөмдө калктуу пункттардын негизги бөлүгү (анын ичинде шаарлар) жайгашып, жер жана суу ресурстары өнөр жай жана айыл чарба ишмердүүлүктөрүнө толук тартылган. Ландшафттардын маданий түрлөрү басымдуу. Туризм үчүн кызыктуу табигый предметтер жана кубулуштар жокко эсе. Бирок ошого карабастан туризмдин таанып-билүү, иштиктүү, шаардык, агрардык ж.б. түрлөрүн жайылтууга болот.

2-зона – 1000-2000 м ге чейинки бийиктиктеги мейкиндик “жагымдуу” категориясына кирди. Бул зонада да антропогендик ландшафттар (калктуу пункттар, айыл чарба жерлери ж.б.) аянты боюнча кеңири таркалган. Бирок айрым жерлерде табигый талаалар, шалбаалар жана токойлор кездешет. Аба ырайы туруктуу. Айрыкча дарыя боюндагы токойлор басымдуулук кылып, дарыя жайылмаларында эс алууга өтө ыңгайлуу. Термоминералдык суулардын булактары, Арстанбап жаңгак-жемиш токойлорунун негизги массивдери да ушул зонага туура келиши анын рекреациялык жагымдуулук касиетин дагы да жогорулатат. Бул территорияларда ден соолукту чыңдоо, дарылануу, экологиялык, аңчылык, “жыйноо” ж.б. турларды уюштуруу эң ыңгайлуу.

3-зона – 2000-3500 м бийиктиктеги мейкиндик туризм үчүн “эң жагымдуу” деп табылды. Анткени, мында тоо экосистемасына мүнөздүү нукура компоненттер жана касиеттер таркалган: арча, карагай токойлорунун массивдери, түрдүү бадалдардын кеңири аянттары, альпы жана субальпы шалбаалары, чөп каптоонун жыштыгы жана көп түрдүүлүгү ж.б., ошондой эле абанын жана суунун тазалыгы. Аба ырайы да салыштырмалуу туруктуу.

Туризм үчүн айрыкча альпы жана субальпы шалбаалары уникалдуу ресурс катары туристтерди, анын ичинде чет элдиктерди тартуучу потенциалга ээ. Мына ушуга байланыштуу мында туризмдин таанып-билүү, экологиялык, ден соолукту чыңдоо, жайлоо-туризм, дарылануу (мисалы, кымыз менен), спорттук, окуялуу, треккинг ж.б. түрлөрүн өнүктүрүүгө табигый шарттар бар.

4-зона – 3500-4500 м бийиктиктеги мейкиндик кайрадан “жагымдуу” категориясына түшөт. Себеби, мындай территорияларда бийиктикке байланыштуу табигый-туристтик ресурстардын түрдүк курамы бир кыйла азаят. Алсак, дарактуу токойлор, мисалы, арчалар бадал жана жайылып өсүү (стланик) формаларына өтөт. Чөп каптоо бийик эмес жана түрдүк жактан жарды. Аска-зоолуу жана корум таштуу жерлер көп. Аба ырайы туруксуз жана суткалык температура кескин термелип турат. Мындай жерлерде экологиялык, окуялуу, анын ичинде экстремалдуу, аңчылык, треккинг сыяктуу туризмдин түрлөрүн уюштуруу мүмкүн.

Акыркы 5-зона – 4500 м ден жогорку мейкиндик “салыштырмалуу жагымдуу” территория деп табылды. Бул зона экологиялык жактан эмес, орографиялык жактан пайдаланууга татаал мүнөзү менен бааланат. Аба ырайы өтө катаал жана өзгөрүлмөлүү. Туристтик ресурстардын ичинен негизинен тоо туризми жана альпинизм үчүн кызыктуу аска-зоолор, мөңгүлөр жана тоо чокулары жайгашкан. Ошондуктан бул зона туристтердин кеңири массасына жеткиликтүү эмес жана физикалык жактан атайын даярдыгы барларды гана кабыл ала алат. Негизинен экстремалдык турларды уюштурууга ыңгайлуу.

Мына ошентип, Кыргызстандын түштүк бөлүгүнүн территориясын бийиктик боюнча туристтик райондоштуруу туризм тармагынын аймакта горизонталдуу жана вертикалдуу жайгашуусун экологиялык жактан негиздейт, бар туристтик ресурстарды сарамжалдуу пайдаланууну аныктайт. Албетте, территорияны туризм жаатында экологиялык-функционалдык

жактан мындай зоналаштыруу тармактын аймакта өнүгүү жана жайгашуу стратегиясын иштеп чыгууда илимий база боло алат.

Албетте, территориянын геоэкологиялык шарттарын талдоодо табигаттын коркунучтуу кубулуштарынын болуусун жана кедергисин эске алуу талап кылынат. Анткени, Кыргызстан тоолуу өлкө катары анын территориясы коркунучтуу табигый кубулуштардын көп түрдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Адистердин маалыматы боюнча, алардын кеңири таралган 20 түрү белгилүү: жер титирөөлөр, селдер, суу басуулар, жер көчкүлөр, кар көчкүлөр, сүрүлүүлөр, фирн-муз көчкүлөрү, катуу шамалдар, нөшөрлөр, муз тайгак, мөндүр, үшүк алуу, кургакчылык, суу каптоолор, термокарст, солифлюкция, мөңгүлөрдүн, таштардын, корумдардын пульсациясы жана жылуусу, кыртыш сууларынын көтөрүлүүсү, жут ж.б. Бул стихиялык кубулуштардын таркалышы, кайталануусу, келтирген зыяны ар жылдарда ар кыл болот [42, 126-б.]. Кээ бир изилдөөлөр боюнча, Кыргызстандын территориясынын 90%ын сел коркунучундагы аймактар түзөт (айрыкча түштүк аймагы бул боюнча эң активдүү райондорго кирет), кар көчкү жүрүүчү аймактар – 42,3% [4, 199-212-б.].

Табигый коркунучтуу кубулуштардын туризм ишмердүүлүгү үчүн да кедергиси ар кандай деңгээлде бааланып, тоолуу-талаа шарттарында селдер, жер көчкүлөр, кар көчкүлөр, сүрүлүүлөр, фирн-муз көчкүлөрү, катуу шамалдар, нөшөрлөр, мөңгүлөрдүн, таштардын, корумдардын пульсациясы жана жылуусу ж.б. туристтердин өмүрү жана алардын ден соолугу үчүн коркунуч жаратат. Ал эми жер титирөөлөр, селдер, суу басуулар, жер көчкүлөр, кар көчкүлөр, сүрүлүүлөр, фирн-муз көчкүлөрү, катуу шамалдар, суу каптоолор, кыртыш сууларынын көтөрүлүүсү туристтер менен кошо аларды тейлеген ишканаларынын имараттарына, башка курулмаларына да зыян алып келиши мүмкүн. Мына ошондуктан табигаттын компоненттерине баалоо жүргүзүүдө сөзсүз түрдө жогорку аталган табигый коркунучтуу кубулуштардын болуу ыктымалдуулугун жана күчүн (кесепетин) эсепке алуубуз керек. Бул мааниде өлкөнүн түштүк областтары аталган

коркунучтуу кубулуштардын (айрыкча жер көчкү, сүрүлүү, сел ж.б.) саны жана күчү боюнча башка областтардан алдыда тургандыктан өзгөчө көңүл бурууну талап кылат.

Ошентип, республиканын түштүк аймагынын экологиялык абалын талдоо төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга негиз берди:

-аймакта жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануунун негизинде туруктуу өнүгүүгө өтүү;

-баалуу рекреациялык мааниси бар табигый ресурстарын азаюудан жана булгануудан сактоо;

-айыл чарбасын экологиялаштыруу жана айыл чарба тармагын өнүктүрүүгө түрткү берүүчү айыл туризмдин калыптандыруу;

-айлана-чөйрөнү коргоо жана жаратылыш ресурстарын пайдаланууну үнөмдөштүрүү жаатында долбоорлорду иштеп чыгуу;

-маанилүү рекреациялык ресурстарды туура пайдалануу аркылуу аймактын социалдык-экономикалык жактан өсүп-өнүгүүсүн камсыз кылуу.

3.3. Жаратылышты рекреациялык пайдалануунун учурдагы өзгөчөлүктөрү жана багыттары

Дүйнөдөгү социалдык-экономикалык өнүгүүнүн ургаалдуу темпи адамдардын жашоо абалын жакшыртуу менен бирге анын курчап турган табигый чөйрөсүнө тескери таасирин тийгизип жатат. Атмосфералык абанын, суу акваторияларынын булганышы, табигый ландшафттын аянттарынын азайышы, топурак кыртышынын түшүмдүү катмарынын жукарышы, токой жана казылып алынуучу ресурстарынын түгөнүп бара жаткандыгы, биотүрдүүлүктүн азайышы сыяктуу маселелер глобалдык мүнөзгө ээ болууда. Айлана-чөйрөгө болгон антропогендик басымдын мындай деңгээлге чыгышы жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу маселелерин алдыңкы планга алып чыгып, улуттук гана эмес, эл аралык маанилүү маселеге айландырды.

Жаратылышты пайдалануу деп, бул адамзат тарабынан курчап турган жаратылыш чөйрөсүнүн пайдалуу касиеттерин (экологиялык, экономикалык, маданий, ден соолукту чындоочу ж.б.) колдонуу мүмкүнчүлүгүн айтабыз. Өндүрүштүн бардык тармактары боюнча жаратылышты пайдаланууну жакшыртуу жаратылыш ресурстарын комплекстүү колдонуу принцибинин негизинде аткарылышы зарыл. Бул принциптин негизинде аймактын жаратылыш ресурстарын максаттуу колдонуп, адамзат менен жаратылыштын ортосунда гармониялуу мамиле түзүү менен айлана-чөйрөгө болгон зыяндуулуктун көлөмүн азайтса болот.

Туризм – чарба тармагы, анын ишмердүүлүгү жаратылыш ресурстарын пайдаланууга багытталган. Бирок аталган тармактын ресурсту колдонуусунун өзгөчөлүгү бар, ал туура жүргүзүлгөн иш-чарада жаратылыштын айлануусунан ресурсту “ажыратып” албайт. Анын мындай касиети көп адабияттарда баса белгиленген. Мисалы, академик Т.Койчуев жетекчилигиндеги Адам өнүгүүсү боюнча отчетто туризм экологиялык кооптуулугу боюнча дарактарды кыюу, ашыкча мал жаюу, аңчылык жана балык уулоо, жол салуу, пайдалуу кен байлыктарды казуу, гидроэлектр станцияларын куруу сыяктуу адам ишмердүүлүктөрдөн кийин акыркы орундарды ээлей тургандыгы айтылган [69, 45-б.]. Ошондой эле А.Низамиев өлкөдө туризм тармагынын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн негизги аргументи катары анын так ошол экологиялык коопсуздугун көрсөтүп келет. Тагыраак айтканда, ал туризм экологиялык тең салмактуулукту бузбайт, жаратылыш ресурстарын түгөтпөйт (тиешелүү экологиялык талаптарды сактаган шартта) деп белгилейт. Туризмдин ийгиликтүү иштеши үчүн ыңгайлуу климат, табигый чөйрө, суу менен абанын тазалыгы, флора менен фаунанын ар түрдүүлүгү, маданий-тарыхый жана башка эстеликтердин болушу керек. Ошондуктан туристтик ишмердүүлүк экологиялык жактан таза чөйрөнү сактаганга жана анын байлыктарын көбөйтүүгө кызыкдар [65, 15-16-б.; 64, 18-б.]. Демек, туризм жаратылыш ресурстарын колдонууда

комплекстүүлүгү менен мүнөздөлөт жана түшкөн кирешенин кандайдыр бир бөлүгү жаратылыш ресурсун кайра калыбына келтирүүгө жумшалат.

Мындан улам туризм экономиканын башка тармактарынан айырмаланып, жаратылыш комплекстерине антропогендик басымды жөнгө салууда кызыкчылыгы жогору экендигин баса белгилөөгө болот.

Бирок туризм ишмердүүлүгү жаратылыш ресурстарын пайдалануу өзгөчөлүгү менен айырмаланганына карабастан кандайдыр бир деңгээлде жаратылыш ресурстарын сөзсүз колдонот. Бул аргументти түшүндүрүү максатында А.Г.Низамиевдин кыдыруунун максаттары боюнча туризмдин 3 деңгээлдеги түрдүк курамынын классификациясын пайдаландык [66, 40-б.]. Тактап айтканда, ошол классификацияны берүү менен биз төртүнчү көрсөткүчтү – туризмдин келтирилген ар бир түрүнүн жаратылыш ресурстарын колдонуу деңгээлин (чегин) аныктоого аракет жасадык (3.10-табл.)

3.10-таблица

Туризмдин кыдыруунун максаттары жана жаратылыш ресурстарын пайдалануу деңгээли боюнча классификациясы

1-деңгээлдеги түрү	2-деңгээлдеги түрү	3-деңгээлдеги түрү	Ресурстардын колдонуу деңгээли
1.Таанып-билүү туризми	1.1.Жаратылыштык	1.1.1.Экологиялык 1.1.2.Токой 1.1.3.Тоо ж.б.	+++ +++ +++
	1.2.Маданий	1.2.1.Айыл 1.2.2.Шаар ж.б.	++ -
2.Ден соолукту чыңдоо	2.1.Активдүү	2.1.1.Тоо жүрүшү 2.1.2.Сууда сүзүү	+++ ++
	2.2.Пассивдүү	2.2.1.Сейилдөө ж.б.	+++
3.Дарылануу (курорттук) туризм	3.1.Климаттык дарылануу		++
	3.2.Бальнеотуризм		++
	3.3.Пелиодотуризм ж.б.		++
4.Спорттук туризм	4.1.Активдүү	4.1.1.Треккинг 4.1.2.Лыжа тебүү ж.б.	+++ +++
	4.2.Пассивдүү	4.2.1.Спорттук иш-чараларды тамашалоо	-
5.Промыселдик туризм	5.1.Аңчылык		+++
	5.2.Балык уулоо		+++
	5.3.“Жашыл” аңчылык	5.3.1.Улуттук аңчылык 5.3.2.Фотоаңчылык	+++ +++

	5.4.“Жыйноо”	5.3.3.Видеоаңчылык ж.б. 5.4.1.Мөмө-жемиштерди терүү 5.4.2.Пайдалуу чөптөрдү чогултуу ж.б.	++ ++ +++ +++
6.Окуялуу туризм	6.1.Экстремалдуу 6.2.Экзотикалык	6.1.1.Альпинизм 6.1.2.Спелеотуризм 6.1.3.Рафтинг 6.1.4.Космостук ж.б. 6.2.1.Жайлоо-туризм 6.2.2.“Аномалдык” ж.б.	+++ +++ +++ + ++ +
7.Иштиктүү туризм	7.1.Иштиктүү-коммерциялык 7.2.Илимий	7.1.1.Иш сапарлары 7.1.2.“Шоп”-туризм ж.б. 7.2.1.Конгресс-туризм 7.2.2.Экспедициялык ж.б.	- - - ++
8.Диний туризм	8.1.Кичи зыяратчылык 8.2.Чоң зыяратчылык		++ +
9.Конок туризми			-

Демек, туризмдин ар бир түрү (формасы) өз ишмердүүлүгүнө жараша жаратылыш ресурстарын колдонуу деңгээли боюнча бири-биринен айырмаланат. Муну менен жаратылышты пайдалануунун туристтик тиби өзгөчө экендигин белгилөөгө болот. Мисалы, спорттун тоо-лыжалык түрү антропогендик басымга туруксуз болгон тоо экосистемасы менен тыгыз байланышкан. Бул экосистема өзүнө ар түрдүү типтеги уникалдуу ландшафттарды камтыйт. Ошондуктан тоо-лыжалык туризмди өнүктүрүү тоо экосистемасына жагымсыз таасир эте турган техникалык системаларды жана инженердик курулмаларды курууну талап кылат. Акыркы жылдары тоо-лыжалык спорт менен алектенген адамдардын саны өскөн сайын дүйнөлүк (анын ичинде Альпы тоолору зонасында) тоо-лыжалык курортторундагы токой ландшафттарынын кескин бузулгандыгы тууралуу адистер айтышууда [52, 168-б.]. Лыжанын темирлүү кырлары жаш чыгып келе жаткан дарак-бадалдардын көчөттөрүн кыркып кетет. Ал эми жаз алдында тапталган топурак жай бою өзүнүн түшүмдүүлүк касиетин калыбына келтиргенге жетишпей калат.

Мына ушуга байланыштуу тоо экосистемасында туристтик ишмердүүлүктү уюштуруучулар төмөнкү принциптерди эске алуусу зарыл:

-тоо канчалык бийиктеген сайын жаратылыш комплексине антропогендик басымды азайтуу жана жаратылышты коргоо иш-аракеттерин күчөтүү;

-тоо бийиктеген сайын туристтер өзүн-өзү камсыз кылуусу жана техникалык камсыздоону минимумга түшүрүү.

Территорияны рекреациялык максатта оптималдуу жана сарамжалдуу пайдалануу – тармактын өнүгүүсүн жана жайгашуусун уюштуруунун негизги багыты. Экономиканын жаңы тармагы катары туризмди да өнүктүрүүдө анын жаратылыш комплексине тийгизген таасирлерин туура баалоо аркылуу терс жактарын төмөндөтүү боюнча теориялык жана практикалык иш-чаралар талап кылынат. Азыркы учурда көпчүлүк илимпоздор жана изилдөөчүлөр туристтик индустриянын айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин азайтуу боюнча төмөндөгүдөй бир катар усулдарды жана жолдорду сунушташууда: укуктук жөнгө салуу; экономикалык жөнгө салуу; аймакты функционалдык маанисине жараша зоналарга бөлүү [17, 133-134-б.].

Көпчүлүк өнүккөн өлкөлөрдө экономикалык иш-аракеттердин өнүгүүсүндө укуктук жөнгө салуу өзүнүн ийгилигин бергендиги маалым. Акыркы учурда туризмдин базасында экологиялык укук системасын түзүү зарылчылыгы пайда болду. Ал жалпы экологиялык укуктардын төмөндөгүдөй негизги принциптерине таянышы шарт:

-коомдун туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуучу экономикалык жана экологиялык кызыкчылыктардын илимий негизде айкалышы;

-айлана-чөйрөнү коргоо жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу иш-аракеттерин мамлекеттик жөнгө салуу;

-адамдын ден соолугун жана өмүрүн коргоо приоритети, калктын жашоосу, эмгеги жана эс алуусу үчүн жагымдуу экологиялык шарт түзүү;

-жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу;

-жаратылышты пайдалануудагы акы төлөө иш-чарасын жүргүзүү;

-мыйзамдын экологиялык талаптарын сактоо, аны бузгандыгы үчүн жоопкерчилик тартуу;

-курчап турган жаратылыш чөйрөсүн коргоо жаатында эл аралык кызматташууну өркүндөтүү.

Мындан улам дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрү туристтик иш-аракеттердин жаратылыш комплекстерине тийгизген терс таасирлерин төмөндөтүүгө багытталган өздөрүнүн экологиялык иш-чараларын иштеп чыгууга кызыкдар. Анткени, экологиялык талаптарды укуктук жана экономикалык жактан бышыктоо гана туризмдин өнүгүүсүнүн бирден бир өбөлгөсү экендиги айдан ачык.

Демек, туризм ишмердүүлүгүн уюштурууда анын географиялык, социалдык-экономикалык, укуктук аспектиери менен катар экологиялык өзгөчөлүктөрүн кароо максатка ылайык. Бул процеске бир жактуу мамиле кылуу (мисалы, экономикалык пайданы көздөө) ар тараптуу кедергисин көрсөтүп, жыйынтыгында туризм тармагынын жок болушу менен коштолушу ыктымал.

Өз учурунда И.П.Герасимов белгилегендей, мында география илиминин функциясы төмөнкү аргументтерден турат:

-азыркы коомдун өндүрүштүк ишмердүүлүгүнүн курчап турган чөйрөгө тийгизген таасирин ар тараптуу изилдөө; мындай өзгөрүүлөрдүн күтүлүүчү натыйжаларынын илимий прогноздорун иштеп чыгуу;

-коомдун өндүрүштүк ишмердүүлүгү үчүн зарыл болгон табигый ресурстарды андан ары аныктоо, аларды экономикалык жактан баалоо жана курчап турган чөйрөнү сактоо жана жакшыртууну камсыз кылуучу рационалдуу пайдалануу жолдорун табуу [18, 15-б.].

Мына ошондуктан тигил же бул территорияны туристтик максатта өздөштүрүүдө экологиянын негизги принциптери болгон комплекстүүлүк, оптималдуулук жана сарамжалдуулук көрсөткүчтөрүн башкы орунга коюу зарыл.

Көтөрүлгөн бул маселенин маңызын түшүнүү, аны ишке ашыруу үчүн адамдын иш-аракетинин жаратылыш чөйрөсүнө тийгизген таасирин карап чыгуу турат. Изилдөө максатыбызга карай, мында адамдын туристтик максатта болгон иш-аракеттерин карайбыз. Турист салттуу түрдө өз кызыкчылыгы менен чарбалык жактан аз өздөштүрүлгөн же нукура табигый көрүнүшүн сактап калган жаратылыштын тиешелүү чөйрөсүн кыдырат. Бул учурда ал активдүү же пассивдүү абалда, түз же кыйыр түрүндө айлана-чөйрөгө кандайдыр бир деңгээлде терс таасирин тийгизет:

а) басуудан топурак катмарын тапталат, тоо капталындагы топурак кыртышы сүрүлөт, чөп катмары жабыркайт, кар катмары басылат, майда курт-кумурскалар жабыркайт, айрым жаныбарлардын, айрыкча жерге уя салган канаттуулардын уялары бузулат;

б) адамдын кыймыл-аракетинен жана үнүнөн (айрыкча кыйкырыктан, музыкалык аспаптардан, ырдоодон) жаныбарлар үркүйт, чочуйт, байырлаган ордуна козголот;

в) адамдын түздөн-түз туристтик иш-аракетинен (чатырларды орнотуу, отун чогултуу, от жагуу, дары чөптөрдү чогултуу ж.б.) өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн айрым өкүлдөрү жабыркайт;

г) адамдын туура эмес иш-аракетинен өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн айрым өкүлдөрү жабыр тартат (дарак-бадалдардын бутагын сындыруу, гүл терүү, жаныбарлардын ийинин, түнөктөрүн жана уяларын бузуу ж.б.);

д) жерде жана сууда калдык-таштандыларды калтыруу.

Жогоруда келтирилген жагдайлардын курчап турган чөйрөгө таасир этүү жана басым кылуу деңгээлин төмөндөтүү максатында төмөнкү принциптерди сунуштайбыз:

а) жаратылыштын зоналдуулук жана бийиктик алкактуулук мыйзам ченемдүүлүктөрүн эсепке алуу менен туристтердин санын кыдыруучу зоналарга оптималдуу бөлүштүрүү;

б) кыдыруучу зонанын табигый (орографиялык, климаттык, гидрологиялык, биологиялык) шарттарын жана өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен турду туура уюштуруу (мисалы, тоолуу шартта экологиялык коопсуз маршруттарды иштеп чыгууда тоо экспозицияларына болуучу басымды эске алуу);

в) кыдыруу учурунда туристтер тарабынан өзүн-өзү алып жүрүү, бирөөгө жана курчап турган чөйрөгө мамиле кылуу маданиятын сактоосу; ар бир турист жаратылышка этият мамиле кылуу ою менен өз максатын ишке ашыруу;

г) кыдырган маршрутта калдык-таштандыларды калтырууну мүмкүн болушунча азайтуу; мында чирүүгө жөндөмдүү таштандыларды (мисалы, тамак-аш калдыктары, кагаз, жыгач, темир, кездеме ж.б.) көмүү, ал эми чирибеген таштандыларды (мисалы, пластик жана полиэтилен буюмдарын) өзү менен алып кетүү.

Эгер кыдыруучу зонада туристтердин саны көп болуп, табигый чөйрөнүн туруктуулугу төмөн болсо (бул айрыкча тоолуу зоналарга тиешелүү), туристтердин айлана-чөйрөнүн тиешелүү компоненттерине болгон таасири байкаларлык деңгээлден талкалоочу деңгээлге жетиши мүмкүн. Мисалы, туристтердин санынын ашыкчалыгынан жана алардын тобунун оптималдуу бөлүнбөгөнүнөн тоо капталындагы топурак кыртышы чөп катмары менен кошо сүрүлүүгө учурайт. Демек, туристтик ишмердүүлүктүн негизги терс таасирлеринин бири – топуракты таптоо жана сүрүү. Бул көйгөйдүн өтө маанилүүлүгүн чет элдик изилдөөлөр да далилдеп келет. Ал эми биздин изилдөөлөр да тоо шартында да, түздүктүү шартта да туристтик маршруттарды уюштурууда бул жагдайды биринчи кезекте эске алуу зарылдыгын көрсөттү. Дегинкисин топуракты таптоо процесси жана анын терс кедергилери бир-эки жылда байкалбайт. Айтып өтсөк, кандайдыр бир территорияны кыдырууда топурак катмарынын бышыкталуусунан (тапталуусунан) жана кургоосунан анын структурасы бузулат, аба жана ным өткөрүүчү жөндөмү азаят, тоо капталдарында кошумча топурактын сүрүлүп-

жуулуусу жүрөт. Натыйжада чөп өсүүчү кунарлуу кыртыш жоголуп, аң-жарлар пайда болот да, тоо экспозициясынын көрүнүшү бузулат. Өсүмдүк каптоосунун түрдүк курамы өзгөрөт, баалуу чөптөрдүн ордуна тикендер жана башка отоо чөптөр басымдуулук кылышы мүмкүн. Ошондой эле топурактын жуулуусунан майда бадалдар өлүп, ири дарактардын тамырлары жыңалачтанып, өсүүсүнө доо кетет.

Деграция процессинин ылдамдуулугу ар түрдүү жаратылыш зонасында бирдей эле туристтик басымдын (жүктүн) астында ар кандай болот. Түздүктүү, орточо нымдуулук сакталган, калың чөп же токой каптаган территориялар деграция процессине салыштырмалуу туруктуу келет. Тоолуу зоналар бардык чарбалык иш-аракеттердин, анын ичинде туризмдин да таасирине туруксуз. Бул рельефтин гипсометриялык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу сүрүлүү күчү менен түшүндүрүлөт. Башкача айтканда, тоо экосистемаларынын табигый факторлорунун боштугу негизинен алардын бийиктиги жана жантайыңкылыгы менен, анан дагы физиканын тартылуу жана гравитация мыйзамдары менен шартталган. Тоо каптал шартында антропогендик таасирдин астында эрозия процессин күчөтүүнүн натыйжасында топурактын жоголуусу түздүктүү шартка салыштырганда бир кыйла тез болору белгилүү. Алсак, биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй, $40-50^{\circ}$ жантайыңкы капталдарда топурак эрозиясы 8-10, ал эми $60-70^{\circ}$ жантайыңкы капталдарда 12-15 эсе тез жүрөт.

Туризм иш-аракети жаратылыш ресурстарын колдонуусунун масштабы (көлөмү, аянты) чоңдугу же кеңирилиги менен айырмаланат (мисалы, суу акваториялары, токой массивдери, тоо кыркалары ж.б.). Бирок аларга болгон экологиялык таасири салыштырмалуу чоң эмес. Бул маселени негиздөө үчүн изилдөө процессинде мал чарбачылыгы менен туристтик ишмердүүлүктүн топурак жана чөп катмарына тийгизген таасирин, башкача айтканда, басымын да аныктоого аракет жасадык. Жерди таптоодо жана топуракты бышыктоодо адамдарга караганда малдардын басымы бир кыйла чоң экендиги аныкталды. Алсак, эгер адам (көтөргөн жүгү менен кошо орточо

салмагы 80 кг деп алдык) 1 см² аянтка орточо 180-200 гр салмак менен басса, ири мүйүздүү мал (орточо салмагы 450 кг) ошондой эле аянтка 800-900 гр салмак менен, ал эми майда мүйүздүү жандыктар 350-400 гр менен басым жасашат. Ошондой эле мал жандыктары азык катары да чөп катмарын керектеп, анын массасынын азаюусуна да таасир этет. Демек, топурак жана өсүмдүк катмарынын абалына талаа шартында адамдардын таасири салыштырмалуу аз жана экологиялык талаптарды сактоо менен туристтердин көп сандагы кыдыруусун оптималдуу уюштурса болот.

Бүгүнкү күндө адамдарда убакытты туура пайдалануу, өз ден соолугуна кам көрүү, оору-сыркоолорду алдын алуу түшүнүктөрү кескин өзгөргөнүнө байланыштуу рекреациялык багыттагы зоналарда уюшулбаган массалык эс алуу сандык жана түрдүүлүк жактан күчөп жатат. Мындай максаттарда негизинен тоолуу чөлкөмдөр, көл жана дарыя жээктери, токойлор, талаалар интенсивдүү колдонууда жана аларга болгон күчтүү антропогендик басым менен коштолууда. Мындай жерлердеги кыдырууну жөнгө салуу, жаратылышты коргоо, анын компоненттерин калыбына келтирүү иш-чараларын рекреациялык басым “басып” коюп жатат. Айлана-чөйрөнүн деградациясы көз көрүнө жүрүп жатат. Биздин эсебибиз боюнча, азыркы күндө Кыргызстандын түштүк аймагында 80-100 миң адам 3 күндөн 10 күнгө чейинки турларга катышса, 500 миңге жакын адам 1 күндүк турларга (эс алууга) тартылат. Эң кейиштүүсү – 1 күндүк турлардын баары эч кандай адистештирилген ишкана-уюмдар тарабынан уюштурулбастан жана жөнгө салынбастан өтүп жаткандыгы. Тыныгуу, оюн куруу үчүн аянтты даярдоо, от жагуу менен тамак даярдоо, топурак жана чөп катмарын таптоо, таштандыларды таштоо ж.б. жергиликтүү биоценоздун табигый калыбына келүү жана өрчүү процессин бузуп жатат. Эрозиянын жантайыңкы, линиялуу жана жар пайда кылуу түрлөрү күчөөдө. Мисалы, Ак-Буура дарыясынын Ош шаарынын чегинде жайгашкан жайылмалары орографиялык жактан да, биологиялык жактан да мындан 15-20 жыл илгерки көрүнүшүн толук жоготту. Буга массалык эс алуу да өз салымын кошту

десек болот. Дарак-бадалдардын аянттары азайып, түрдүк курамы өзгөрдү, байырлаган жаныбарлардын, айрыкча канаттуулардын саны азайды.

Территорияны рекреациялык пайдалануу маселеси экотүзүмдөрдүн туруктуулугун камсыз кылууга багытталышы максатка ылайык. Бул үчүн биринчи кезекте ар бир туристтик аймактын рекреациялык басымынын ченемин аныктоо иши турат. Ал эми рекреациялык басымды рационалдуу бөлүштүрүү жана ашыкча жүк түшүрбөө үчүн территорияны зоналаштыруу иши зарыл. Ал зоналарга атайын маршруттарды жана токтоочу жайларды (автомобиль токтоо, түнөк үчүн) көрсөтүү керек. Мисалы, Россиянын шартында карагай токойлордо күнүмдүк кыдыруунун чектүү болуучу нормасы 15 адам/га, сосналуу токойлордо – 7 адам/га, калың чөптүү кайыңдуу токойлордо – 20-30 адам/га түзүшү керек. Мындай басымдар 5-7 жылдын ичинде болушу мүмкүн, андан кийин токойлорго эс алуу зарыл [38, 151-152-б.]. А.М.Ковалевдун илимий байкоосу боюнча, 10 000 адам-саат/га өлчөмүндөгү рекреациялык басымда топурактын суу өткөрүү жөндөмдүүлүгү 10 эсе, 20 000 адам-саат/га өлчөмүндө – 100 эсе төмөндөйт. Бул жетиштүү тапталуунун чеги болуп саналат [34]. Ал эми биз карап жаткан аймактын тоолуу чөлкөмдөрүнө бул көрсөткүчтөрдүн дал келбеши анык. Башкача айтканда, мында күнүмдүк кыдыруунун чектүү нормасын 30-35%га төмөндөтүү менен кароо геоэкологиялык талаптарга туура келет.

Курчап турган табигый чөйрөнү коргоо жана анын компоненттерин байытуу боюнча талаптар туристтик максатта пайдалануучу атайын территорияларды уюштурууну көздөйт. Транспорт каржаттарын тандоо, жайгашуу аянтын даярдоо, туристтердин оптималдуу санын аныктоо жана алардын жаратылыштагы иш-аракеттерин оптималдаштыруу, санитардык зонаны чектөө – уюштуруучулардын негизги кесиптик чеберчилигинин багыты жана иш-аракетинин ийгилигинин башаты.

Туристтик суроо-талаптардын өсүшү жана алардын түрдүк өзгөрүшү менен рекреациялык жаратылышты пайдаланууда экстенсивдүү формаларынан интенсивдүү формаларына өтүү турат. Бул үчүн

рекреациялык аймактарда атайын аянттарды бөлүп алып, ар түрдүү иш-чараларды уюштуруу менен эс алуучулардын негизги убактысын ошол жерлерде өткөрүү керек.

Акырында эске саларыбыз, аймактын табигый-рекреациялык потенциалынын кайра калыбына келүү жөндөмдүүлүгү табигый мыйзам ченемдүүлүктөрдүн негизинде гана сакталып жана өнүгүп турса, анын ресурстары өзүнүн табигый көрүнүшүн, структурасын жана сапатын сактоо менен туризм үчүн алда канча кызыктуулугун жана жарамдуулугун көрсөтүп турат. Жаратылышты рекреациялык пайдалануунун өзөгү ушул талаптын негизинде болуп, аны экологиялык-географиялык жактан изилдөө жана пландаштыруу төмөнкү жолдорду камтышы зарыл:

-территориянын табигый ландшафттарын, алардын структураларын, динамикасын, өнүгүү өзгөчөлүктөрүн ар тараптуу изилдөө менен ландшафттык пландоо карталарын түзүү;

-аймактын жаратылыш ресурстарын жана шарттарын инвентаризациялоо жана кадастрын түзүү, аларды пайдалануунун жана кайра калыбына келтирүүнүн схемасын иштеп чыгуу;

-жаратылыш ресурстарын жагымдуулук жана ыңгайлуулук касиеттери боюнча сандык жана сапаттык жактан баалоо, алардын туристтик сыйымдуулугун, экологиялык мүмкүнчүлүктөрүн жана туруктуулугун иликтөө, рекреациялык пайдалануудан келип чыгуучу ландшафттык же компоненттик өзгөрүүлөрдүн деңгээлин аныктоо үчүн туруктуу мониторинг жүргүзүп туруу.

НЕГИЗГИ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР

1. Аймактын (территориянын) табигый-туристтик потенциалын геоэкологиялык жактан комплекстүү баалоо чөйрөсүндөгү илимий изилдөө бул маселеге тиешелүү негизги түшүнүктөрдүн (терминдердин) жана жоболордун илимий-теориялык жана усулдук маани-маңызын ачып көрсөтүүнү талап кылат. Бул максатта диссертациялык иште “аймак”, “туристтик аймак”, “аймактык туризм”, “табигый-туристтик потенциал” ж.б. түшүнүктөргө автордук көз карашта аныктамалар берилди. Табигый-туристтик потенциалды баалоо жаатындагы ата мекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулардын изилдөөлөрү иликтенди жана Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик потенциалын баалоо боюнча критерийлерди жана усулдарды жалпылоо менен жекелик (компоненттик) жана интегралдык баалоонун системасы иштелип чыкты.

2. Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик потенциалын түзгөн жаратылыш компоненттерине (рельефи жана орографиясы, геологиялык өзгөчөлүктөрү жана кен байлыктары, климаты, суулары, өсүмдүктөрү, жаныбарлары, ландшафттары жана ӨКЖТ) мүнөздөмө берилди. Жекелик баалоонун негизинде ар бир компоненттин аймактын рекреациялык потенциалын түзүүдөгү орду аныкталды.

3. Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик потенциалын максаттуу өздөштүрүү багытында өлкөнүн туризмдин өнүгүүсүн мамлекеттик башкаруу абалына жана тармактын азыркы өнүгүү тенденцияларына талдоо жүргүзүлдү. Тармакты мамлекеттик жөнгө салуу экологиялык принциптерге негизделүүсү көрсөтүлдү. Туризм экономиканын жаңы тармагы катары динамикалуу өсүшкө ээ болуу менен жылдан-жылга территориялык жана структуралык өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Бирок изилденип жаткан аймакта туристтик потенциал толук өздөштүрүлө элек жана туристтик инфраструктураны жайылтуу зарылдыгы бар.

4. Жаратылыш чөйрөсүн коргоо – территорияны рекреациялык максатта өздөштүрүүдөгү эң башкы талап. Мында антропогендик басым жаратылыштык-рекреациялык системанын туруктуулук чек мыйзам ченемдүүлүгүн бузбашы керек. Бул максатта аймактагы демографиялык кырдаал, атмосфералык абанын булгануусу, сууну пайдалануу, жер иштетүү, табигый коркунучтуу кубулуштардын болуусу сыяктуу факторлор иликтенди.

5. Картографиялык интерпретациялоонун жардамы менен Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый ресурстарын жана шарттарын жекелик жана интегралдык баалоонун жыйынтыгынын негизинде аймактын территориясынын рекреациялык жагымдуулук картасы түзүлдү. Башкача айтканда, бийиктик боюнча рекреациялык жагымдуулук деңгээлдердин өзгөрүүсүнө карата 5 туристтик зона бөлүнүп, алардын табигый шарттары аныкталуу менен аймактык туризмдин өнүгүүгө ыктымалдуу багыттары сунушталды.

6. Аймактын табигый-рекреациялык потенциалын геоэкологиялык жагдайда комплекстүү баалоо территориянын туристтик ресурстарынын жана шарттарынын сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрү боюнча объективдүү жана динамикалуу маалыматтардын базасын түзүп, аларды эффективдүү пайдаланууга, кайра калыбына келтирүүгө жана коргоого көмөк берет. Аны туризм тармагынын өнүгүүсүн башкаруунун, туристтик ишмердүүлүктүн социалдык-экономикалык жана экологиялык натыйжаларын көзөмөлдөөнүн башкы механизми, республикалык жана аймактык деңгээлдерде туристтик ресурстардын кадастрын түзүүнүн, территориялык пландаштыруунун жана максаттуу туристтик программаларды иштеп чыгуунун инструменти катары кароого болот. Рекреациялык ресурстарды рационалдуу пайдалануу, туризм тармагынын объектилерин территория боюнча пропорционалдуу жайгаштыруу, рекреациялык басымды туура бөлүштүрүү сыяктуу иш-чараларды өткөрүүгө көмөк берет.

7. Жаратылышты рекреациялык пайдалануунун режимин жана ресурстардын калыбына келүү мүмкүнчүлүгүн сактоо менен аймактык туризмди экологиялык принциптердин негизинде өнүктүрүү зарыл. Тигил же бул зонаны туристтик максатта өздөштүрүүдө комплекстүүлүк, оптималдуулук жана сарамжалдуулук критерийлерин башкы орунга коюу зарыл. Изилдөөлөр туристтик агымдын таасири (басымы) табигый ландшафттарга (негизинен топурак жана өсүмдүк катмарына) айыл чарба жаныбарларына караганда 2-4 эсе аз экендигин көрсөттү. Тармактын мындан ары эффективдүү өсүп-өнүгүүсү жаратылыш ресурстарын жагымдуулук жана ыңгайлуулук касиеттери боюнча сандык жана сапаттык жактан баалоо, алардын туристтик сыйымдуулугун, экологиялык мүмкүнчүлүктөрүн иликтөө, рекреациялык пайдалануудан келип чыгуучу ландшафттык өзгөрүүлөргө мониторинг жүргүзүү иш-чараларын туруктуу өткөрүүнү талап кылат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Аванесова Г.А. Туризм, гостеприимство, сервис: Словарь-справочник. -Москва: Аспект Пресс, 2002. -234 с.
2. Агроклиматические ресурсы Ошской области Киргизской ССР. Гидрометеоздат /Отв. ред. Р.С.Дейч. -Ленинград, 1975. -216 с.
3. Алаев Б.А. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. -Москва: Мысль, 1983. -79 с.
4. Алексеев Н.А. Стихийные явления в природе: проявление, эффективность защиты. -Москва: Мысль, 1988. -254 с.
5. Алтымышев А. Лекарственные богатства Киргизии (природного происхождения). Изд.2-е, доп. -Фрунзе: Кыргызстан, 1976. -352 с.
6. Асыкулов Т., Чодонова Н. Состояние орехово-плодовых лесов Кыргызстана //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, № 10, 2015. -С. 4-7.
7. Атакулов С.Т., Эргешов А.А. Түштүк Кыргызстандын суу ресурстарынын туристтик мааниси //ОшМУ жарчысы, № 3, II чыгарылыш. – Ош, 2012. -131-134-б.
8. Атлас Киргизской ССР. Том I. Природные условия и ресурсы //Под ред. М.Адышева. –Фрунзе, 1987. -158 с.
9. Атышов К. Потенциал природных ресурсов горного региона и проблемы их рационального использования (на примере Республики Кыргызстан) Дисс. док. экон. наук. –Бишкек, 1992. -250 с.
10. Ахмедов Р.Ш. Рекреационная пригодность лесов Юго-Западного Тянь-Шаня //Материалы научного семинара «Актуальные проблемы географии», посвященного Дню работников лесного хозяйства Кыргызской Республики. -Ош: ОшГУ, 2004. С. 6-10.
11. Баранский Н.Н. Экономическая география. Экономическая картография. –Москва: Географгиз, 1956. -366 с.
12. Бобушев Т.С. Основы горного туризма. –Бишкек, 2008. -184 с.

13. Боголюбов В.С. Факторы и условия устойчивого развития системы туризма: региональный аспект. - Санкт-Петербург: Инфо-да, 2005. - 267 с.
14. Большой энциклопедический словарь / Под ред. А.М. Прохорова. - Москва, 2002. - 1456 с.
15. Боромбаева А. Цель организации заповедника “Кулун-Ата” и сохранение биоразнообразия данного региона // Вестник ОшГУ, спец. выпуск, 2012. - С. 159-160.
16. Ботбаева М.М. Кыргызстан өсүмдүктөр дүйнөсү. - Б., 2012, - 572 б.
17. Воскресенский В.Ю. Международный туризм. Инновационные стратегии развития. - Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. - 159 с.
18. Герасимов И.П. Роль географии в познании современного мира. Перспективы географии // Вопросы географии. Сб. 100. - Москва: Мысль, 1976. С. 6-15.
19. Государственный водный кадастр. Ежегодные данные о режиме и ресурсах поверхностных вод суши. Часть 1-2. Том XI, КССР. - Фрунзе, 1984.
20. Губанов И.А., Боцманова М.С. Лекарственные растения Киргизии. - Фрунзе, 1963. - 97 с.
21. Данилова Н.А. Климат и отдых в нашей стране (Европейская часть СССР). - Москва: Мысль, 1980. - 156 с.
22. Деркачева Л.Н. Методические подходы к интегральному анализу климатических условий для рекреационных целей // География и природные ресурсы, №2. - 2001. - С. 41-53.
23. Дроздов А.В. Выявление, оценка и использование туристско-рекреационных ресурсов России: современная ситуация, проблемы и пути их решения // Актуальные проблемы туризма: Сб. научных трудов Российской международной академии туризма. - Москва, 1997. - С. 228-232.
24. Дроздов А.В. Основы экологического туризма. - Москва: Гардарика, 2005. - 271 с.
25. Дроздов А.В. Эколого-туристский потенциал: определение, компоненты, оценка // Актуальные проблемы туризма. - Москва, 1999. С.

26. Дроздов А.В. Эколого-туристский потенциал российских регионов. Актуальные проблемы геоэкологии // Проблемы и перспективы развития туризма и рекреации в Волжском регионе. - Тверь, 2002. С.220-221.

27. Дылдаев М.М., Алымкулов У.А., Мукамбетов У.Ш. Современное состояние лесной отрасли Кыргызской Республики: оценка и перспективы развития // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, № 10, 2015. - С. 10-14.

28. Жердев В.Н., Зязина Т.В. Научные основы рекреационного природопользования Воронежской области. - Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2003. - 164 с.

29. Заиканов В.Г. Геоэкологическая оценка территорий. - Москва, 2005. - 319 с.

30. Зорин И.В., Квартальнов В.А. Энциклопедия туризма: справочник. - Москва: Финансы и статистика, 2001. - 368 с.

31. Иманкулов Б. Гидроминеральные ресурсы Кыргызстана и их рациональное использование. Автореф. докт. геол.-минер. наук. - Бишкек, 2012. - 47 с.

32. Карамолдоев Ж., Асыкулов Т., Барыктабасов Э. Биосфералык резерват жана аны Кыргызстанда түзүү. - Бишкек: Турар, 2008. - 128 б.

33. Квартальнов В.А. Туризм. - Москва: Финансы и статистика, 2002. - 320 с.

34. Ковалев А.М. Влияние рекреационных нагрузок на защитные свойства сосновых насаждений // Лесное хозяйство, № 12, 1986.

35. Ковалев Ю.П. Туристско-рекреационный потенциал: подходы к исследованию // Туризм и региональное развитие: материалы 2-ой международной научно-практической конференции. - Смоленск: Универсум, 2002. С.112-118.

36. Колосов А.В. Экономические аспекты управления природопользованием в регионе // Проблемы региональной экологии. - Смоленск: Манжента, 2001. - № 3. С. 7-21.

37. Комарова М.Е. Особенности рекреационного природопользования в

староосвоенных регионах (на примере Белгородской области) //Социальная экология в изменяющейся России: проблемы и перспективы: материалы межрегиональной (с международным участием) научно-практической конференции. Часть II. -Белгород: БелГУ, 2007. С. 87-93.

38.Комарова Н.Г. Геоэкология и природопользование. –Москва: Академия, 2007. 192 с.

39.Королева И.С. Рекреационная ценность природных парков Белгородской области //Актуальные проблемы развития туризма и гостиничного бизнеса (социально-экономические исследования): сб.науч.-исслед. работ студентов БФ СПбГИЭУ. -Белгород, 2007. С.37-39.

40.Кочуров Б.И., Бабина Ю.В., Лобковский В.А. Комплексная оценка рекреационного потенциала региона (на примере Астраханской области) //Туризм и региональное развитие: материалы 2 международной научно-практической конференции. -Смоленск: Универсум, 2002. С. 257-264.

41.Кочуров Б.И. Экодиагностика и сбалансированное развитие. – Смоленск.: Маджента, 2003. -384 с.

42.Кошоев М.К. Опасные природные явления Кыргызстана. –Бишкек: Илим, 1996. -126 с.

43.Криворучко Л.В. Организационно-экономические основы управления развитием рынка санаторно-оздоровительных услуг //Труды академии туризма: сб. науч. трудов. -Вып. 5. -Санкт-Петербург: Невский фонд, 2003. С.90-96.

44.Кулназаров Б., Байдөөлөтов Н., Токторалиев Б. Кыргызстандын жаныбарлар дүйнөсү, аларды коргоо жана сарамжал пайдалануу проблемалары. Ош, 1994. -167 б.

45.Култаева А.К. Кыргызстандын түштүк аймагынын климаттык шарттарын рекреациялык максатта баалоо //Арабаев атындагы КМУнун жарчысы, №1. –Бишкек, 2014. -107-109-б.

46.Кумова Н.А. Комплексная оценка туристско-рекреационного потенциала региона (на примере Курской области): автореф. дис. кан. геогр. наук.

-Курск, 2004. -26 с.

47.Кумова Н.А. Рекреационный потенциал региона как фактор организации туристического бизнеса (на примере Курской области) //Актуальные проблемы социально-культурного сервиса и туризма: сборник статей. - Курск: Изд-во РОСИ, 2004. С.32-44.

48.Кусков А.С. Курортология и оздоровительный туризм. -Ростов на Дону: Феникс, 2004. -320 с.

49.Кыргыз Республикасынын “Аңчылык жана мергенчилик чарбасы жөнүндө” мыйзамы, №41, 2014-жылдын 13-марты.

50.Кыргыз Республикасынын базар экономикасына өтүү чегиндеги минералдык чийки заттарынын ненизи //Кыргыз Республикасынын геология кызматынын 60 жылдыгына арналган жыйнак. –Бишкек, 2000. -476 б.

51.Кыргыз Республикасынын “Туризм жөнүндө” мыйзамы, №34, 1999-жылдын 25-марты.

52.Люкшандерль Л. Спасите Альпы. Пер. с немецк. –Москва: Прогресс, 1987. -168 с.

53.Маматалиева Ф.Т. Экономические и экологические проблемы в использовании ресурсов природной газированной минеральной воды источника “Кара-Шоро” Узгенского района //Известия ОшТУ, №1, 2013. С. 131-132.

54.Мамбеталиев У.М. Влияние села Аркыт на экосистемы Сары-Челекского биосферного заповедника //Вестник КАУ, № 2, 2007. С. 103-106.

55.Менеджмент туризма. Туризм и отраслевые системы /Зорин И.В., Зорин А.И., Квартальнов В.А., и др. -Москва: Финансы и статистика, 2002. - 272 с.

56.Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т. Рекреационная география. - Москва: МГУ, 1981. -208 с.

57.Мухина Л.И. Принципы и методы технологической оценки природных комплексов. -Москва: Наука, 1973. -94 с.

58. Научно-прикладной справочник по климату СССР. Серия 3, многолетние данные. Часть 1-6, выпуск 32. Киргизская ССР. Гидрометиздат. - Ленинград, 1989. - 376 с.

59. Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы, утвержденная Указом Президента Кыргызской Республики от 21 января 2013 года, № 11.

60. Нелюбин В.В. Рекреационная сущность санаторно-курортного дела // Теория и практика физической культуры, № 8. - Москва, 2000. С. 50-53.

61. Николаенко Д.В. Рекреационная география. - М.: Владос, 2001. - 288 с.

62. Низамиев А.Г. «Жашыл» туризмдин сөздүгү. - Ош, 2013. - 44 с.

63. Низамиев А.Г. Рекреационное лесопользование – основа экологической переориентации экономического производства // Материалы научного семинара «Актуальные проблемы географии», посвященного Дню работников лесного хозяйства Кыргызской Республики. - Ош, 2004. С. 14-18.

64. Низамиев А.Г. Рекреационный комплекс Кыргызстана: реалии и перспективы. - Бишкек: Илим, 1998. - 136 с.

65. Низамиев А.Г. Туризм как отрасль в условиях рыночных преобразований. - Ош, 1996. - 60 с.

66. Низамиев А.Г. Туризм Кыргызстана: социально-экономические аспекты. - Ош, 2005. - 208 с.

67. Окружающая среда в Кыргызской Республике. Статистический сборник, 2008-2012. - Бишкек, 2013. - 59 с.

68. Осмонов А.О., Чодураев Т.М. Экологиялык сөздүк. - Бишкек, 2013. - 168 б.

69. Отчет о человеческом развитии. Под ред. Койчуева Т. - Бишкек, 1995. - с.45.

70. Охрана ландшафтов: толковый словарь / Под ред. В.С. Преображенского. - Москва, 1982. - 164 с.

71. Оценка рекреационного потенциала Севера России // Евсеев А.В., Красовская Т.М. и др. - Смоленск, 1996. - 163 с.

72.Рахманов Т.Р., Мамытова А.К., Мамасадыков Б.Н. Комплексное изучение природы и освоение горных территорий Кыргызстана //Материалы 5-ой региональной научно-теоретической конференции “Современные проблемы науки, техники и образования”. -Жалалабат, 2006. С.153-157.

73.Рекреационное использование территорий и охрана лесов /Под ред. В.Б. Нефедовой, Е.Д.Смирновой и др. -Москва: Лесная промышленность, 1980. -184 с.

74.Сагынтай кызы Э. Горный туризм. –Каракол, 2006. -264 с.

75.Самиев К.Т., Акматов К.З. Кыргызстанда айыл туризмдин уюштуруу маселелери //ОшМУнун жарчысы, атайын чыгарылыш, 2012. 251-253-б.

76.Сапарбаев Э.Т., Молдошев К.О. К оценке географических подходов по сохранению биоразнообразия //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, № 10, 2015. -С. 52-54.

77.Саушкин Ю.Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. –Москва: Мысль, 1973. -559 с.

78.Севастьянов Д.В. Национальные парки северо-запада России как основа развития экологического туризма в регионе //Туризм, экология и устойчивое развитие регионов: материалы международной научно-практической конференции. –Тверь: ТвГУ, 2003. С.43-57.

79.Севастьянова С.А. Экологический менеджмент в туризме. - Санкт-Петербург: СПбГИЭУ, 2004. -219 с.

80.Севастьянова С.А.. Методологические основы развития и системного управления туризмом в регионе. –Санкт-Петербург: СПбГИЭУ, 2005. -180 с.

81.Степаненко Н.Г. Оценка туристско-рекреационного потенциала Приморского края //Туризм и региональное развитие: материалы 4-ой международной научно-практической конференции. -Смоленск, 2006. С.467-471.

82.Супатаев Т.А., Ниязов Т.З. Туристско-рекреационные зоны Иссык-Кульской области и их охрана //Вестник ОшГУ, спец. выпуск, 2012. С. 227-230.

83. Теоретические основы рекреационной географии /Под ред. В.С.Преображенского. -Москва: Наука, 1975. -222 с.

84. Тиллабаева Д.Р., Коланов О. Жазы дарыясынын бассейнинин дары-дармектик өсүмдүк ресурстары: Compositae L – татаал гүлдүүлөр уруусу //ОшМУнун жарчысы, атайын чыгарылыш. –Ош, 2014. 118-121-б.

85. Токторалиев Б.А., Орозумбеков А.А., Тешебаева З.А., Кенжебаев С.К. Сохранение и защита орехоплодовых лесов //Вестник КАУ, № 2, 2007. С. 41-43.

86. Туризм в Кыргызстане. Статистический сборник. –Бишкек: Нацстатком, 2015. -97 с.

87. Туризм, гостеприимство, сервис: словарь-справочник /Под ред. Л.П. Воронковой. -Москва: Аспект Пресс, 2002. -216 с.

88. Турдиев Т.И. Факторы социальной и эколого-экономической устойчивости Кыргызстана. –Москва: МАКС Пресс, 2013. -144 с.

89. Турдиев Т.И. Эколого-экономическая безопасность Кыргызской Республики. –Ош, 2009. -200 с.

90. Турдумамбетов Б.. Проблемы и перспективы развития туризма в горных условиях Кыргызской Республики. –Бишкек, 2005. -175 с.

91. Фоменко Е.В. Оценка рекреационного потенциала города Краснодара: автореф. дис. канд. геог. наук. -Краснодар, 2007. -28 с.

92. Чижова В.П. Изучение потенциала развития экотуризма на территориях всемирного наследия (на примере Западного Кавказа) //Проблемы и перспективы развития туризма в странах с переходной экономикой: материалы 1-ой международной научно-практической конференции. -Смоленск, 2000. С. 69-74.

93. Чижова В.П. Особенности рекреационного воздействия на природу в условиях охраняемых территорий //Проблемы и перспективы развития туризма в странах с переходной экономикой: материалы 1-ой международной научно-практической конференции. -Смоленск, 2000. С. 282-286.

94.Чонтоев Д.Т. Потенциал горного туризма Кыргызстана. –Бишкек, 2013. -232 с.

95.Шамшиев Б.Н., Мурзакулов С.С., Токторалиев Б.А. Неотложные комплексные мероприятия в арчевых лесах Кыргыз-Атинского ГНПП //Известия ОшГУ, №1, 2010. С.6-7.

96.Шамшиев Б.Н. Жангак-мөмө-жемиш токойлорунда жүргүзүлгөн интродукциялык тажрыйба жана аларды азыркы учурда өнүктүрүү боюнча иш-аракеттер //ОшГУ кабарлары, №2, 2011. -258 б.

97.Шокенов М. Туризм в Арстанбапе: вчера, сегодня и завтра //Вестник КАУ, № 2, 2007. С. 68-72.

98.Шкаликов В.А. Рекреационная оценка памятников природы Смоленской области //Проблемы и перспективы развития туризма в странах с переходной экономикой. -Смоленск, 2000. С.46-51.

99.Эргешбаев М.Б., Турдиев Т.И. Экология и экологическая безопасность Ошской области: социально-экономические и региональные аспекты. –Ош, 2010. -168 с.

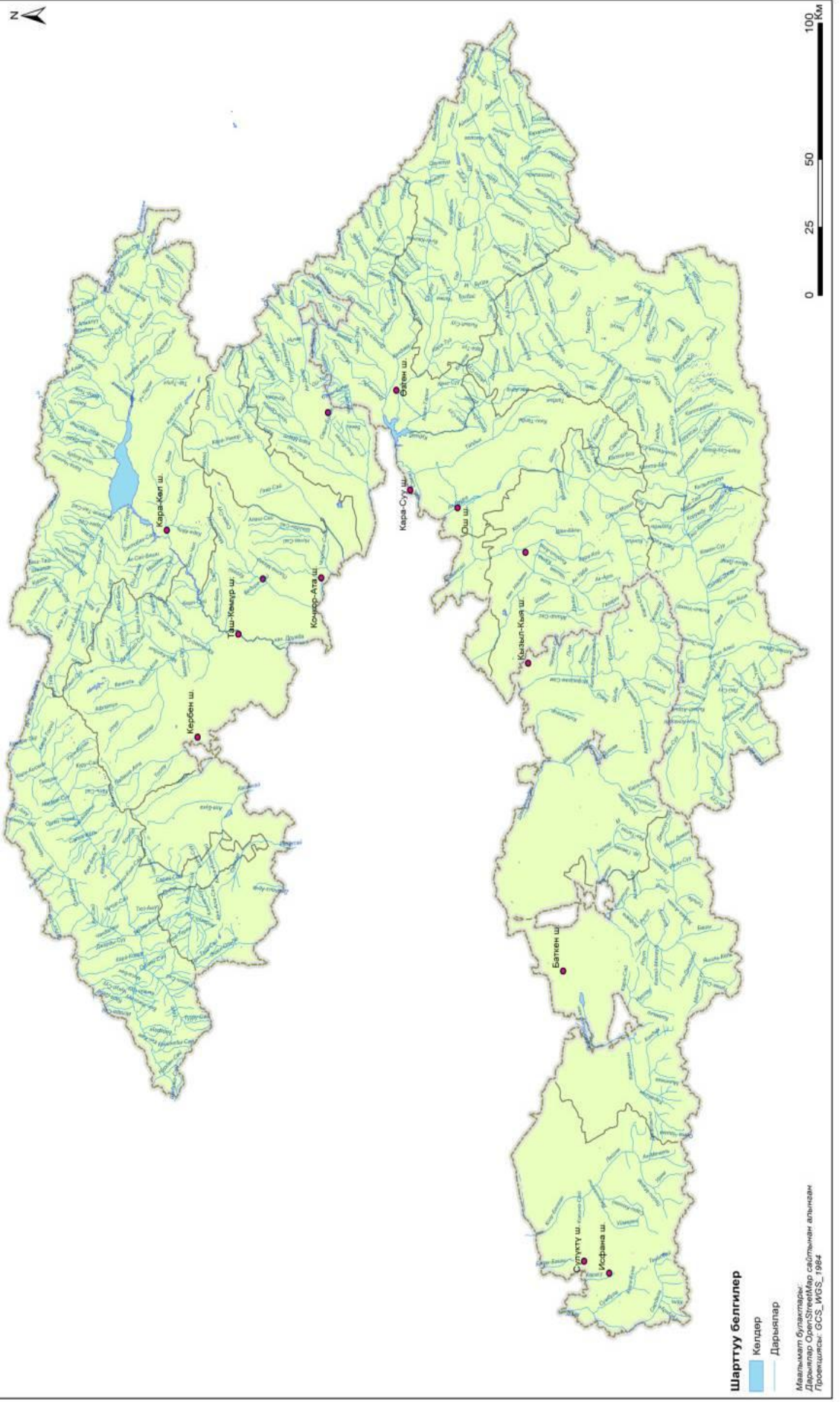
100.Эргешов А.А. Методика исследования водного баланса горных территорий (на примере Кыргызстана). -Ош, 1990. -122 с.

Кыргызстандын түштүк аймагынын рельефинин картасы

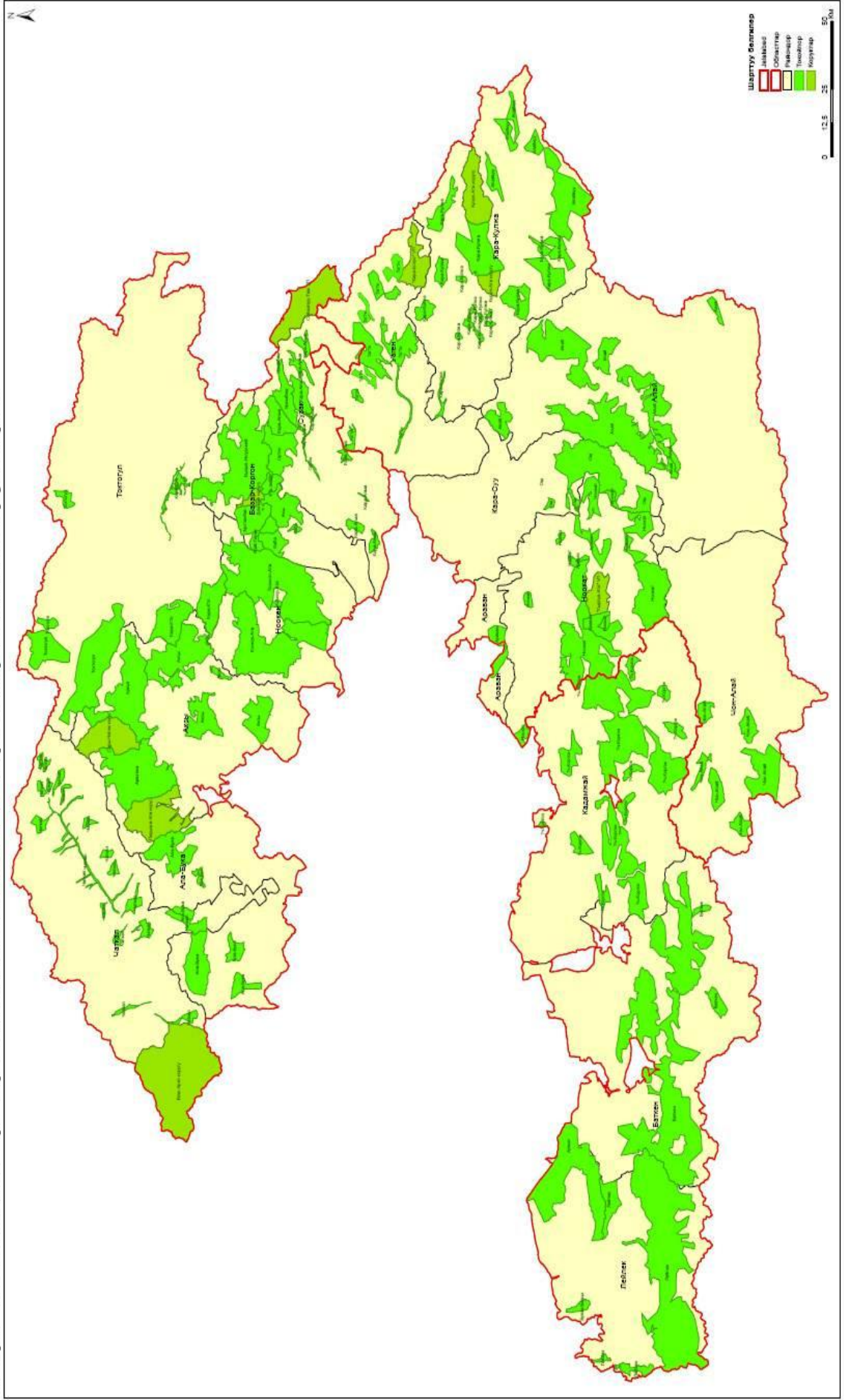

Кыргызстандын түштүк аймактарынын суу ресурстары

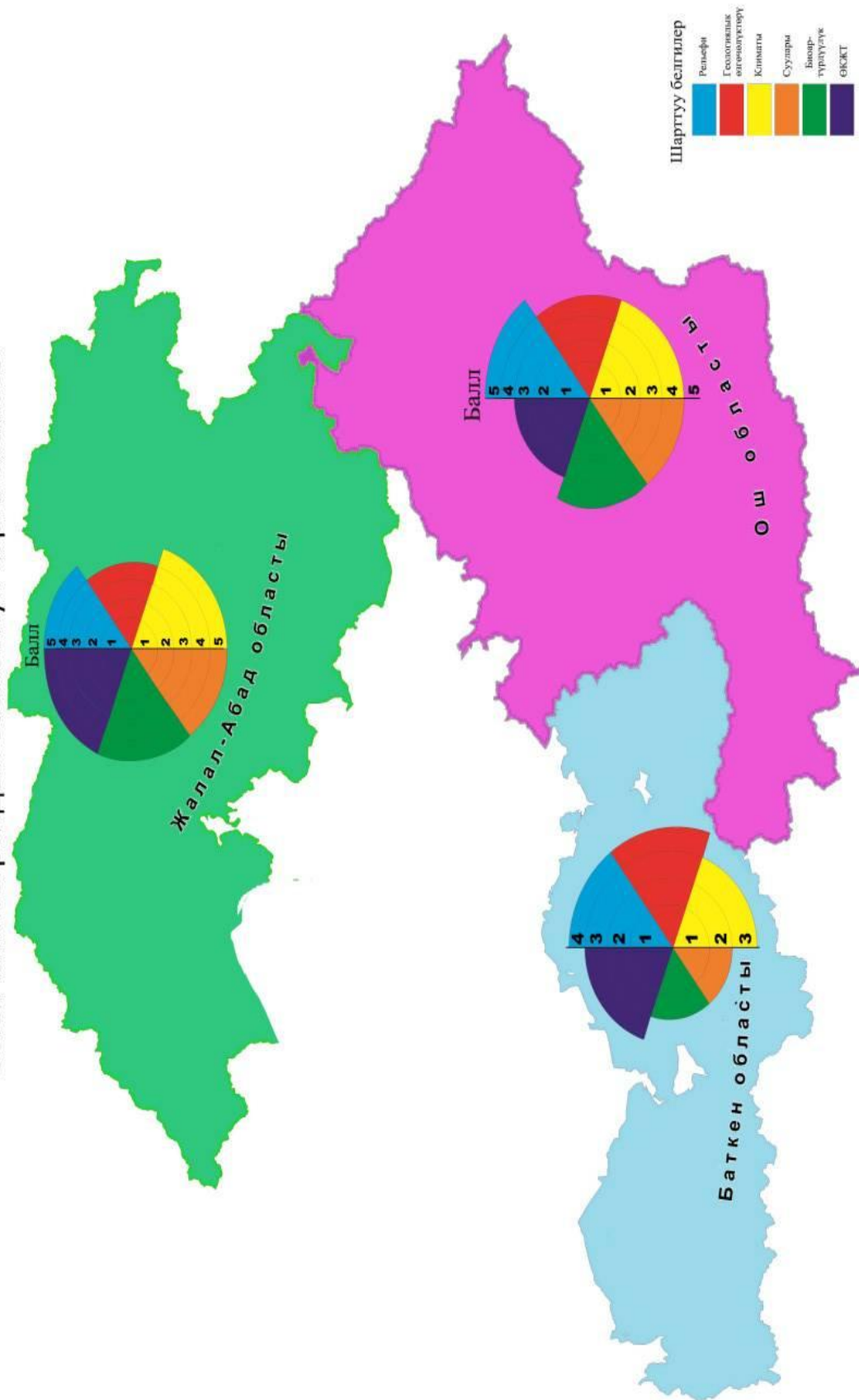
1:1 250 000

Кыргызстандын түштүк аймагынын токой чарбалары жана коруктары

4-карта. Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик потенциалын областтар боюнча интегралдык баалоонун карта-схемасы

5 - карта. Кыргызстандын түштүк аймагын экологиялык-туристтик зоналаштыруу

